

Hrant Dink Vakfı, Hrant Dink'in, 19 Ocak 2007'de, gazetesi Agos'un önünde öldürülmesinden sonra, benzer acıların yeniden yaşanmaması için; onun daha adil ve özgür bir dünyaya yönelik hayallerini, dilini ve yüreğini yaşatmak amacıyla kuruldu. Etnik, dinî, kültürel ve cinsel tüm farklılıklarıyla herkes için demokrasi ve insan hakları talebi, vakfın temel ilkesidir. Vakıf, ifade özgürlüğünün alabildiğine kullanıldığı, tüm farklılıkların teşvik edilip yaşandığı, yaşatıldığı ve çoğaltıldığı, geçmişe ve günümüze bakışımızda vicdanın ağır bastığı bir Türkiye ve dünya için çalışır. Hrant Dink Vakfı olarak 'uğruna yaşanası davamız', diyalog, barış, empati kültürünün hâkim olduğu bir gelecektir.

Hrant Dink Foundation was established after the assassination of Hrant Dink in front of his newspaper Agos on January 19, 2007, in order to avoid similar pains and to continue Hrant Dink's legacy, his language and heart and his dream of a world that is more free and just. Democracy and human rights for everyone regardless of their ethnic, religious or cultural origin or gender is the Foundation's main principle. The Foundation works for a Turkey and a world where freedom of expression is limitless and all differences are allowed, lived, appreciated, multiplied and conscience outweighs the way we look at today and the past. As the Hrant Dink Foundation 'our cause worth living' is a future where a culture of dialogue, peace and empathy prevails.

ERMENİ KÜLTÜR VARLIKLARIYLA
ADANA

ADANA
WITH ITS ARMENIAN CULTURAL HERITAGE

ERMENİ KÜLTÜR VARLIKLARIYLA ADANA
ADANA WITH ITS ARMENIAN CULTURAL HERITAGE

yayına hazırlayanlar
edited by
VAHAKN KESHISHIAN
KORAY LÖKER
MEHMET POLATEL

çeviri
translation

AYŞE AKSAKAL
ARET CAN BAL
KATE FERGUSON
BETÜL KADIOĞLU
CANSU YAPICI
ALTUĞ YILMAZ

ingilizce düzelti
english proofreading

SARAH ATKINSON
KATE FERGUSON
RAFFI OUZOUNIAN

proje koordinatörleri
project coordinators

LEBRİZ İSVAN
NAGEHAN USKAN

kitap ve kapak tasarımı
book and cover design

SERA DİNK

grafik uygulama
graphics application

ERGE YEKSAN

ön kapak fotoğrafı: Vahka Manastırı, Feke
front cover photo: Vahka Monastery, Feke

ön kulak fotoğrafı: Aşhenyan Okulu öğrencileri
front flap photo: Students of Ashkhenian School

arka kulak fotoğrafı: Agner Manastırı, Aladağ
back flap photo: Agner Monastery, Aladağ

renk ayrımı ve baskı
color separation and printing

MAS MATBAACILIK SAN. VE TİC. A.Ş.

Hamidiye Mahallesi, Soğuksu Caddesi

no: 3 34408 Kâğıthane-İstanbul

(90)212 294 10 00

kitap@masmat.com.tr

sertifika no: 12055

ISBN 978-605-81657-3-1

© Hrant Dink Vakfı Yayınları
Anarad Hıçutyun Binası
Papa Roncalli Sok. No: 128
Harbiye 34373 Şişli / İstanbul
T: 0212 240 33 61-62
F: 0212 240 33 94
info@hrantdink.org
www.hrantdink.org

İstanbul, 2018
Istanbul, 2018

Bu yayının Avrupa Birliği'nin mali desteğiyle üretilmiştir. Bu yayının içeriğinden sadece Hrant Dink Vakfı sorumludur ve Avrupa Birliği'nin görüşlerini tamamiyle yansıtmayabilir.

This publication was produced with the financial support of the European Union. Its contents are the sole responsibility of the Hrant Dink Foundation and do not necessarily reflect the views of the European Union.

ERMENİ
KÜLTÜR VARLIKLARIYLA

ADANA
ADANA

WITH ITS ARMENIAN
CULTURAL HERITAGE

İl il devam eden kültür varlıkları araştırmasının adımlarından biri olan bu çalışmayı, *Agos*'un kurucuları arasında yer alan ve Ermenice sayfalarının editörlüğünü yapan, yıllardır Anadolu'yu karış karış gezip Ermeni yapılarının izlerini süren ve bu çalışmaların ilk tohumlarını, *Agos*'ta yazdığı yazılarla atan, 28 Mart 2015'te kaybettiğimiz Sarkis Seropyan'a adıyoruz.

Haziran 2012, Kayseri, Ağırnas köyü

June 2012, Kayseri, Ağırnas village

We dedicate this book, which is a part of an ongoing research on cultural heritage of several cities, to Sarkis Seropyan, who passed away on March 28, 2015. Editor of the Armenian section of *Agos* weekly newspaper, of which he was also among the founders, he had laid the foundations of this work by sharing with us his pursuit of the traces of Armenian buildings in different corners of Anatolia in his columns in *Agos*.

Seksen yıl önce, Sivaslı bir ailenin ilk çocuğu olarak İstanbul'da dünyaya geldi. Henüz iki yaşındayken öksüzlüğü tattı. Önce Dolapdere'deki Arti Gırtaran'da, sonra Esayan Okulu'nda, Muşlu büyük Aziz Mesrob Maşdots'un yarattığı alfabenin öğrencisi oldu. Öksüzlüğü, liseye, üniversiteye devam edip güzel sanatlar eğitimi almasına elvermedi. İş hayatına atıldı. Soğutmacılık alanında mütevazı bir çalışan oldu.

Sonuna kadar Aziz Mesrob'un takipçisi olarak kaldı. Doymak bilmeyen bir okurdu. Ermeni tarihçiliğinin babası olan Aziz Moses, ölümsüz romancı Raffi, en sevdiği dostları oldular. Onlar aracılığıyla, atalarının topraklarına ömrü boyunca bağlı kaldı.

Askerlik yıllarında, bu topraklara olan bağı daha da perçinlendi. İlahi bir tesadüfle, askerliğini, atalarının doğum yeri olan Sivas'ta yaptı.

Çok genç yaşta aile 'reisi' oldu. Hem anneannesine, hem de annesine baktı.

Evlendi, iki çocuk, iki de torun sahibi oldu.

Atalarının toprağı onu her daim çağırırdı. Dört-beş kişilik, küçük bir grupla çıktığı Anadolu gezilerinde Kayserili dostu Berç Kamparosyan'la yoldaşlık etti. Uzaktaki bir köy kilisesinin veya manastırın kalıntıları onun değişmez ziyaret yerleriydi. Muş'taki Surp Garabed Manastırı'na adak ziyaretine giderken, Ganaçyan'ın ölümsüz eserini mırıldanıyordu: "Çangli, muradımı ver bana..."

Yıllar boyu süren geziler ve okumalar ürünü vermeye başladı; İstanbul Ermeni basınının sayfaları onun yeni çalışma alanına dönüştü. *Jamanak*'tan *Marmara*'ya, *Kulis*'ten *Surp Pırgıç*'e, her gazete ve dergide gezi notları, anıları ve araştırma yazıları yer aldı. Ermeniceden Türkçeye masallar ve kitaplar çevirdi. Ermeni yazını, bu topraklardaki Türk, Kürt, Alevi ve diğer tüm toplulukların da tanınması gerektiğine inandı. Kalan yıllarını bu inanca adadı.

Yıllar sonra kendini iş hayatından emekli etti. Ve ilahi tesadüf, bu noktada bir kez daha devreye girdi. Yolu Hrant Dink'le keşişti. Aralarındaki fikir alışverişinin ardından, başka arkadaşlarının da desteğiyle haftalık *Agos* gazetesinin ilk sayısını ortaya çıkardılar. Böylece *Agos*'un iki 'baron'u oldu: Baron Hrant ve Baron Seropyan.

Gazetenin Ermenice sayfalarının editörlüğünü üstlendi. Ofisteki küçük masasının çevresi her daim ziyaretçilerle şenlenirdi. Bu ziyaretçiler her seferinde, Anadolu'nun kim bilir hangi köyüne, hangi şehrine, manastırına, aile köklerine ya da Ermeni geleneklerine ilişkin sorularıyla gelirdi.

Sevgili arkadaşı Hrant Dink'i kaybetmesiyle hayatının en ağır darbelerinden birini aldı. Son günlerine kadar, *Agos* ailesinin en kıdemli üyesi oldu.

Ermeni Mimarlar ve Mühendisler Derneği HAYCAR'ın 'gayriresmî başkanı' olarak her yıl Anadolu gezilerine öncülük etti. İlerleyen yaşına karşın, bu ziyaretler ona her seferinde güç kattı.

Hayatı boyunca iki ilkeye sadık kaldı: Atalarının onurunu korumak ve adaletsizliğe asla boyun eğmemek.

He was born in Istanbul eighty years ago, as the first child of a family from Sivas. He tasted the bitterness of becoming an orphan at the early age of two. First at Arti Grtaran in Dolapdere, then at the Esayan School, he became a student of the alphabet created by Mesrob Mashdots, the great saint from Moush. As an orphan, he could not go on to study at high school or university, or study fine arts. He started working as a humble worker in the refrigeration industry.

He remained a disciple of Saint Mesrob till the end. He was an insatiable reader. Saint Moses, the father of Armenian historiography, and the immortal novelist Raffi became his most beloved friends. It was through their mediation that he remained attached throughout his entire life to the lands of his ancestors.

His ties to these lands were consolidated during his military service. By divine coincidence he was assigned to Sivas, the birthplace of his ancestors.

He became the 'head' of his family at a very young age. He took care of both his grandmother and his mother.

He got married; he had two children, and two grandchildren.

The lands of his ancestors always beckoned to him. He organized trips to Anatolia together with his fellow 'Kayserian' Berç Kamparosyan for groups of four-five people. The remains of a faraway village church or monastery would be his primary destinations. On his pilgrimage to the Surp Garabed Monastery in Moush, he would whisper words from Garaçyan's eternal work: "Çangli, make my wish come true..."

The trips he went on and the books he read over the years eventually bore fruit; pages of the Armenian press in Istanbul became his new field of work. He wrote travel notes, memoirs and research pieces for every newspaper and magazine from *Jamanak* and *Marmara* to *Kulis* and *Surp Pırgıç*. He translated fairy tales and books from Armenian to Turkish. He believed that Turks, Kurds, Alevis, and all other communities living on these lands had to know Armenian literature. He dedicated his remaining years to this belief.

Years later, he declared himself retired. And then, divine coincidence intervened once again. His path crossed with Hrant Dink's. Following an exchange of ideas, and with the support of other friends, they produced the first issue of the *Agos* weekly newspaper. Thus, *Agos* had two "barons": Baron Hrant and Baron Seropyan.

He became the editor of the Armenian pages of the newspaper. Visitors that constantly surrounded it always livened up his small desk at the office. These visitors would always come with questions about who knows which village, city, monastery of Anatolia, or about Armenian traditions, or their family roots.

He received one of the heaviest blows of his life when he lost his beloved friend Hrant Dink. He remained the most senior member of the *Agos* family until his final days.

As the "unofficial president" of the HAYCAR Association of Armenian Architects and Engineers, he led annual trips to Anatolia. Despite his advancing age, these trips became an invigorating inspiration for him.

He remained loyal to two principles throughout his life: Protecting the dignity of his ancestors and never succumbing to injustice.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

GİRİŞ	12
ADANA'NIN ÇOK KÜLTÜRLÜ TARİHİNE BİR BAKIŞ	16

I. KISIM - ADANA KÜLTÜR VARLIKLARI ENVANTERİ

ÖN ARAŞTIRMA VE SAHA ÇALIŞMASI: YÖNTEM NOTLARI	26
ENVANTER	36

II. KISIM - HAFIZA VE KÜLTÜREL MİRAS

UNUTULMUŞ SOKAKLARDA BİR YÜRÜYÜŞ: ADANA HAFIZA TURU	64
KÜLTÜREL MİRASIN YENİDEN KULLANIMINA ÖRNEK: APKARYAN OKULU, NURİ HAS PASAJI	86
ALADAĞ'IN KADİM ÜRETİM HAVZALARI	96

KAYNAKÇA VE DİZİN

KAYNAKÇA	110
DİZİN	122

CONTENTS

INTRODUCTION

INTRODUCTION	13
A GLIMPSE INTO ADANA'S MULTICULTURAL HISTORY	16

PART I - ADANA CULTURAL HERITAGE INVENTORY

INVENTORY RESEARCH AND FIELDWORK: NOTES ON METHODOLOGY	27
INVENTORY	36

PART II - MEMORY AND CULTURAL HERITAGE

A WALK THROUGH FORGOTTEN STREETS: ADANA MEMORY TOUR	64
A CULTURAL HERITAGE REUSE CASE: APKARIAN SCHOOL, NURI HAS ARCADE	87
INDIGENOUS PRODUCTION LANDSCAPES OF ALADAĞ	97

BIBLIOGRAPHY AND INDEX

BIBLIOGRAPHY	111
INDEX	125

GİRİŞ

INTRODUCTION

GİRİŞ

Adana Ermeni toplumunun izini süren bu kitap, şehrin çokkültürlü mirasını açığa çıkarıyor. Toroslar ile Akdeniz arasında uzanan bereketli Çukurova'nın kalbinde yer alan Adana'nın gerçek tarihî öneminin ancak çokkültürlü mirası bağlamında anlaşılabilceğini düşünüyoruz.

Hrant Dink Vakfı 2014 yılından bu yana sürdürdüğü kültürel miras araştırması kapsamında, Türkiye genelinde Ermeni, Rum, Yahudi ve Süryani toplumlarına ait manastır, kilise, şapel, okul, sinagog, hastane, yetimhane ve mezarlık gibi yapıları kayıt altına alıyor. Bu araştırmaların sonucu çeşitli raporların yanı sıra turkiyekulturvarliklari.org adresinde interaktif bir harita ile sunuluyor. Bu bağlamda 2016-18 yılları arasında, tarihî kamu yapılarının araştırılması, koruma altına alınması ve yeniden canlandırılması süreçlerine katkı sunmak amacıyla, kültürel mirasın yaratıcı şekilde yeniden kullanımına dair olanaklar da araştırma kapsamında değerlendirilmeye çalışıldı.

Elinizde tuttuğunuz kitabın içeriğini, Hrant Dink Vakfı'nın Adana üzerine yaptığı araştırmanın sonuçları oluşturuyor. Sunulan bilgilerin araştırmacılar ve tarih meraklıları kadar Adana'yı tanımak isteyenler için de ilgi çekici olacağını umuyoruz. Bulguların sunumuna araştırma aşamasında karşılaştığımız zorlukları ve unutulma tehdidiyle karşı karşıya olan mekânların tespit süreçlerine dair izlenimlerimizi de kattık. Bu yolla benzer çalışmalara ve yöntem arayışlarına katkıda bulunmayı da hedefledik.

Kitabın başında, Adana tarihine kısa bir giriş olması amacıyla hazırladığımız zaman çizelgesi yer alıyor. Bu bölüm, Adana'nın çokkültürlü tarihini ele alan bir okuma denemesi olarak da görülebilir. Tarihsel gelişmeleri bir metin yerine bir zaman çizelgesinde anlatma fikri, çeşitli amaçlarla kullanılabilir. Bu sunum biçimi arayışından doğdu. Bu sayede Adana'nın çokkültürlü tarihini anlatmanın yanı sıra, belirli

zaman aralıklarına odaklanarak tekrar kullanılmaya uygun bir sunuş formu elde etmiş olduk. Olayların seçiminde iki ana kriter belirledik: İlki, tarihî dönüm noktaları ve toplumlar arası etkileşimleri göstermesi; ikincisi de tarihe büyük bir etkisi olmasa da, topluluklar için önemli kabul edilmesi. Böylece bir egemenlik serüveni ve topluluklar arası çatışmalar tarihi yerine, bir arada, birbirinin yanı başında yaşayan birçok toplumun ortak tarihini sunmayı hedefledik.

Kitabın ilk kısmında dört yıldır devam eden kültürel miras araştırmasının Adana özelinde saptanan bulguları, kaynaklarıyla birlikte olabildiğince ayrıntılı biçimde sunuluyor. Hazırlık sürecinin parçası olarak yapılan literatür taramasında belirlenen 80 yapı, iki yıl süren araştırma sonucunda 163'e çıktı. Adana'nın zengin kültürel yapısını, Bizans döneminden Orta Çağ Ermeni yapılarına, kale ve manastırların izini sürek; yakın döneme ait okulları, onarılan, inşa edilen, yeniden kullanılan kiliseleri ve farklı toplumları sosyal ve ekonomik bağlam içinde anlamayı hedefledik. Bilgilerine ulaştığımız kültür varlıklarını, yerinde tespit edilen ve edilemeyen ayrımı içeren bir liste halinde, tespit edilebilen yapıların detaylı harita ve fotoğrafları eşliğinde bir Adana Kültürel Miras Envanteri olarak sunuyoruz.

Hafıza ve Kültürel Miras üzerine çalışmaların yer aldığı ikinci kısmın ilk bölümünde mihmandarlarımızın yardımıyla, sözlü tarih mülakatlarımız ve yazılı kaynaklardan derlediğimiz bilgiler ışığında gerçekleştirdiğimiz Adana Hafıza Turu yer alıyor. Hikâyeler, eski ve yeni fotoğraflar eşliğinde bugünün ve geçmişin anlatılarını bir araya getirerek, geçmiş bugüne bağlamayı, sokaklarda yürürken, bizden önce yürüyenleri hayal etmeyi denedik. Bugünkü şehri ve okuduğumuz anı kitaplarını ancak bu çokzamanlı tahayyülle kavrayabildiğimizi fark ettik. Ortaya çıkan sonuç, bir gezi rehberi olarak kullanılabilir, kentsel bir hafıza yürüyüşüne kaynak olabilir ya da alternatif bir tarih metni olarak okunabilir. Hangi şekilde kullanılırsa kullanılsın, gözümüzün önünde kadim zamanların ticaret kervanları köprüyü geçecek, 17. yüzyılda bir kalfa kilise duvarı örecektir, on 19. yüzyılda bir fabrika işçisi tren vagonlarına pamuk yükleyecek, pazarlarda Türkçe, Rumca, Arapça, Ermenice ve başka birçok dilde sesler duyulacak, camilerden ezan yükselecek, kiliselerde çanlar çalacak, alevler içinde yanan bir şehir görünecek, sonrasında, yine de umut dolu, geleceğe inanan çocuklar, yeni yapılmış okul binalarında derse girecek.

Hemen ardından, merkezden ve şehirlerden uzakta, bir zamanların Roma yolları üzerindeki Agner Manastırı geliyor. Bugünlerde baraj suları altında kalmış yerleşim yerleriyle, Aladağların eteklerinde harabe olarak duran, erken Bizans döneminde köy kilisesi, Orta Çağ'da manastır olan Agner. Bizans döneminde doğaya en az müdahale ederek, ondan en iyi şekilde faydalanmayı öğrenmiş köy ahalisi, Orta Çağ'da

INTRODUCTION

In tracing the roots of Adana's Armenian community, this book reveals the multicultural heritage of the city. Located in the heart of the rich Çukurova valley which extends between the Taurus Mountains and Mediterranean, it can only be understood in the context of multicultural heritage.

Since 2014, the Hrant Dink Foundation has been recording sites of cultural heritage, such as monasteries, churches, chapels, schools, synagogues, hospitals, orphanages and cemeteries throughout Turkey that belong to the Armenian, Greek, Jewish and Syriac communities. The results of this research, along with various other reports, are presented in an interactive map on the turkeyculturalheritage.org website. In this regard, between 2016-2018, in order to contribute to the process of the research, protection and revitalization of these cultural heritage sites, we have started to pursue the possibilities of creative reuse of the cultural heritage.

The content of this book is comprised of the results of research conducted about Adana by Hrant Dink Foundation. We hope that the information presented here interests not only researchers and history enthusiasts, but anyone who wants to learn more about Adana. In presenting our findings, we also mention the challenges we had and the impressions we gained during the research process of the cultural heritage faced by the threat of being forgotten. By this we aim to contribute to the methodological discussions used in researching similar topics.

The book starts with a timeline that takes a multicultural approach to Adana's history. The idea of organizing the historic events in a timeline format, rather than as a continuous text, developed out of the need for a presentation form that could be used for multiple needs. By doing this, along with presenting the multicultural history of Adana, we were able to have a presentation format that can be used by

concentrating on different date intervals. We had two main criteria for including events in the timeline. First, the historic moments that are especially important in order to understand the relations between the communities, and second, even if with no great impact on the course of the history, events that are important for the different communities living in Adana. By doing this, instead of presenting the race for sovereignty and clashes between the communities, we tried to present the histories of several communities that lived together or close to each other.

The first part of the book presents in as detailed a way as possible the findings of the Adana part of the research that has been going on for four years. The 80 sites that were spotted during the preparation phase was expanded to become 163 sites during the two year research period. We tried to come to an understanding of Adana's rich cultural landscape, from the Byzantine era to the medieval Armenian sites, tracing the fortresses and monasteries, the schools of more modern times, the renovated, constructed or reused churches, and the various communities, in their social and economic context. The cultural heritage sites are shared in this part, with a differentiation between the identified and not identified, along with images and maps of the ones that were identified.

The first section of the Memory and Cultural Heritage part is the memory tour of Adana city center that we prepared with the help of our guides, the oral history interviews and excerpts we collected from a variety of sources. With the help of stories and old photographs, we try to put together the old and new narratives, thus connecting the past to the present, by imagining those who have walked these streets before us. We realized that we could gain a hold on the literature we were consulting only through this multi temporal imagination. The result can be used as a city tour guide or as a memory walk, or it can be read as an alternative history text. In any case, in whatever form it is used, we will see the old caravans passing over the bridge, a 17th century foreman will build a church wall, a 19th century worker will load a train with cotton, we will hear Turkish, Greek, Arabic, Armenian and many other languages in the bazaars of the city, prayers will be heard from the mosques and bells will ring from the churches, a city will burn in fires, but after that, again full of hope, children will enter their renovated school building for their classes.

In the following part we share two cases of cultural heritage reuse. The first one is the Agner Monastery, located away from the cities and urban centers, on the ancient Roman roads. With its villages that are submerged under the reservoir waters, on the skirts of Aladağ mountains, a village church in the Byzantine era, a monastery from the middle ages. Byzantine villagers who learned to live with the surrounding nature with minimal intervention and the Armenian monks who

ise elyazması ustası keşişler burada yaşamış. Bu çok katmanlı tarihi anlamak için saha çalışmasında Doğa Derneği ile beraber hareket ettik. Doğa Derneği 'kadim üretim havzaları' ve tarım kültürünü araştırırken, biz de manastırın çevresiyle ilişkisi, sosyal ve ekonomik konumu üzerine çalıştık. Bu çokdisiplinli çalışmanın sonuçları birçok bulguyu ortaya çıkarıyor ve farklı bir bakış açısı sunuyor. Burada bulunan kültür varlıklarının restorasyonu ve yeniden kullanımı düşünülürken, yapıların çevreleriyle kurdukları ilişkinin de göz önüne alınması gerektiğini tespit ettik. Gördük ki, tek başlarına manastırdan geriye kalan kalıntıların restorasyonu yerine, manastırın doğayla ve çevredeki tarımsal yapılar ile bütün olarak ele alınarak restore edilmesi kültürel mirasın sürekliliğini sağlaması açısından önemli olacak.

İkinci çalışma ise kültürel mirasın yaratıcı şekilde yeniden kullanım olanaklarına dair iki tartışma paylaşıyoruz. İlki, şehrin en yoğun ve kalabalık köşesinde, bugün Nuri Has Pasajı olarak kullanılan, bir zamanlar şehrin en büyük Ermeni okulu Apkaryan binası hakkında. Apkaryan'da, kendimizi yeniden kullanım tartışmaları uzun zamandır süren, yapının tarihinde Ermenilerin varlığı bilinse de, Ermenice dışındaki kaynaklarda yeterli bilgi olmadığı için göz ardı edilmiş bir kültürel miras ile karşı karşıya bulduk. Bu açığı kapatmayı

görev bilerek, derlediğimiz bulguları ve konuyla ilgili kişilerle yaptığımız çalışmaların sonuçlarını paylaşıyoruz. Adana eğitim tarihinde önemli bir rol oynamış, bugün de kentsel dönüşüm planlarında vazgeçilmez bir kültür varlığı olarak kabul edilen yapının yeniden kullanım imkânlarını tartışıyoruz.

Sonuç olarak, elinizdeki kitap, çokkültürlü tarihi ve varlıklarıyla bir Adana kitabı. Yola çıkmadan önce, Ermenice kaynaklarda bin yıl önce güzel sular ve değirmenleri olduğunu öğrendiğimiz Agner'e varıp sözlü tarih mülakatları yapmaya başladığımızda 10 yıl öncesinden bahseden görüşmeciler de "suları çok güzeldi, bir de değirmenleri vardı" demişti. Masa başında veya saha çalışmaları sırasında derlediğimiz bilgileri ve yaşadığımız heyecanı en kayıpsız şekilde burada aktardığımızı, farklı bir Adana ile tanışacağınızı umuyoruz. Çalışma boyunca sahada bize yardımcı olanlara, kimi zaman çok zor olmasına rağmen anılarını, memleketlerine dair duygularını, ailelerinin hikâyelerini bizimle paylaşan ve kolektif hafızanın su yüzüne çıkmasına katkı sunanlara teşekkürü borç biliyoruz.

Apkaryan Okulu'na da evsahipliği yapacak olan çarşının açılış günü, Adana, 1906

Opening day of the marketplace building that was going to also house the Apkarian School, Adana, 1906

copied manuscripts lived here. In our field studies, we partnered with the Doğa Derneği in order to better understand this multifaceted history. While the Doğa Derneği researched the Indigenous Production Landscapes and the agricultural traditions, we concentrated on the monastery, its relationship with its surrounding and its social and economic status. This multidisciplinary approach was helpful in revealing many facts and in presenting a different methodology. Once again, we were convinced that the restoration and reuse of such cultural heritage sites should be done through taking into consideration their surrounding landscape. We observed that for the sustainability of the cultural heritage, instead of taking the monastery as a single cultural heritage building, it is important to have a holistic view and take into account the relationships and interactions of the buildings with the surrounding nature and the nearby agricultural constructions.

The second cultural heritage reuse case is located in the heart of the city, the Nuri Has Arcade of today, the once Armenian school Apkarian. In Apkarian we found ourselves face to face with a case about which reuse scenarios have been discussed since long ago, yet despite the knowledge about the building's Armenian connection, its cultural heritage is generally neglected due to lack of information outside of Armenian

language sources. Taking it upon ourselves to close this gap, we share the information we were able to gather and the findings we reached after discussing the topic with the various stakeholders and experts. In this section we discussed the possible reuse of this cultural heritage site that had played a significant role in the educational life of Adana and which today is a monumental part of any urban transformation plans.

Finally, the book in your hands is an Adana book with its multicultural heritage and history. We had read in the Armenian sources a description of the Agner Monastery of a millennium ago that had beautiful waters and watermills. After going to the area and talking to the people, we found out that ten years ago, before the area was submerged in the reservoir, it indeed had "beautiful waters and watermills." We hope that we have reflected properly on our research and fieldwork findings. We hope that you will be meeting with a different Adana. We feel indebted to thank those who helped us during our field studies, those who shared with us their memories, even if this was very hard for them at many times, who shared with us their feelings towards their hometown, the stories of their families and all those who have helped us in surfacing the collective memory.

Ermenilerin Agner Manastırını yeniden kullandığı Bizans Kilisesi, Akören, Aladağ

The Byzantine Church reused by the Armenians as the Agner Monastery, Akören, Aladağ

MÖ 333 333 BC

Makedonya Kralı Büyük İskender, Kilikya bölgesine ulaşır ve burayı hâkimiyet kurduğu topraklara katar.

Alexander the Great, King of Macedonia reached to Cilicia district and conquered this land.

MÖ 88-85 88-85 BC

Kilikya, Roma İmparatorluğu'nun eyaleti olur ve Roma'nın tayin ettiği valiler tarafından yönetilir. Filozof Cicero, MÖ 51-50 yılları arasında Kilikya eyalet valisi olarak görev yapar.

Cilicia became a Roman province and was ruled by governors appointed by Rome. Cicero, the Philosopher worked as a provincial governor in Cilicia between 51-50 BC.

5

On iki havariden biri, Hıristiyanlığın önemli azizlerinden Pavlus (Paul) Tarsus'ta doğar. Tam doğum yılı bilinmemekle birlikte Hıristiyanlığın ilk yıllarında dünyaya geldiği düşünülmektedir. Roma vatandaşı ve Rumca konuşan bir Yahudi olan Aziz Pavlus'un ismi Saul Paulus'tur. 33 yılında Hıristiyan olur. Aziz Pavlus, Hıristiyanlığı yaymak amacıyla Küçük Asya'dan Kudüs'e birçok seyahatte bulunur. Bu dönem, Roma İmparatorluğu'nda Hıristiyanlara yönelik baskı uygulanan dönemdir. Kudüs'te tutuklanan Aziz Pavlus, Roma'ya getirilir. Yaygın kanaat 64'te başı kesilerek öldürüldüğü yönündedir.

Saint Paul, one of the most important saints of Christianity and one of the twelve apostles, was born in Tarsus. Although his exact birth date is not known, he is believed to be born in the first years of Christianity. His birth name was Saul and he was a Jewish Roman citizen who spoke Greek. He converted to Christianity in 33. Saint Paul made many journeys from Asia Minor to Jerusalem to spread Christianity. This period was marked by the persecution of Christians by the Roman Empire. Arrested in Jerusalem, St Paul was brought to Rome. The tradition says that he was beheaded in 64.

5. YÜZYIL 5TH CENTURY

Kilikya'da Bizans İmparatorluğu dönemi başlar. Ovalık Kilikya, Tarsus'u başkent olan batı ve Anavarza merkezli doğu olarak iki kısma ayrılır. Kilikya'daki Bizans kilisesi, Antakya'ya bağlı olarak faaliyet yürütür. Bu dönemde bölgede birçok kilise ve bazilika inşa edilir.

Cilicia was included in the Byzantine Empire. Cilicia Pedias was divided into two; Tarsus remained the capital of the west and Anavarza was the main seat in the east. Byzantine church in Cilicia continued its activities reporting to Antioch. Many churches and basilicas were built in this period.

7. YÜZYIL 7TH CENTURY

Kilikya bu yüzyıldan itibaren Arap işgaline uğrar ve 8. yüzyılda Abbasi Halifeliği'nin egemenliği altına girer. 965 yılında, Bizans İmparatoru II. Nikiforos Fokas, Kilikya'yı tekrar işgal ederek imparatorluğa dahil eder.

Cilicia was invaded by Arabs starting in this century and ruled by Abbasid Caliphate in the 8th century. In 965 Byzantine Empire under Nikephoros Phokas II invaded and re-conquered Cilicia.

1080

Kilikya Ermeni Krallığı kurulur. Son Ermeni Krallığı Pakraduniler başkentleri Ani'yi 1064'te Selçuklulara teslim ettikten sonra, Rubinyanlar, II. Leon önderliğinde, Kilikya'da yeni bir krallık kurarak Sis'i başkent yaparlar. Adana şehri krallığın sınırları içine girer. Rum, Ermeni ve Süryanilerden oluşan nüfus yapısı, göçlerle birlikte artar. 1187'de Kudüs Latin İmparatorluğu'nun çökmesiyle birlikte Suriye ve Filistin'deki Avrupalılardan bir kısmı Kilikya Krallığı'na yerleşmeye başlarlar.

The Armenian Kingdom of Cilicia was formed. After Pakraduni Dynasty, the last Armenian Kingdom gave their capital city of Ani to Seljuk Empire in 1064, Rubinians led by King Leon II built a new kingdom in Cilicia and made Sis the capital city. Adana was included within the territory of this kingdom. Its population that consisted of Greeks, Armenians and Syriacs increased with migration. With the ending of the Latin Kingdom of Jerusalem in 1187, some of the Europeans of Syria and Palestine started to move to the Kingdom of Cilicia.

1268

Büyük Adana Depremi meydana gelir ve 200 yaşındaki krallık büyük darbe alır. 60 bin insan hayatını kaybeder. Ekonomik çöküş başlar.

A big earthquake struck Adana and the kingdom of 200 years was severely affected. 60 thousand people lost their lives. Economic downfall started.

1293

Sis Ermeni Katolikosluğu kurulur ve Ermeni Katolikosluğu 1930 yılına kadar, 637 yıl boyunca burada yer alır. 301 yılında kurulan kilise en uzun süre Sis'te kalmıştır.

The Armenian Catholicosate of Cilicia was founded and remained in Sis for 637 years until 1930. The Armenian church founded in 301 remained the longest in Sis.

1359

Ramazanoğulları Beyliği, Adana'ya yerleşir. Moğollar ve Memlüklüler arasındaki savaştan yararlanan Ramazanoğulları, Tarsus-Adana-Misis bölgesinde güçlenip Anadolu Beylikleri arasında yerini alır.

Ramazanoğulları Principality settled in Adana. Taking advantage of the war between Mongols and Mamluks, Ramazanoğulları grew stronger in the region of Tarsus-Adana-Misis and became one of the principalities in Anatolia.

1375

Kilikya Ermeni Krallığı sona erer. Sonuncu kral VI. Levon, Fransa'ya yerleşir ve ölene kadar orada yaşar. Mezarı bugün de Fransa'da bulunmaktadır. Krallığın çöküşünden sonra Kilikya Katolikosluğu Sis'de kalmaya devam ederken, Ermeniler'in bir bölümü kuzeye doğru göçerek Kayseri, Sivas ve çevresine yerleşir.

The Armenian Kingdom of Cilicia ended. The last king, Leon VI moved to France and lived there until his death. His grave is still in France. After the fall of the kingdom, the Armenian Catholicosate of Cilicia remained in Sis and some of the Armenians migrated to North and settled around Kayseri, Sivas and surrounding regions.

1441

Tüm Ermenileri Katolikosluğu Vağarşapat-Eçmiadzin'e taşınır. IX. Krikor Musabekyan Sis'te kalıp Kilikya Ermenileri Katolikosluğu'nu devam ettirir.

While the Catholicosate of All Armenians moved to Vagharshapat-Etchmiadzin, Gregory IX Mousabegian stayed in Sis and continued the Armenian Catholicosate of Cilicia.

1516

Mercidabık Muharebesi sonucunda Yavuz Sultan Selim Halep'e girer. Böylece Kilikya bölgesinde Osmanlı dönemi başlar. Ramazanoğulları 1517'de sulh yoluyla Vali-Paşa unvanıyla hükümlerini sürdürür, Adana Beylerbeyliği kurulur.

Following the battle of Marj Dabiq, Yavuz Sultan Selim entered Aleppo. Thereby, Ottoman rule over Cilicia region started. Ramazanoğulları continued to control the region under the titles of Governor-Pasha and Adana Province (Beylerbeyliği) was established.

1519

Anadolu'da 1659 yılına kadar sürecek olan Celali isyanları başlar. Bu isyanlardan Adana ve etrafı da etkilenir. Şehirler boşalırken, ekonomik çöküşün kalan halk üzerindeki etkisi artar. Türkmen ve Müslüman halkın daha yoğun etkilendiği isyanlar sırasında, Müslüman olmayanlar şehirlere daha rahat yerleşir. Ermeniler Adana'ya geri dönmeye başlar.

Jelali revolts which would continue until 1659 in Anatolia started. These revolts also had an impact on Adana and surrounding region. While many left the cities, the remaining people felt the economic downfall deeply. During the revolts which mostly affected Turkmens and Muslim population, non-Muslims easily moved to and settled in cities. Armenians started to return to Adana.

1608

Ramazanoğulları'nın egemenliği sona erer. Adana Eyaleti kurulur, valiler merkezden gönderilir.

The dominance of Ramazanoğulları Principality ended. The Adana Province was founded and governors were appointed.

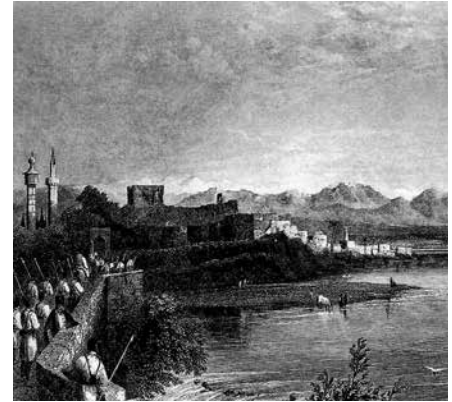
1780

Adana ovalarında pamuk üretimi başlar ve Avrupa'ya ihracat yıllık 9000 ton seviyesine ulaşır. Bu rakam, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplam pamuk üretiminin yüzde 45'ine denk geliyordu.

Cotton started to be grown in Adana plains and annual export to Europe reached to 9000 tons. This figure accounted to 45 percent of the total cotton production of the Ottoman Empire.

1830

Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa Suriye'yi işgal ederek Adana'ya ulaşır, Adana kalesini yıkar ve Osmanlı Devleti'ni barış anlaşması imzalamaya zorlar. Suriye'den geri çekilmesi karşılığında Mısır'ın tamamen bağımsızlığını talep eder. 1833'te Kütahya Antlaşması ile Adana şehri Mehmet Ali Paşa'nın denetimine geçer. 1840'taki Londra Antlaşması ile şehir tekrardan Osmanlı'nın egemenliğine geçer ve Halep Vilayeti'nin parçası olur.

Ibrahim Pasha, the son of Kavalalı Muhammed Ali Pasha, Ottoman governor of Egypt invaded Syria and reached to Adana, brought down Adana Fortress and compelled Ottoman Empire to sign a peace treaty. He demanded that Egypt be completely independent and offered in return that he would retreat from Syria. Adana was placed under the control of Muhammed Ali Pasha with the Convention of Kütahya. With the Convention of London in 1840, the city fell again under the rule of the Ottoman Empire and became a part of the Aleppo Province.

1839

Tanzimat Fermanı ilan edilir. Tanzimat ile beraber gayrimüslim tebaa yeni haklara sahip olur. Müslüman tebaa ayrıcalıklarını kaybettiğini düşünerek tepki göstermeye başlar.

The Imperial Rescript of Gülhane was proclaimed. With this rescript, non-Muslim citizens were given new rights. Muslims started to react thinking that they lost their privileges.

1840

Nışan adlı bir kitapçı İstanbul'dan Adana'ya gelerek İncil satmaya başlar. Protestan misyonerliğin Adana'daki başlangıcı bu faaliyet kabul edilir.

A book seller named Nishan came from İstanbul to Adana to sell Bible. This is generally considered as the beginning of protestant missions in Adana.

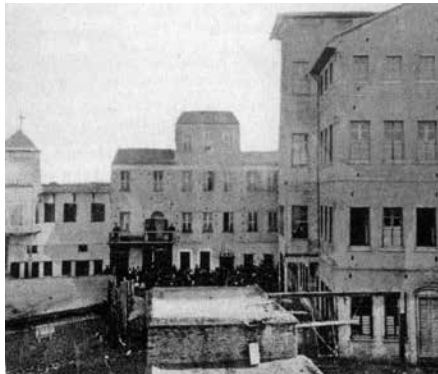
1840

Lübnan'da 1840 yılında başlayan Maruni-Dürzi çatışmaları ve 1860'taki iç savaşın ardından bölgeden bir kısım Maruni, Adana, Mersin ve Tarsus bölgesine yerleşmişlerdir.

After the conflict between Druze and Maronites in Lebanon in 1840 and the civil war in 1860, some of the Maronites settled in Adana, Mersin and Tarsus.

1849

Adana'da Ermeni Katolik Cemaati 2000 kişiye ulaşır. Bu dönemde Ermeni Katolik Kilisesi makamı Lübnan'daki Zımmar Manastırı'ndadır, Patrik de orada ikamet eder. 1891 yılında Zımmar'dan İstanbul'a taşınacaktır. 1851 yılında Adana'da ilk Ermeni Katolik kilisesi Anarad Hıgutyun, Takke-i Zımmiye sokağında inşa edilir. 1854 yılında cemaate gelir sağlaması için Şeyh Murat köyünde bir tarla ve çiftlik satın alınır.

Armenian Catholic population reached to 2000 in Adana. In this period, the seat of Armenian Catholic Church was the Bzommar Monastery in Lebanon and the Patriarch resided there. It was relocated from Bzommar to İstanbul in 1891. Anarad Hghutyun, the first Armenian Catholic Church in Adana, was built on Takke-i Zımmiye street in 1851. In 1854 an agricultural land and a farm in Sheikh Murat village were bought to generate some revenue for the community.

1853

Adana'nın ilk Ermeni kültür cemiyeti Kilikya Derneği kurulur. Mahdesi Manuk Ağa ve Apraham Meymaryan Ağa önderliğinde kurulan derneğin hedefi Ermeni okullarının bakımını üstlenmek ve seviyesini yükseltmek olarak belirlenir.

Cilicia Society, the first Armenian cultural organization in Adana, was established. The objectives of the society established under the leadership of Mahdesi Manuk Agha and Apraham Meymarian Agha were to provide for the maintenance of and improve Armenian schools.

1865

Derviş Paşa yönetiminde Fırka-i İslâhiye kurulur ve Adana'da bulunan göçebe aşiretler zorla iskân edilmeye başlanır. Bu süreç 1890'lara kadar sürer. İskân sürecinde bölgenin demografik yapısında da değişiklikler meydana gelir, Kırım Savaşı'ndan itibaren özellikle Çerkes göçmenler Adana'ya yerleştirilir.

Fırka-i İslâhiye [Reform Devision] was formed under the leadership of Dervish Pasha and nomadic tribes in Adana were forced to settle. This continued until 1890s. During this period, demographic characteristics of the region changed and especially after the Crimean War many Circassians migrated to Adana.

1865

Halep Vilayeti kurulur ve Adana Sancağı bu vilayetin bir parçası olur. 1869 yılında Adana vilayeti kurulur. Adana, Kozan, Cebel-i Bereket ve İçel sancaklarından oluşur.

The Aleppo Province was founded and the Adana district was included in this province. The Adana Province which was formed in 1869 consisted of the Kozan, Jebel-i Bereket and İçel districts.

1866

Papaz Kapriyel Keçeciyan ve peder Marcellino, Sis'te Ermeni Katolik cemaatini oluşturur ve ilk kiliselerini kurarak, 20-30 öğrencinin eğitim aldığı küçük bir Katolik okulu da açarlar.

Clerics Kapriyel Kechejian and Marcellino created the Armenian Catholic community in Sis, built their first church and opened a small Catholic school with 20-30 pupils.

1870

Amerikan İç Savaşı (1861-65) sonucunda artan pamuk ihtiyacı uluslararası alanda pamuk üretimine olan talebi artırır. Bu durum, Adana'da da pamuk üretiminin artmasına neden olur. İngiliz ve Fransız şirketleri Adana'da faaliyete başlar ve ticaretin artmasını sağlarlar. Başta İsakyan, Deliferyan, Gülbenkian'lar gibi farklı Ermeni işadamları Çukurova'da pamuk tarlaları satın almaya başlar. Adana'da fabrikalar kurulur. 1886'da Mersin'e olan demiryolunun tamamlanması, Çukurova'nın Akdeniz ticaretindeki konumunu güçlendirir. Bu durum nüfusun da artmasına neden olur, mevsimlik olarak pamukta çalışmak üzere çevre bölgelerden insanlar Adana'ya yerleşmeye başlar.

Increased need for cotton as a result of the American Civil War (1861-65) increased demand for cotton in the international markets. This led to an increase in cotton production in Adana. English and French companies started to operate in Adana and increased cotton trade. Armenian businessmen including Isakian, Deliferian, and Gulbenkian families started to buy cotton fields in Chukurova. Factories were built in Adana. The railroad to Mersin was completed in 1886 and this reinforced the position of Chukurova in Mediterranean trade. This also led to an increase in population; people from nearby regions and districts started to settle in Adana to work in cotton fields.

1876

Lübnan'dan gelen Maruniler, Mersin'de bir kilise inşa eder. 1952 yılına kadar faaliyette olan kilise, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün denetimindeyken 1985'te camiye çevrilir. İsmi Nusratiye olan cami halen faaldir. 1890'da ise Tarsus'ta 40 öğrenciyi eğitim veren bir Maruni okul kurulur.

Maronites from Lebanon built a church in Mersin. The church which was active until 1952 converted into a mosque in 1985 when it is under the control of General Directorate of Foundations. Its name was changed to Nusratiye and mosque is still active. A Maronite school with 40 students was founded in Tarsus in 1890.

1877

1876 yılında Osmanlı'nın ilk anayasası, Kanun-ı Esasi hazırlanır ve II. Abdülhamid Meşrutiyet'i ilan eder. 1877'de Meclis-i Mebusan göreve başlar. Bızdikyan Kırkor Efendi, Adana'yı temsilen mecliste görev alır.

The first constitution (Kanun-ı Esasi) of the Ottoman Empire was proclaimed in 1876 and Abdulhamid II declared the Meşrutiyet [Constitutional Reform]. The first Ottoman Parliament started to work in 1877. Bızdikyan Kırkor Efendi represented Adana in the parliament.

1880

Adana ve etrafının pamuk endüstrisinden faydalanmak amacıyla Sultan II. Abdülhamid, 400 bin dönüm arazili Mercimek Devlet Çiftliği'ni kurar. 1912 yılında arazi Fransız Lesseps şirketine satılır.

Noticing the growing cotton industry in Adana and its surroundings, Abdülhamid II built a state farm in Mercimek with a land of 400 thousand decars. The land was sold to Lesseps, a French company, in 1912.

1883

Cizvit misyonerler Adana'da ilk Katolik okulunu kurar. 1896 yılında Katolik Kız Okulu açılır ve o yıl Katolik okullarında 450 öğrenci eğitim görür.

Jesuit missionaries opened the first Catholic school in Adana. A Catholic School for girls was opened in 1896 and in that year a total 450 students attended Catholic schools.

1885

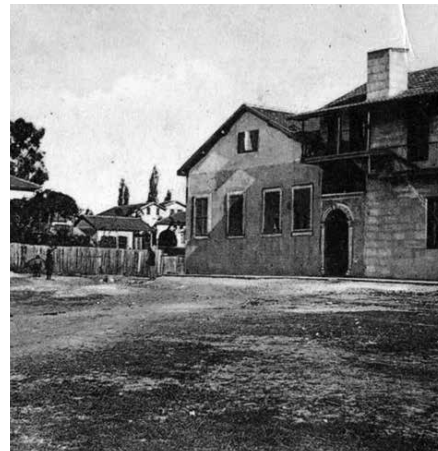
Tirpani isminde bir Rum, çırcır makinesiyle başladığı pamuk üretimine 1898'de açtığı iplik fabrikasıyla devam eder. Fabrika 1922'ye kadar üretimine devam eder. 1914 yılında yayımlanan bir rapora göre, Tirpani'nin fabrikası 160 ton iplik üretir.

A Greek called Tyrpani who first started cotton production with a cotton gin extended his business with a spinning mill he opened in 1898. The factory continued its operations until 1922. According to a report published in 1914, Tyrpani's mill produced 160 tons of yarns.

1886

Adana'da ilk Protestan kilisesi kurulur. Kiliseye hem Ermeniler hem Rumlar katılırlar. Aynı yıl, bugünkü Tepebağ'da Amerikan Kız Koleji kurulur. 1888'de de Tarsus Amerikan Koleji açılır. Başta 'Aziz Pavlus Enstitüsü' adıyla kurulan okul, 1928'de lise unvanı alır ve misyonerlik çalışmalarını tamamen durdurarak Millî Eğitim müfredatına geçer. Kurulduğu günden beri Adana ve civarında önemli ailelerin başta gelen terahileri arasında yer alır.

The first Protestant church was founded in Adana. Both Armenians and Greeks joined the church. In the same year, American College for Girls was built in the area which is known as Tepebağ today. In 1888, Tarsus American College was established. The school which was initially called 'Saint Paul's Institute' became a high school in 1928, stopped its missionary work and became one of the schools of the Ministry of Education. Since its foundation, the school has been one of the first choices of prominent families in Adana and in nearby cities.

1892

Vital Cuinet'in *La Turquie d'Asie* [Asya Türkiyesi] kitabı Fransa'da yayımlanır. Burada yer alan bilgilere göre, Adana'da 46 bin Rumca konuşan Ortodoks, 21 bin de Arapça konuşan Ortodoks yaşıyordu. Kitapta Adana'da yaşayan, Türkçe konuşan Kapadokyalı Ortodokslar da sayıları belirtilmeden konu edilir.

La Turquie d'Asie, by Vital Cuinet was published in France. According to the information provided in this book, there were 46 thousand Orthodox Christians speaking Greek, and 21 thousand Orthodox Christians speaking Arabic in Adana. Orthodox Christians from Cappadocia region who spoke Turkish and lived in Adana were also mentioned without giving any population estimates.

1901-1902

İstanbul Ermeni Patrikliği eğitim raporuna göre Adana'da bulunan 25 okulda 1947 erkek, 808 kız öğrenci ve 69 öğretmen bulunuyordu. Sis ve çevresinde ise yedi okulda 476 erkek ve 165 kız öğrenci bulunuyor ve 19 öğretmen görev alıyordu.

According to the education report published by the Armenian Patriarchate in Istanbul, there were 808 female and 1947 male students and 69 teachers in 25 schools in Adana. There were 476 male and 165 female students and 19 teachers in seven schools in Sis and its surroundings.

1906

Aristidis Simyonidis, eski tren istasyonu yakınlarında iplik ve kumaş fabrikalarından oluşan, Adana'nın en büyük tekstil endüstrilerinden birini kurar. 1914'te fabrika 150 ton civarında iplik üretimi gerçekleştirir. Simyonidis aynı zamanda Madama'nın Çiftliği ve Kosmo'nun Çiftliği adlarında iki büyük çiftliğe sahiptir. Cumhuriyet döneminde, Ticaret Bakanlığı kredisiyle fabrikayı Nuh Naci Yazgan ve Nuri Has satın alır ve Millî Mensucat fabrikası kurulur. 1944'te Hacı Ömer Sabancı'nın ortak olduğu Millî Mensucat 1978'de iflas eder. 1983'te tekrar devlet desteğiyle Milsan Mensucat olarak açılır, kısa süre sonra terk edilir. 2013'te müze olması kararı alınır.

Aristidis Simeonidis built one of the biggest textile plant with spinning mills and weaving mills in Adana close to the old train station. The factory produced around 150 tons of yarn in 1914. Simeonidis also had two big farms with the names Madama's Farm and Kosmo's Farm. During the first years of the Republic of Turkey, Nuh Naci Yazgan and Nuri Has bought the factory with the loan granted by the Ministry of Commerce and started to operate under the name of National Textiles factory. In 1944 Hacı Ömer Sabancı became a partner but the National Textiles factory went bankrupt in 1978. It was reopened with the name of Milsan Textile with state support in 1983 but abandoned after a short while. In 2013 a decision was taken to turn the factory into a museum.

1908

1908'de Meşrutiyet'in yeniden ilanıyla birlikte Meclis-i Mebusan tekrar açılır. İttihat ve Terakki Cemiyeti yeni hükümeti kurar. Hınçak Partisi'nden Hacınlı Murad olarak bilinen Hampartsum Boyacıyan, 1908'de Kozan mebusu olarak seçilir ve mecliste görev alır.

The first Ottoman Parliament was reopened with the reinstatement of constitutional system in 1908. The Committee of Union and Progress formed a government. Hampartsum Boyadjian who was also known as Murad of Hajin from Hınçak Party was elected as the deputy of Kozan in 1908.

1909

Mart ayı sonlarında, İttihat ve Terakki hükümetine karşı ayaklanma başlar. İstanbul'da başlayan olayların bastırılması uzun sürer. İsyân, Adana'ya da sıçrar ve Adana Katliamı gerçekleşir. Yaklaşık 20 bin Ermeni ve bine yakın Süryani hayatını kaybeder.

A civil uprising started against the Committee of Union and Progress at the end of March. It took a long time to suppress the uprising which started in İstanbul. The uprising spread to Adana and Adana Massacre occurred. Almost 20 thousand Armenians and one thousand Syrians lost their lives.

1911

Kiprianos Stilianidis başkanlığında toplanan beş kişilik Rum cemaati Heyet-i Tanzimiye, Adana Rum Ortodoks Cemaati Nizamnamesi'ne imza atar. 9 fasıl, 61 madde ve 27 sayfadan oluşan Nizamname 1912'de İstanbul'da yayımlanır. Cemaat anayasası işlevi gören nizamnamede, kiliseler, okullar, şirketler ve bireyler arasındaki ilişkiler, varlık dağıtımı, evlilik ve başka birçok toplumsal ilişki ele alınır.

Reorganization Committee (Heyet-i Tanzimiye), the Greek committee of five led by Kiprianos Stilianidis signed the Regulation of Adana Greek Orthodox Community. The Regulation comprising 9 chapters, 61 articles and 27 pages was published in 1912 in İstanbul. The Regulation which acted as the constitution of the community covered many aspects including relations between churches, schools, companies, and people as well as several other social issues such as wealth distribution and marriage.

1915

Nisan ayında İstanbul'un önde gelen Ermenileri tutuklanır. Nisan sonunda Adana'da da 400 Ermeni önde geleni tutuklanır; ancak birkaç hafta sonra serbest bırakılırlar. 1915 boyunca Adana valisi İsmail Hakkı Bey merkezi hükümetten gelen göç ettirme emirlerini uygulayıp, sonradan geri dönmelerine izin verir. Mayıs-Temmuz ayları arasında Adana şehri Ermenileri tehcire uğramazlar; ancak Dörtöl, Hacın, Zeytun, Hasanbeyli ve Sis Ermenileri tehcir yolunu tutar.

In April 24, prominent Armenians in İstanbul were arrested. Although at the end of April 400 prominent Armenians in Adana were arrested, they were released after a couple of weeks. That year in 1915, İsmail Hakkı Bey, the Governor of Adana followed the orders of deportation by central government but allowed those deported to return. Armenians in Adana were not deported between May and July; however Armenians in Dörtöl, Hajin, Zeytun, Hasanbeyli, and Sis were deported.

1915

Ağustos ayında 5.000 Ermeni aile Adana'dan tehcir edilir. 40 kişi Müslümanlaşarak tehcirden kurtulur. 1915-1916 yılları arasında Adana Vilayeti ve Halep Vilayeti'nin kuzey kazalarından 200 bin Ermeni Suriye'ye tehcir edilir. Adana, buradan demiryolu geçmesi dolayısıyla da tehcir konvoyları için transit geçiş merkezi haline gelir. Batı vilayetlerinden gelen konvoylar Adana'da toplandıktan sonra Suriye'deki kamplara gönderilirler.

In August, 5000 Armenian families were deported from Adana. 40 people were converted to Islam thereby escaping deportation. 200 thousand Armenians from the Adana Province and northern towns of the Aleppo Province were deported to Syria between 1915 and 1916. Adana, with its railroad, became a transit centre for deportation convoys. Convoys coming from Western provinces were first stopped and grouped in Adana and then sent to camps in Syria.

1916

Büyük Arap İsyanı patlak verir. İsyanın lideri Mekke Şerifi Hüseyin ve İngilizler arasındaki gizli müzakerelere göre Adana'nın, Arap Devleti'nin bir parçası olmasına karar verilir. Sonradan İngilizlerin baskısıyla anlaşmanın bu maddesinden vazgeçilir.

The Great Arab Revolt started. According to secret agreements between Hussein bin Ali, Sharif of Mecca, the leader of the revolt and the British government, the decision was to include Adana in the confederation of the Arab State. Then with the pressure of the British government, this article was changed.

1916

İngilizler ve Fransızlar arasında gizli Sykes-Picot anlaşması imzalanır. Anlaşmada Müttefik kuvvetlerin savaşı kazanmaları halinde Adana'nın Fransız yönetimine geçmesi kararlaştırılır.

Secret Sykes-Picot agreement was signed between the British and French. The agreement provided that French would receive control over Adana, should the Allies won the war.

1916

Kasım ayında Fransız hükümeti ve Boğos Nubar Paşa arasındaki müzakerelerden sonra Doğu Lejyonu kurulur. Fransız komutası altında savaşacak lejyon 5.000 kişiden oluşur. Katılanların çoğu 1915'te Suriye'ye yerleşmeyi başaran Ermenilerdir. 1919'da Ermeni Lejyonu olarak adlandırılarak sayısı 10 bine çıkarılır.

Following the negotiations between the French Government and Boghos Nubar Pasha, the Eastern Legion was formed. The Legion which would go to war under the command of French army consisted of five thousand soldiers. Most of these soldiers were Armenians who managed to settle in Syria in 1915. The legion was renamed as Armenian Legion in 1919 and the number of soldiers was increased to 10 thousand.

1917

Rusya'da Bolşevik Devrimi olur. Rusya, Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilir ve doğu Osmanlı vilayetleri üzerindeki hak iddiasından vazgeçer. Müttefikler arasında yeni bir denge oluşur.

The October (Bolshevik) Revolution started. Russia withdrew from World War I and stopped its claims on eastern Ottoman provinces. A new balance was set between the Allies.

1917

Adana'daki Yahudi nüfusu 300 aileye ulaşır. 1948 yılında İsrail Devleti kurulduktan sonra 120 Yahudi aile Adana'dan İsrail'e göç edecektir. Adana'da bugün 10 Yahudi aile yaşıyor.

The Jewish population in Adana reached to 300 families. After the State of Israel was founded in 1948, 120 Jewish families emigrated from Adana to Israel. Today 10 Jewish families live in Adana.

1918

Osmanlı Devleti ve İttifak Devletleri arasındaki çatışmaları sonlandıran Mondros Mütarekesi imzalanır ve Birinci Dünya Savaşı sona erer. Mütarekenin 25 maddelik kararlarının arasında Adana'nın da içinde bulunduğu bir bölgenin Fransa'nın egemenliği altına gireceği yer alır. İngiliz Ordusu, Adana'ya girer. 1919'da İngiliz ordusu çekilerek yerini Fransız ordusuna bırakır.

The Armistice of Mudros was signed between the Ottoman Empire and Allies which ended the war between them, and World War I ended. One of the 25 clauses of the armistice stipulated that an area which also included Adana would be controlled by France. The British Army entered Adana. In 1919 the British Army withdraws, leaving the city to the French Army.

1918

1915'te Kudüs'te barındıktan sonra, Katolikos II. Sahak Adana'ya geri döner. Onunla birlikte Ermeniler de Suriye'den, Lübnan'dan ve tehirc edildikleri başka yerlerden dönmeye başlarlar. 1921'de Adana vilayetinde Ermeni nüfusu 60 bine ulaşır.

After taking shelter in Jerusalem in 1915, Catholicos Sahak II returned to Adana. Together with him, Armenians started to return from Syria, Lebanon and other places they were deported to. Armenian population in the Adana province reached to 60 thousand in 1921.

1919

Taw Mim Simtah Okulu açılır. 1895 katliamlarından kaçarak Amerika'ya yerleşen Diyarbakırlı Süryaniler tarafından ve Fransız hükümeti desteği ile Adana'da kurulan yetimhane-okulda Süryani yetimler eğitim görür. 1921'de, okul Beyrut'a taşınır.

Taw Mim Simtah was established. With the support of the French government the school-orphanage was founded in Adana for Syriac orphans by Syriacs from Diyarbakır who escaped from 1895 massacres to the USA. In 1921 the school was moved to Beirut.

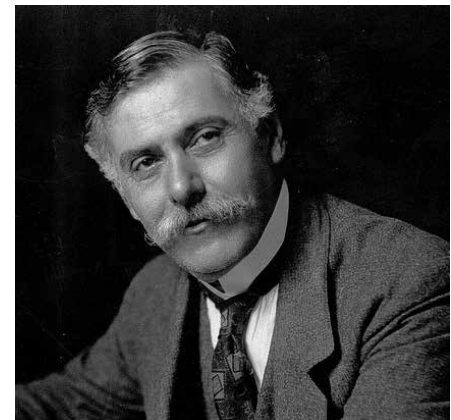
1920

Mayıs ayında Fransa Karboğazı Muharebesi'nde yenilgiye uğrayarak hükmettiği bölgenin kuzeyini kaybeder. Fransız hükümeti Müslüman halkı yeniden yerleştirme politikası uygulamaya başlar. Şehrin Müslüman halkını, demiryolunun güneyinden kuzeye doğru yerleştirir. 40 bin kişi şehri terk ederek mülteci olur. Yüzlerce kişi hayatını kaybeder. Temmuz ayında Adana şehrinde uygulanan bu iskân politikası, Kaç-Kaç olayları olarak bilinir. Fransızların bu politikasının uygulanmasında, Fransız ordusunda görev yapan Ermeni askerler de rol alır.

In May France which was defeated at Karboğazı Battle lost the northern part of the area under its control. The French government started to implement a resettlement policy for Muslim population. Muslim population of the city was relocated to the north of the railway. 40 thousand people left the city and became refugees. Hundreds of people lost their lives. This settlement policy implemented in Adana in July was also known as Kaç-Kaç [run-run] incident. Armenian soldiers in the French army also played a role in implementing this policy.

1920

Mihran Damadyan, Adana Ermenilerinin baş müzakerecisi olarak özerk bir Kilikya Devleti kurmak amacıyla Fransa ile görüşmeler yapar. 1919 yılında Kilikya Ermenileri Geçici Anayasa'na imza attıktan sonra, şehrin farklı topluluklarıyla anlaşarak Ağustos ayında özerklik ilan eder. Fransa hükümeti özerkliği tanımaz, Damadyan'ın güvendiği Ermeni Lejyonu'nu dağıtır, Adana üzerinde kontrol sağlamaya devam eder.

Mihran Damadian, as the chief negotiator of Armenians in Adana negotiated with France to build an autonomous Cilicia State. After signing the Provisional Constitution of Cilician Armenians, in 1919 he declared autonomy by making agreements with various communities in the city in August. The French government did not recognize the autonomy and dissolved the Armenian Legion which Damadian counted on and maintained its control over Adana.

1921

Kilikya Katolikosluğu'nun Sis'teki son katolikosu II. Sahak, Sis'i terk ederek Halep'e yerleşir. Fransız güçlerinin Adana'yı terk etme kararından sonra şehrin Ermenileri de Adana'dan çıkarak tekrar mülteci olur.

Sahak II, the last catholicos of the Armenian Catholicosate of Cilicia left Sis to go to Aleppo. After the decision of French army to withdraw from Adana, the Armenians living in the city also left Adana and became refugees again.

1922

Fransız güçleri Adana şehri dahil olmak üzere Çukurova vadisinin tamamından çekilir. Fransızlar Ekim 1921'de imzalanan Ankara Antlaşması'na uyarak 5 Ocak 1922 tarihinde Adana'dan çekilip İskenderun'a yerleşirler. 1939'da İskenderun'dan, 1946'da da Suriye'den çekilirler.

The French army withdrew from the entire Çukurova plain including Adana. France complied with the provisions of the Treaty of Ankara signed in October 1921 and withdrew from Adana on January 5, 1922 and settled in İskenderun. They withdrew from İskenderun in 1939 and from Syria in 1946.

1922

Fransa'nın çekilmesiyle birlikte bölgede bulunan Ermeni ve Rum nüfus da şehri terk etmeye başlar. 6.393 Rum Adana'yı terk ederek Yunanistan, Kıbrıs ve Ege adalarına yerleşir. 1922'de vilayette bulunan 3.761 kişilik Hıristiyan nüfusun, 637'si Ermeni, 518'i Rum ve geri kalanı Araplar ve Süryanilerden oluşmaktaydı.

With the withdrawal of France, Armenian and Greek populations in the region also started to leave the city. 6393 Greeks left Adana and moved to Greece, Cyprus and islands in the Aegean sea. In 1922, the total Christian population of 3761 people included 673 Armenians, 518 Greeks and the remaining were Arabs and Syrians.

1923

Lozan Antlaşması imzalanır. Türkiye ve Yunanistan, nüfus mübadelesi anlaşması imzalar. Antlaşma ile Rumlar Adana'dan ayrılmak zorunda kalır. Adana, savaş ve mübadele dolayısıyla Osmanlı'ya gelen muhacir ve mübadillerin iskân edilme alanlarından biri olur. Bölgedeki eski Ermeni ve Rum yerleşimlerine göçmenler yerleştirilmeye başlanır. Arazilerden fabrika ve atölyelere kadar geniş anlamda mülk dağıtımı gerçekleştirilir. Mübadillere paralel, Kayseri ve Darendede bölgelerinden de Adana'ya iktisadi nedenlerle göçler olur. Bu süreç demografik, sosyal ve ekonomik açıdan şehrin çehresini değiştirir, çokkültürlü yapısını kaybeden şehir, Müslüman/Türk bir görünüm alır.

The Treaty of Lausanne was signed. The convention concerning the exchange of Greek and Turkish populations was signed. With the Convention, Greeks were forced to leave Adana. Adana became one of the cities for the settlement of immigrants and exchanged population as a result of the war and population exchange. These immigrants and exchanged population were relocated in the old Armenian and Greek settlements. All types of properties, from lands to factories and workshops were distributed to them. During this period, immigration from Kayseri and Darendede was also seen due to economic reasons. In this process the city changed demographically, socially and economically and lost its diversity and became a Muslim/Turkish city.

1923

Adana'da Rum ve Ermeni emvâl-i metrûkesinden 1.507 ev mevcuttu; bunlardan bir kısmı vilâyat-ı şarkiye göçmenlerine, diğer bir kısmı da beşer nüfus itibarıyla 6.000 mübâdile tahsis edilir. Örneğin, Simyonidis'e ait 1.321 dönümlük ve Vayvayan ailesine ait 994 dönümlük araziler mübadiller arasında bölüştürülür. İncirlik'te Bızdıkyan ailesine ait 1.000 dönümlükten fazla tarım arazisi de mübadillere tahsis edilirken, 1.420 dönümlük Bedros Çiftliği'ne Serez ve Demirhisar mübadilleri yerleştirilir ve bölgenin adı Hamzalı olarak değiştirilir. Köprüküyü'nde Ermeni ileri gelenlerine ait 1.000 dönümlük arazi de Serez ve Demirhisarlı mübadillere tahsis edilir. Rum ve Ermeni tüccar ve işadamlarına ait geride bırakılan fabrika ve diğer işyerleri cumhuriyetle birlikte Adana'da yeniden yeşermeye başlayan Türk/Müslüman sanayinin gelişmesinde önemli rol oynayacaktır.

There were 1.507 houses abandoned by the Greek and Armenian populations in Adana; some of them were allocated to people coming from eastern provinces and some were allocated to six thousand people who came in Adana as a result of the population exchange. For example 1321 decares of land belonging to Simeonidis and 994 decares of land belonging to Vayvayan family were distributed to immigrants. Agricultural land of over a thousand decares of Bızdıkyan family in İncirlik were also allocated to immigrants, and immigrants from Serez and Demirhisar were relocated in Bedros Farm on a land of 1420 decares and the name of the area was changed to Hamzalı village. A land of 1,000 decares belonging to Armenian notables in Köprüküyü was given to immigrants from Serez and Demirhisar as well. Factories and other workplaces forced to be abandoned by Greek and Armenian merchants and businessmen would play an important role in the development of Turkish/Muslim industry which started to extend with the foundation of the republic.

1923

Adana şehrinin demografik yapısının homojenleşmesine rağmen, Cumhuriyet'in ilk yıllarında, şehirde yaşamaya devam eden gayrimüslim işadamları ekonomik hayatta rol oynamaya devam ederler. Lübnanlı Katolik işadamları George Lütfullah ve Alber Diyab pamuk üretimi ve ihracat işinde yer alırlar. Aynı şekilde, Moiz ve Alber Amado, Antuvan Brazofolli ve Köşkeryan gibi isimler pamuk ticaretinde faaliyetlerine devam ederler. Solomon Rafael Glido adında Rusya'dan Yahudi bir göçmen 1925'te Adana'da bir yağ fabrikası kurar.

Although the Adana population became more homogenous, during the first years of the new Turkish Republic non-Muslim businessmen who stayed in the city continued to be involved in the economic life. Two Catholic Lebanese businessmen called George Lutfullah and Alber Diyah produced and exported cotton. Similarly, some other businessmen including Moiz and Alber Amado, Antoine Brazofolli and Koshkerian continued their cotton trade. A Jewish immigrant from Russia called Solomon Rafael Glido built an oil factory in Adana in 1925.

1924

Kuru Köprü mevkiinde bulunan Ayios Nikolaos Kilisesi, 1924 yılından sonra müze olur. 1972'de eserlerin yeni müze binasına taşınmasının ardından kilise restore edilir, 1983 yılında ise etnografya müzesine dönüştürülür.

Agios Nikolaos Church in Kuru Köprü was converted to a museum in 1924. The church was renovated after the artefacts were transferred to the new museum building in 1972 and the church became an ethnography museum in 1983.

1925

Adana'da ilk sinagog kurulur. 1983'te hâlen bulunduğu, Tepebağ'daki mevkiine taşınır.

The first synagogue was built in Adana. The synagogue was moved to its current location in Tepebağ in 1983.

1927

1927 nüfus sayımına göre Adana'da 159 Yahudi, 120 Ermeni, 219 Katolik, 56 Ortodoks ve 55 Protestan yaşamaktadır. 1935 nüfus sayımına göre ise 14 Ermeni, 287 Ortodoks, 101 Katolik, 35 Protestan ve 302 Yahudi Adana'da kayıtlıdır.

According to the census in 1927, there were 159 Jews, 120 Armenians, 219 Catholics, 56 Orthodox Christians and 55 Protestants in Adana. According to the census in 1935, there were 14 Armenians, 287 Orthodox Christians, 101 Catholics, 35 Protestants and 302 Jews in Adana.

1930

Kilikya Ermeni Katolikosluğu bugünkü makamı olan Antilyas-Lübnan'a taşınır.

The Armenian Catholicosate of Cilicia was moved to its final address, Antelias, Lebanon.

1942

Varlık Vergisi sırasında Adana'daki Yahudi cemaatinden, 46 kişiden 2,5 milyon lira vergi toplanır, aralarında en büyük pay, Benyeş ve Gilodo ailelerine düşer, 550 bin ve 610 bin lira öderler. Solomon Raphael Gilodo tarafından, 1926'da kurulan Gilodo yağ fabrikası Adana'da en büyük varlık vergisini öder ve dört yıl sonra, 1946'da Hacı Ömer Sabancı tarafından satın alınır.

With the Wealth Tax, 2.5 million Turkish Liras were collected as tax from 46 people from the Jewish community in Adana; the biggest share came from Benyeş and Gilodo families with 550 thousand and 610 thousand Turkish Liras respectively. Gilodo Oil Factory built in 1926 by Solomon Raphael Gilodo paid the highest wealth tax in Adana and four years later in 1946 was bought by Hacı Ömer Sabancı.

1944

Lübnan'a yerleşen Ermeniler, Adana-Mersin-Tarsus Hemşehrilik Derneği'ni kurar. 1925 yılından beri faaliyet gösteren cemiyet 21 Haziran 1944 tarihinde Lübnan Ermenileri Kilise Önderliği kararıyla dernekleşir. Aynı yıl içerisinde yine Beyrut'ta Adana Ermenileri Eğitimsever Derneği de kurulur. Benzer dernekler Paris'te 1946'da, 1955'te Buenos Aires'te kurulur.

The Armenians who moved to Lebanon established Adana-Mersin-Tarsus Compatriot Association. The committee which had been active since 1926 became an association with the decision of the Armenian Apostolic Diocese of Lebanon on June 21, 1944. Adana Armenian Educational Association was established in Beirut in the same year. Similar associations were established in Paris 1946 and in Buenos Aires in 1955.

1977-79

İsrail'in İstanbul Başkonsolosu Shaul Tuval'in bu yıllar arasında yaptığı araştırmaya göre Adana'da 71 ve Mersin'de 43 Yahudi nüfus bulunur.

According to the research conducted by Shaul Tuval, Israeli Ambassador in Istanbul, there were 71 Jews in Adana and 43 Jews in Mersin.

2015

27 Nisan 2015 tarihinde, Lübnan Antilyas'taki Kilikya Katolikosluğu, Kozan-Sis'deki ruhani merkezin ve ona ait mülklerin iadesi için Anayasa Mahkemesi'ne başvuru yapar. Katolikosluk, dava dilekçesinde tespiti yapılan mülklerin kendilerine iadesi, tespiti yapılamaması durumunda ise 100 milyon liralık tazminat talep eder. Lozan antlaşmasının ihlali, Katolikosluğun tüzel kişiliğinin devam etmesi ve emvâl-i metrûkenin iadesinin kanunen öngörüldüğü gerekçeleriyle dava açılır. Anayasa Mahkemesi, iç hukuk yollarının tüketilmediği gerekçesiyle davayı reddeder. Bunun üzerine, Kilikya Katolikosu I. Aram yaptığı basın toplantısında, 6 Aralık 2016 tarihinde, içinde Surp Sofya Kilisesi ve manastırının da olduğu mülklerin iadesi için, ibadet özgürlüğünü ihlal gerekçesiyle, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne başvurdularını duyurur. AİHM davayı kabul edilemez gerekçesiyle reddeder. Kalıntılar halinde bulunan manastırın bahçesine, davanın açılmasının ardından Kozan Belediyesi tarafından çocuk parkı yapılır.

The Armenian Catholicosate of Cilicia in Antelias, Lebanon applied to the Turkish Constitutional Court in April 27, 2015 demanding the return of its historical seat and properties in Kozan-Sis. The Catholicosate demanded the return of its historic seats or a payment as compensation of 100 million Turkish Liras. The Catholicosate filed a lawsuit on the grounds that the Treaty of Lausanne had been violated, the legal entity of the Catholicosate was still valid and the law stipulated the return of the abandoned property. The Constitutional Court rejected the case on the grounds that not all domestic remedies had been exhausted. In response to this decision, in his press conference Catholicos Aram I announced that they filed an application on 8 December 2016 before the European Court of Human Rights on the grounds of violation of freedom of worship for the return of the properties including Surp Sophia Church and the monastery. ECHR declared the application inadmissible and rejected. After the lawsuit had been filed, a children playground was built by the Municipality of Kozan in the garden of the monastery which was in ruins.

I. KISIM

ADANA KÜLTÜR VARLIKLARI ENVANTERİ

PART I
**ADANA
CULTURAL HERITAGE
INVENTORY**

ÖN ARAŞTIRMA VE SAHA ÇALIŞMASI: YÖNTEM NOTLARI

Akdeniz'in doğu kıyılarında, İskenderun Körfezi'nin batısında yer alan Adana, tarihsel Kilikya'nın bir parçasıdır. Günümüz Türkiye'sinde ise, Adana ili, doğuda ve güneyde Çukurova'nın bir kısmı ile, batıda ve kuzeyde Aladağların batı kısmından oluşmaktadır. İl sınırları içinden iki nehir geçer. Seyhan, en kuzeydeki ilçe olan Tufanbeyli-Şar'dan gelip, Saimbeyli-Hacın ve Fekke-Vahka'dan ilerler, Aladağ'da Zamanlı Irmağıyla birleşerek, şehrin ortasından geçip Akdeniz'e dökülür. Ceyhan ise doğudan girer, Ceyhan ilçesinden ve ardından Misis'ten geçerek, yine Akdeniz'e dökülür.

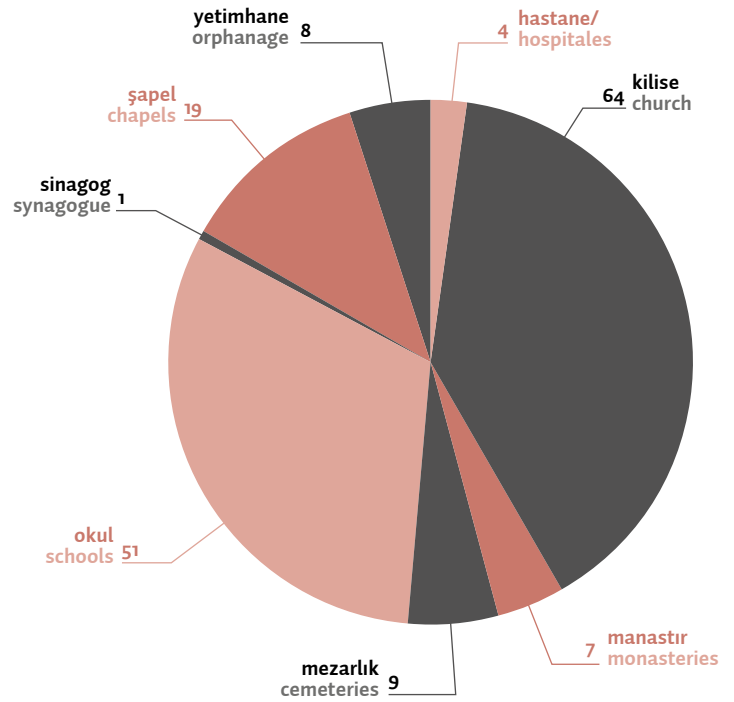
Adana il merkezi, Türkiye'nin en kalabalık beşinci şehridir. 5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu'nun uygulanmasıyla şehrin sınırları genişlemiş, bunun sonucu olarak idari merkez lağvedilip Seyhan ve Yüreğir ilçelerine bölünmüştür. Aynı kanunla köyler ve kasabalar mahalleye dönüştürülüp on beş ilçeye dağıtılmıştır. 2008 yılında yapılan yeni idari dağılım kapsamında merkez ilçelerin sayısı, Çukurova, Sarıçam ve Karaisalı'nın eklenmesiyle beşe çıkarılmıştır. 2016 itibarıyla merkez ilçelerin nüfusu 1 milyon 750 bin, diğer iki merkezden Kozan'ın nüfusu 130 bin, Ceyhan'ın nüfusu ise 160 bindi. Adana'da, bu üç merkez dışında yalnızca 160 bin kişi yaşamaktadır.

Adana ili, Osmanlı İmparatorluğu'nun Adana Vilayeti'nin yerini almıştır. 1869'da kurulan Adana Vilayeti, Adana, İçel, Cebel-i Bereket ve Kozan sancaklarından oluşuyordu. Günümüzde bunlardan yalnızca ikisi Adana ilinin sınırları içinde yer almaktadır. Cebel-i Bereket bugün Osmaniye ilini, Adana Sancağı'nın batı kısımları ve İçel ise Mersin ilini oluşturmaktadır. Cebel-i Bereket Sancağı'nın Akdeniz sahil şeridi, günümüzde, önemli bir liman şehri olan Payas ilçesiyle birlikte Hatay iline dahildir. Özetle, on dokuzuncu yüzyıl ve öncesinde iktisadi ve coğrafi olarak Adana'ya dahil olan birçok yer, bugün farklı idari bölgeler içinde yer almaktadır.

Bu çalışmada, Türkiye'nin mevcut idari yapısı çerçevesinde, günümüz Adana ili sınırları esas alınmıştır. Bu

sınırlandırma, Mersin ve Cebel-i Bereket gibi iki önemli yeri dışarıda bırakmasının yanı sıra, bazı köyleri Adana'ya dahil eden ya da Adana'nın dışında bırakan daha küçük düzenlemeler nedeniyle kafa karışıklığı da yaratmaktadır. Örneğin, tarihsel olarak Saimbeyli-Hacın'a bağlı olan çok sayıda köy, Kayseri'nin Yahyalı ilçesine bağlanmıştır. Bu çalışmada yer almayan iki önemli bölge, Mersin iline bağlı Tarsus ve Hatay iline bağlı Dört Yol, en büyük değişiklikleri teşkil etmektedir. Osmanlı Adanası'nın, Tarsus ve Dört Yol hesaba katılmadan kavranması mümkün değildir. Çalışmamız Adana ili altında sınıflandırılmış kültürel mirasın ötesine geçmese de, kitapta yer alan tarih çizelgesi ve metinlerde, Adana merkezin bu komşu bölgelerle ilişkilerine de değinilmektedir.

Türkiye Kültür Varlıkları Envanteri, Ermeni, Rum, Yahudi ve Süryani topluluklarına ait kültürel miras listelerine dayanmaktadır. Söz konusu envanterde yer verilen kültür mirası türleri, kamuya ait kiliseler, manastırlar, şapeller, sinagoglar, okullar, yetimhaneler, hastaneler ve mezarlıklarla sınırlıdır. Bu çalışmada, Adana'nın kültürel mirasına ilişkin bilgilere daha fazla ayrıntı eklemek amacıyla, genel envanter oluşturulurken başvuru temel kaynaklara³ ek olarak, bu bölgeye odaklanan kaynaklar da kullanıldı. Osmanlı'nın son döneminin kültürel mirası konusunda, Ermeni yapıları envanteri için üç *huşamadyandan* (anı kitabı), Püzzant Yeğyayan'ın Adana, Misak Keleşyan'ın Kozan-Sis bölgesi ve Hagop Boğosyan'ın Saimbeyli-Hacın tarihini konu alan çalışmalarından yararlandı. Yeğyayan'ın çalışmasında, Fransız Mandası altındaki

GRAFİK 1. Adana envanteri yapı dağılımı

GRAPHIC 1. Buildings in the Adana inventory according to their types

INVENTORY RESEARCH AND FIELDWORK: NOTES ON METHODOLOGY

Adana Province in the modern day Turkish Republic is located on the eastern shores of the Mediterranean Sea, in the west of the Gulf of Iskenderun. Being part of historic Cilicia, modern day Adana province is composed of Chukurova Valley in the east and the south, and the Aladağ mountain range in the west and the north. Two rivers cross the province: Seyhan flows from the northernmost Tufanbeyli-Şar, Saimbeyli-Hajin, and through Feke-Vahka, unites with Zamantı River in Aladağ, passes through the city of Adana and ends in the Mediterranean. Ceyhan enters the province from the east, passes through the city of the same name, then through Misis, and ends in the Mediterranean.

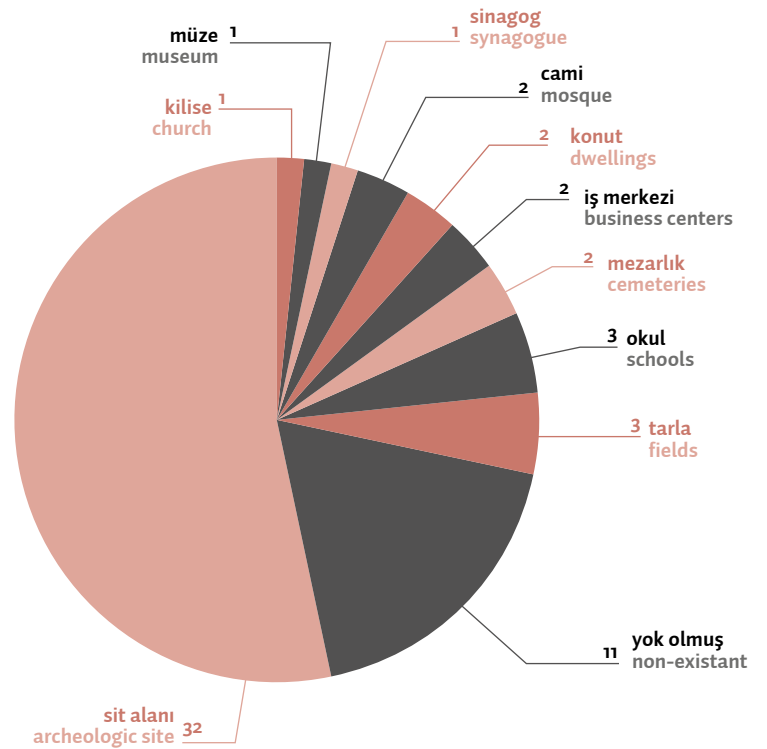
The center of Adana province is Adana city, the fifth most populated city in Turkey. With the implementation of Law 5126 regarding Metropolitan Municipalities,¹ Adana became a greater city, which resulted in the abolition of the administrative center, and its division into Seyhan and Yüreğir districts. The same law also turned villages and towns into neighborhoods comprised in fifteen districts. In 2008 a new administrative redistribution raised the number of central districts to five with the addition of Chukurova, Sarıçam and Karaisalı. In 2016, the center districts had a population of 1.75 million while the two other urban centers, Kozan and Ceyhan, had populations of 130,000 and 160,000 respectively. Only 160,000 people live in Adana outside of the mentioned three urban centers.

Adana Province is the successor to the Adana Vilayet of the Ottoman Empire. Adana Vilayet was established in 1869 and encompassed the *sanjaks* (administrative divisions of the Ottoman empire) of Adana, İçel, Jebel-i Bereket and Kozan. Only Adana and Kozan *sanjaks* are part of the modern day province. While Jebel-i Bereket was what is today Osmaniye Province, İçel and western parts of Adana *sanjak* became Mersin Province. The Mediterranean shoreline of

Jebel-i Bereket *sanjak* is today part of Hatay Province, including the important port city of Payas. Thus, many locations that were part of the Adana economy and geography during the nineteenth and earlier centuries are today part of different administrative divisions.

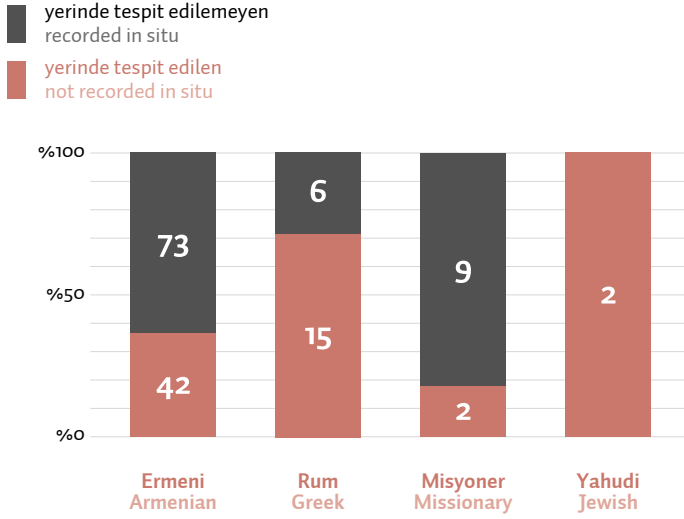
This study covers only modern day Adana Province. This arbitrary limitation causes confusion about border adjustments. For example, many villages that were historically among the villages of Saimbeyli-Hajin became connected to Yahyalı district of Kayseri. Other bigger border shifts include two important regions, Tarsus in Mersin Province and Dört Yol in Hatay Province, which are not covered in this study. It is impossible to comprehend Ottoman Adana without in parallel considering Tarsus and Dört Yol. Although our study does not go beyond the cultural heritage classified under Adana Province, the timeline and the texts in the book will refer to the relations that Adana center had with these neighboring regions.

The Turkey Cultural Heritage Inventory is based on lists of cultural heritage belonging to the Armenian, Greek, Jewish and Syriac communities. Types of cultural heritage sites included therein are limited to publicly owned churches, monasteries, chapels, synagogues, schools, orphanages, hospitals and cemeteries. Other than the main sources used for the assembly of the main inventory,² sources specific to Adana have been used for adding further detail

GRAFİK 2. Sahada tespit edilen yapıların güncel kullanıma göre dağılımı

GRAPHIC 2. Distribution of buildings recorded in situ according to current use

GRAFİK 3. yerinde tespit edilen / edilemeyen yapılar

GRAPHIC 3. buildings recorded / not recorded in situ

Kilikya'da Ermenilerin sahip olduğu mülklerin listesi yer alıyor. Bu listeye, envanterdeki verilerle karşılaştırma yapmak amacıyla da başvurduk. Adana Vilayeti'nin farklı bölgelerine ilişkin farklı Ermenice kaynaklar, söz konusu üç bölge arasındaki coğrafya ve kimliğe dayalı farklılaşmayı yansıtmaktadır. Diasporada yaşayan Ermeniler, bu bölgelere hemşerilik temelinde aidiyeti birbirinden farklı kimlikler teşkil eden bağlar olarak kabul etmektedir. Üç bölgenin ayrı ayrı hemşerilik dernekleri vardır ve adı geçen anı kitapları bu dernekler tarafından yayımlanmıştır. Bu üç farklı coğrafya, bugün Adana ilinin sınırları içinde birleşmiş durumdadır ve envanterde de bu şekilde sunulmaktadır. Örneğin, üç bölgedeki ('ilçedeki' değil) Ermeni mekânlarının sayısı, Adana merkezde 33, Saimbeyli-Hacın'da 45, Kozan-Sis'te 47'dir.

Rum yapıları envanterini, Charis Exertzoglou'nun, Helen Dünyası Ansiklopedisi'nde yer alan, Osmanlı dönemi Adana'sına ilişkin makalesinden yararlanarak hazırladık.³ Yahudi yapıları envanterini hazırlarken, Rifat Bali'nin, Türkiye'deki Yahudi topluluklarına dair çalışmasının Adana bölümünü esas aldık.⁴ Envantere ilgili dönem ve coğrafi bölgeyle ilgili ayrıntılar eklemek için başka kaynaklar da kullandık. Bizans kültürel mirası konusunda Stephen Hill'in Kilikya'daki Bizans kiliselerine ilişkin çalışmasına, Ermeni Kilikyası'ndaki kalelerin içinde yer alan kilise ve şapeller envanteri için Robert W. Edwards'ın çalışmasına başvurduk.⁵

Adana'nın yakın dönem tarihi iki zaman dilimi çerçevesinde ele alınmalıdır. Bunların ilki, 19. yüzyıl ile, 20. yüzyılın 1915'e kadar olan kısmı arasındaki dönem; ikincisi ise, Birinci Dünya Savaşı'nın sonu (1918) ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu (1923) arasındaki dönemdir. 19. yüzyılda Adana'daki Ermeni ve Rum topluluklarının yıldızı parlamış, bu gelişim 1908 Jön Türk Devrimi'yle doruğa ulaşmış ancak yalnızca bir

yıl sonra, 1909 katliamlarıyla son bulmuştur. Çukurova'nın dünya çapında tanınan bir pamuk üretim merkezi haline gelmesiyle, burada bulunan fabrikalar ve çiftliklere Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerinden akın akın iş gücü ve girişimciler gitmiştir; Ermeni ve Rum topluluklarının serpilmesi, ekonomideki bu büyümenin bir sonucudur.⁶ Kuşkusuz, 1909 katliamları, Adana'nın tarihinin yanı sıra, kültürel mirası için de bir dönüm noktası teşkil eder. Surp Stepanos Kilisesi de dahil olmak üzere, yapıların birçoğu bu dönemde yıkılmıştır. 1915'te, Adana merkezde yaşayan Ermeniler tehçire tabi tutulmuştur. 1909'da yirmi binden fazla Ermeni katledilmiştir; 1915'te öldürülen ya da Adana Vilayeti'nden tehçir edilen Ermenilerin sayısı ise yetmiş binden yüksektir. Kilikya'dan ve Halep'in kuzeyinden, toplamda iki yüz bin Ermeni tehçire tabi tutulmuştur. Bugünkü Adana ilinin batı kısmında bir ilçe olan Pozantı, toplama kampı olarak kullanılmış ve Kayseri, Niğde, Konya ve Ankara'dan gelen kabilelerin tehçir güzergâhında yer almıştır.⁷

1922'de Rumların toplu olarak nüfus mübadelesine tabi tutulmasıyla 10 bin Rum Adana'yı terk etmek zorunda kalmış,⁸ bu topluluktan kalan kültürel miras yapılarına devlet el koymuştur. Ermeniler bir kez daha, Fransız yetkililer tarafından Suriye ve Lübnan'a nakledilmiş ve onların mülklerine de, aynı şekilde el konmuştur. Aramyan Okulu gibi birçok bina derhal yıkılmış, bazıları ise daha sonra farklı amaçlarla kullanılmıştır. Sinema olarak kullanılan Surp Asdvadzadzin Kilisesi, 1970'lerde, yeni inşa edilecek olan Merkez Bankasına yer açmak için yıkılmıştır. Çan kulesine sahip olan Adana Protestan Kilisesi okul binası olarak kullanılmış ve yine 1970'li yıllarda, bir yol genişletme projesi kapsamında yıkılmıştır. Ayios Nikolaos Rum Kilisesi uzun süre Adana Etnografya Müzesi olarak kullanıldıktan sonra, 2015 yılında boşaltılmış; bir zamanların görkemli Tirpani bez fabrikasının bulunduğu yere taşınan müze, 2017'de Türkiye'nin en büyük müze kompleksi olarak açılmıştır.⁹ 1909'da katliamlardan kaçan binlerce Ermeni'ye sığınak olan Tirpani fabrikası da, bu özelliğiyle, başlı başına bir hafıza mekânıdır.¹⁰ Adana'nın, tarihi eski çağlara kadar uzanan Yahudi nüfusu, cumhuriyetin kurulmasının ardından bir yeniden canlanma dönemine girmiştir. Adanalı Yahudiler bir sinagog kurmuş ve küçük bir mezarlığı kullanmış, çocuklarını komşu şehir Tarsus'ta bulunan bir koleje göndermişlerdir. Sinagog halen varlığını sürdürse de, cemaat çok küçük olduğu için, faal değildir.¹¹ Yahudi girişimciler 1942 yılında çıkarılan Varlık Vergisi kanununa tabi tutulmuş, Adana'da en yüksek vergiyi onlar ödemiştir.¹²

Adana'da Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Fransızların yönetimi almasıyla, şehir Hıristiyanlar için bir çekim noktası haline gelmiştir. Aynı dönemde Süryaniler de Fransız yetkililer tarafından Adana'ya yerleşmeye teşvik edilmiştir.

to the information on the cultural heritage of the province. Concerning the late Ottoman cultural heritage, three *houshamadyans* (memoir books) have been used for the Armenian inventory, namely Puzant Yeghyayan's work on the history of Adana, Misak Keleshian's work on the history of Kozan-Sis region and Hagop Boghosian's work on the history of Saimbeyli-Hajin. Yeghyayan's work includes a list of the property owned by Armenians in Cilicia under the French Mandate. This list has also been consulted for comparisons with data in the inventory. The different Armenian sources on different regions of Adana Province reflect the differentiation in geography and identity in the mentioned three regions. Armenians in the diaspora consider that compatriotic belonging to one of these regions constitutes a distinct identity. Compatriotic unions of the three localities are also separate, and they are the publishers of the mentioned memoirs. These three different geographies are merged in today's Adana Province and are presented as such in the inventory. To give an idea, we can say that the Armenian sites in the three regions (not districts) are as follows: 33 in Adana center, 45 in Saimbeyli-Hajin and 47 in Kozan-Sis.

For the Greek inventory, we have used Charis Exertzoglou's entry on Ottoman Adana in the *Encyclopaedia of the Hellenic World*.³ For the Jewish inventory, we have taken the Adana chapter in Rifat Bali's work on Jewish communities of Turkey as reference.⁴ We have consulted other sources to add more detail on specific time and geographic area to the inventory: For Byzantine cultural heritage, Stephen Hill's study on the Byzantine churches of Cilicia and Robert W. Edwards' work for the inventory of churches and chapels of the fortifications of Armenian Cilicia.⁵

For the recent history of Adana, two time frames should be considered. First, the period that extends between the 19th century and early 20th century until 1915, and second, the short period between the end of the World War I in 1918 and the establishment of the Turkish Republic in 1923. Armenian and Greek communities flourished in Adana in the 19th century and this development culminated in the 1908 Young Turk revolution, only to be shattered one year later by the 1909 pogroms. As Chukurova valley became a world-renowned location for cotton production, the factories and farms attracted workforce and entrepreneurs from all over the Ottoman Empire,⁶ and the flourishing of the Armenian and Greek communities was result of that growing economy. No doubt, the 1909 pogroms are a turning point in Adana's history and cultural heritage, as well. Many of the buildings, including the Surp Stepanos Church, were destroyed at this time. In 1915 the Armenians of Adana center were deported. While more than twenty thousand Armenians were killed in 1909, more than seventy thousand were either killed or

deported from the Adana Vilayet in 1915. Overall two hundred thousand Armenians were deported from Cilicia and north of Aleppo. Pozantı, a district in the west of the modern day province, was used as a concentration camp and a deportation route for caravans coming from Kayseri, Niğde, Konya and Ankara.⁷

The Greek community was collectively subjected to the population exchange of 1922, with ten thousand people being forced to leave Adana.⁸ The cultural heritage left behind was confiscated by the state. The Armenians were also transferred once again by the French authorities to Syria and Lebanon, their property likewise being confiscated. While many of the buildings, like Aramian School, were destroyed immediately, others were eventually repurposed. The Surp Asdvadzadzin Church was used as a cinema and was then demolished in the 1970s to make space for the new Central Bank building; the Adana Protestant Church, with the bell tower, was used as a school building and then demolished during a road widening project also in the 1970s. The Greek Church of Agios Nikolaos was used as the Adana Ethnography Museum for a long time, to be abandoned in 2015, when the museum was moved to the site of the once magnificent Tyrpani cotton factory and opened in 2017 as a Turkey's biggest museum complex⁹. The Tyrpani factory is a memory site itself, being a place of refuge for thousands of Armenians fleeing the pogrom in 1909.¹⁰ The story of the Jewish population of Adana goes back to antiquity. The Jewish community in Adana went through a revival after the establishment of the republic. A synagogue was established and a small cemetery was used, children were enrolled in the college in neighboring Tarsus. While the synagogue still exists today, the community is too small for the synagogue to remain functioning.¹¹ Jewish entrepreneurs were subjected to the Wealth Tax law of 1942, and they were the highest taxpayers in Adana.¹²

The French establishment in Adana after the World War I attracted Christians to the city. At this time, Syriacs, too, were encouraged by the French authorities to settle in Adana. Syriac communities had always lived in Adana and its surroundings, being members of the Antioch Syriac churches with its many rites.¹³ With the French authorities present, the Syriac began gaining a special status in Adana. At this time under French jurisdiction, many buildings were used by the different communities interchangeably. Many of the Cilicia Armenians had returned from their deportation destinations in Syria, Palestine, Egypt, not to their hometowns, but to Adana. Many public buildings at this time were used as either hospitals or orphanages due to the apparent need. An example of intercommunal use of the buildings is the Taw Mim Simtakh Syriac orphanage that was also used by

Adana'da yaşayan, Antakya Süryani Kilisesi'ne mensup ve onun usullerini uygulayan Süryani toplulukları her zaman olmuştur.¹³ Süryaniler, Fransız yetkililerin şehirdeki varlığıyla özel bir statü kazanmaya başlamıştır. Yönetimde Fransızların bulunduğu dönemde, birçok bina farklı topluluklar arasında el değiştirerek kullanılmıştır. Kilikyalı birçok Ermeni, tehcirle gönderildikleri Suriye, Filistin ve Mısır'dan, memleketlerine değil Adana'ya dönmüştü. Bu dönemde birçok bina, ihtiyaç doğrultusunda hastane ya da yetimhane olarak kullanılmıştır. Bir yapının farklı topluluklar tarafından kullanılmasının örneklerinden biri, Taw Mim Simtah Süryani yetimhanesidir. Kısa bir süre Ermeniler tarafından da, okul olarak kullanılan bina bugün Ziyapaşa Mahallesi'nde, Adana Fen Lisesi olarak hizmet vermektedir. Bu tür binalar envanterde ayrı başlıklar olarak belirtilmiştir, çünkü bunların kısmi kullanımlarına dair yeterli bilgi bulunmamaktadır.

Türkiye Kültür Mirası Envanteri'nde, başlangıç aşamasında 80 yer bulunuyordu. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Vakıflar Genel Müdürlüğü, Türkiye Bilimler Akademisi ve Türk Tarih Kurumu'nun ve yukarıda değinilen kaynakların listelediği yerlerin eklenmesiyle, bu sayı 163'e çıktı. Eylül 2016 ile Nisan 2017 arasında yapılan saha çalışmalarında, bu listenin yanı sıra, Kültürel Mirası Koruma Derneği'nin (KMKD) Adana'da daha önce yaptığı saha çalışmasında elde ettiği veriler, özellikle de bize sunma inceliği gösterdiği konum bilgileri kullanıldı. Saha çalışmalarında tespit ettiklerimizin de eklenmesiyle, Adana envanterinde yer alan mekânların sayısı 159'a çıktı. Saha çalışmasında 60 yer tespit edildi; ziyaret edilen konumlarda 85 mekân tespit edilemedi; geri kalan, beş ayrı konumdaki toplam 14 yer ise süre sınırlılığı ve başka nedenlerle ziyaret edilemedi. Yani, nihai listedeki mekânların %38'i tespit edildi bunların konumları teyit edildi. Tespit edilen 85 mekândan 77'si kentsel alanda, Adana, Kozan-Sis, Saimbeyli-Hacın ve Feke-Vahka'nın merkezî yerlerinde bulunuyor. Kent merkezlerinde araştırma yapmanın, bu yerleşim yerlerindeki kültürel miras yapılarının yıkılma olasılığının daha yüksek olmasının yanı sıra, başka güçlükleri de var. Saha çalışmasında elde edilen deneyim, kent merkezlerinde, anıtsal yapıların yanı sıra, kültürel miras mekânlarının da ayakta kalamadığına işaret ediyor.

Envanter hazırlanırken yararlanılan ek kaynaklar arasında, kültürel miras araştırmasına paralel olarak yapılan sözlü tarih mülakatları da yer alıyor. Hrant Dink Vakfı'nın geçmişte yürüttüğü sözlü tarih çalışmalarında kullandığı soru formu, doğrudan kültürel mirasla ilgili sorular da eklenerek yeniden şekillendirildi.¹⁴ Son dönemdeki deneyimlerimiz, bu mülakatlarda elde edilen bilgilerin, kültürel miras nesnelere cemaatler tarafından nasıl kullanıldığının ve taşıdıkları değerlerin daha iyi anlaşılması açısından önemli olduğuna işaret ediyor.

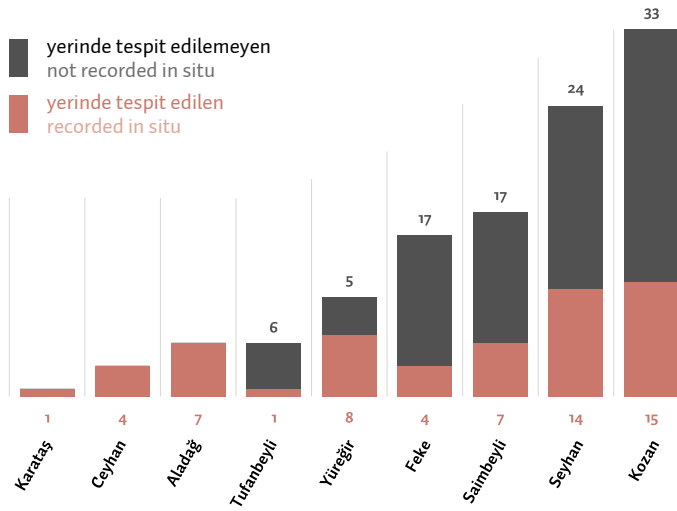
19. yüzyılda birçok okul ya kiliselerin içinde, ya kiliselerin

bitişindeki küçük binalarda ya da dinî okul olarak manastırlarda hizmet veriyordu. Eğitim derneklerinin kurulması ile büyük okulların inşa edilmesi arasındaki geçiş döneminde, öğretmenler –genellikle kendi evlerinde– yarı özel okullar açmıştır.¹⁵ Protestan ve Katolik misyonlarının kurulmasının ardından, Apostolik Ermeni toplumu da kendi okullarını kurmaya veya eski kilise okullarını genişletmeye başlamıştır. Kiliseler, mahalle dernekleri veya ilgili yerleşim biriminde ya da İstanbul'da kurulan eğitim dernekleri tarafından desteklenen bu okulların öğrenci mevcudu her zaman daha yüksek olmuştur.

Adana'da misyonerlik faaliyetleri 1840 yılında başlamıştır. Protestan misyonlarında, kolejler ve hastaneler, kiliselerden önce kurulmuştur. Hem kent merkezlerinde, hem de köylerde, kiliseler ancak birkaç farklı cemaatin oluşmasından sonra kurulmuştur. Kiliseler açılmadan önce, bu cemaatler, öncelikle dua evlerini, sonra okulları ya da okulların belirli bölümlerini cemaat merkezi – kilise olarak kullanmıştır. Hem Müslümanlara hem de gayrimüslimlere hizmet vermek amacıyla inşa edilen kolejlere genellikle gayrimüslimler, özellikle de Ermeniler devam etmiştir.¹⁶ Ermenilere ait olmayan misyoner kolejleri Türkiye Kültür Varlıkları Haritası'nda yer almasa da, bu çalışmadaki envantere, Ermeni Protestan cemaati sınıflandırmasıyla eklenmişlerdir.

Günümüzde Adana'da yaşayan Hıristiyanlar ağırlıklı olarak Katolik cemaatine mensuptur. Adana'nın merkezinde, faal durumdaki tek kilise olan Aziz Pavlus, Bebekli Kilise olarak da tanınmaktadır. Merkezi Roma'da bulunan Katolik Kilisesi'ne bağlı olan bu kilise, Anadolu Kilisesi'nin bileşenleri arasında yer almaktadır.¹⁷ Bugün Adana'da ikamet eden az sayıda Ermeni ve diğer Hıristiyan aile, şehirdeki Asri Mezarlığın bir bölümünü ve hemen yanında bulunan Yahudi mezarlığını kullanmaktadır. Adana'nın Maruni cemaati 1922'den de önceki bir tarihte Fransız yetkililer tarafından Lübnan'a yerleştirilmiş, bu cemaatin şehir merkezindeki küçük kilisesi Katolik Ermenilere verilmiş, onlar da binayı, yakınında bulunan Apkaryan Okulu'nun kullanımına tahsis etmiştir.¹⁸ Bu durum, kültürel mirasın inançsal olarak birbirine yakın topluluklar tarafından ortak olarak kullanılmış olduğuna dair ipuçları sunmaktadır. Adana'daki Katolik topluluklara ilişkin olarak, Fransızların Çukurova-Kilikya coğrafyasındaki etkisinin, Fransız şirketlerinin bölgede yaptığı yatırımların ve daha köklü bir manda yönetimi kurma planlarının ötesinde olduğu belirtilmelidir. Adana'nın Hıristiyan nüfusu söz konusu planların hayata geçirilmesi için bir dayanak olarak görülmüş, Katolik misyonerlik faaliyetlerinin Hıristiyan nüfusun tamamı üzerindeki etkisi büyük olmuştur.¹⁹

Adana'da Apostolik Ermeni topluluğunun okulları genellikle kiliselere ait arazilere inşa edilmiştir. Okulların, izci hareketi ve spor faaliyetleri için kullanılan ek binaları da vardı. Bu binalar envanterde ayrıca numaralandırılmamıştır.

GRAFİK 4. Yapıların ilçelere göre dağılımı

GRAPHIC 4. Distribution according to districts

Armenians as a school for a short while. The building currently serves as Adana Science High School in the Ziyapaşa Neighborhood. These have been denoted as separate entries in the inventory, as there is a lack of information on the partial uses of buildings.

The Turkey Cultural Heritage Inventory had 80 sites in its initial stage. After the addition of sites listed by the Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Turkey, the General Directorate of Foundations of Turkey, the Turkish Academy of Sciences, Turkish Historical Society, the number of sites became 163. During the fieldwork in Adana that took place in September 2016 and April 2017, in addition to the 142 site list, results of the KMKD's (Association for the Protection of Cultural Heritage) earlier fieldwork in Adana, specifically the location data that it had kindly provided, have been used. After the fieldwork, the Adana inventory currently has 159 sites. During the fieldwork, 60 sites have been identified, 85 sites have not been identified in the locations that were visited, and the remaining 14 sites in five locations have not been visited due to time constraints and other reasons. This means that 38% of the sites in the final list have been identified and their locations registered. Of the 85 not identified sites, 77 are in central urban locations in Adana city, Kozan-Sis, Saimbeyli-Hajin and Feke-Vahka. Not only cultural heritage is more prone to destruction in urban centers, other research challenges as well exist in this environment. The experience during the fieldwork has shown that, aside from monumental buildings, cultural heritage sites do not survive in urban centers.

Another addition to the sources of the inventory is the oral history interviews that have been conducted in parallel with the cultural heritage research. The questionnaire that had been used by the Hrant Dink Foundation in oral history interviews has now been modified to include questions

specific to cultural heritage.¹⁴ Recent experience shows that the information obtained during these interviews is valuable for better understanding the use and value of cultural heritage objects for communities.

Many schools before the 19th century were located either in churches, in small buildings adjacent to churches, or monasteries in the form of religious school. In the transition period, between the establishment of the educational societies and the erection of big schools, individual teachers started operating semi-private schools that were usually located in their houses.¹⁵ After the founding of Protestant and Catholic missions, the Armenian Apostolic community began to establish its own schools or to expand former church-schools. These schools always had more students and were supported by the churches, neighborhood associations, or educational associations formed in the provincial center or in Istanbul.

Missionary activity in Adana started in 1840. In the case of Protestant missions, the establishment of colleges and hospitals precedes the establishment of churches. Both in the urban centers and in the villages, churches were built only after the formation of several communities, who, first used prayer houses, then schools or parts of schools, as community center-churches. The colleges that were built with the purpose of serving both Muslims and non-Muslims were usually used by non-Muslims, specifically Armenians.¹⁶ Although the Turkey Cultural Heritage Map does not include the missionary colleges that do not belong to the Armenian communities, to the inventory included here, these institutions have been added as entries and classified under the Armenian Protestant community.

Christians in modern day Adana belong predominantly to the Catholic community. The only functioning church in Adana's center, Saint Paul, also known as Bebekli Kilise, belongs to the Roman Rite and is one of the constituents of Church of Anatolia.¹⁷ The very few Christian families residing in Adana today, both Armenian and other, also make use of a portion of the city's cemetery, Asri Mezarlık. While the Jewish community uses the Jewish cemetery, which is also located in Asri. The Maronite community of Adana were resettled to Lebanon by the French authorities even before 1922, and their small church in the city center was handed over to the Armenian Catholic community, who in turn allocated the church for use by the nearby Apkarian School as an auxiliary building.¹⁸ This hints to the intracommunal use of the cultural heritage. Concerning the Catholic communities of Adana it should be stated that the existence of the French influence in Chukurova-Cilicia's geography goes beyond French companies investing in the area and their plans for a more rooted mandate; the Christian population of Adana was seen as a bastion for the realization of these

Ancak, eşzamanlı olarak ya da farklı zamanlarda iki veya daha fazla kurum tarafından kullanılan binalar için birden fazla başlık açılmış, her biri için ayrı ayrı tarihsel bilgi sunulmuştur.²⁰ Manastır komplekslerinde yer alan yetimhaneler, okullar, kiliseler ve şapel, farklı ayrı başlıklar olarak kaydedilmiştir.

Voskiyan'ın Kilikya'daki manastırları konu alan muazam çalışmasında 94 başlık yer alır.²¹ Bunların birçoğu günümüz Adana ilinin sınırlarının dışına düşüyor olabilir; zaten, bilgi eksikliği nedeniyle çoğunun yeri tespit edilememektedir. Envantere, Voskiyan'ın değindiği manastırların tümünü eklemeyiz. Kilikya'daki manastırların daha güvenilir bir envanterinin hazırlanabilmesi için, arkeolojik kazılarla desteklenen, daha geniş araştırmalar yapılması gerekmektedir.

Önemli bir diğer olgu da, Ortaçağ Ermeni Kilikyası'nda Ermeni manastırlarının eğitim ve inanç alanlarını kontrol altında tutan çok geniş bir ağ oluşturulmuş olmasıdır. Bu manastırların çoğu yeniden işlevlendirilmiş yapılar, genellikle de dört ya da beş yüzyıllık bir aradan sonra yeniden kullanılmaya başlayan Bizans kiliseleridir. Beşinci ve altıncı yüzyıllarda inşa edilmiş Bizans kiliseleri, bölgede 1080 ile 1375 yılları arasında hüküm süren Kilikya Ermeni Krallığı döneminde farklı işlevlerle yeniden kullanılmıştır. Bölgede, farklı dönemlerdeki yaşam biçimlerine işaret eden katmanlar kolaylıkla ayırt edilebilmektedir ve bölgede yapılan çeşitli arkeolojik kazılarla belgelenmiştir. Ancak, Ermenice kaynaklarda belirli mekânların isimlerini tespit etmek halen güçtür. Mekân isimlerini konumlarla eşleştirmek konusundaki benzer bir güçlükten ötürü, Stephen Hill tarafından verilen listedeki Bizans kiliselerinden, yalnızca yeniden kullanıldığı bilinenler ve saha çalışmasında tespit edilebilenler envantere dahil edilmiştir.

Diğer yandan, Ermeni Kilikya'nın daha büyük kalelerinin içinde şapel ve kiliseler bulunuyordu. Bunların birçoğu, özellikle de Ermeniler tarafından yeniden inşa edilmiş ya da genişletilmiş olanlar, surlara bitişiktir. Bizans ve Arap kalelerinin yeniden kullanımı söz konusu olduğunda, kiliseler ve şapel, Ermeniler tarafından, bu yapıların ortasına inşa edilmiştir.²² Edwards'ın çalışmasında listelenen toplam 62 kaleden 10'u Adana'da tespit edilmiştir; bunların her birinde, yapının parçası olarak bir kilise ya da şapel yer almaktadır.

Bu bağlamda, Kilikya Ermeni Krallığı'nın çökmesinin ardından, Kilikya Kutsal Makamı yani Kilikya Ermenileri Katolikosluğu'nun yok olmadığını, faaliyetini 1923 yılına kadar Kozan-Sis'teki Surp Sofya Manastırı'nda sürdürdüğünü ve 1930 yılında Lübnan'da bulunan Antilyas'a resmen yerleştiğini belirtmek gerekir. Osmanlı yönetimi, İstanbul Ermeni Patriği dışında herhangi bir Ermeni dinî otoritesini tanımasa da, Kilikya Katolikosluğu'nu saygıdeğer bir yapı olarak görüyordu.²³ Fransız Mandası altındaki Adana'da, bu ikilik, kültürel mirasın mülkiyeti konusunda önemli bir rol oynayacaktı.

Cumhuriyet döneminden önce camiye çevrilmiş olan kiliselerden, bariz bir mimari ya da tarihsel özellik barındırmayanlar listeye alınmadı. Örneğin, 1541 yılında Ramazanoğulları tarafından yaptırılan ve Adana'daki ilk cami olarak bilinen Ulu Cami, Yeğyayan'a göre, aslında bir Bizans kilisesinin üstüne inşa edilmiştir.²⁴ Bu bilgiyi teyit edemedik ancak, merkezî konuma sahip kiliselerin Cuma camisine dönüştürülmesi, Anadolu'da geç Ortaçağ döneminde sık rastlanan bir uygulamadır. Dolayısıyla, envantere Ulu Cami yer almazken, 1501 yılında Yağ Camii'ne dönüştürülen Surp Hagop Kilisesi yer almaktadır, çünkü kilisenin orijinal planı, apsisıyla birlikte görünür durumdadır.

Ermeni Katolikosu'nun gelişini bekleyen kalabalıklar. Arkada Surp Asdvadzadzin ve Protestan kiliseleri görünüyor, 1903

Crowds waiting for the arrival of the Armenian Catholicos. Surp Asdvadzadzin and the Protestant churches in the background, 1903

plans, and Catholic missionary activity had far-reaching effects over the Christian population in general.¹⁹

In Adana, the Armenian Apostolic community schools were usually built on land owned by churches. Schools had also auxiliary facilities that supported the scout movement and sports activities. These buildings have not been separately enumerated in the inventory. However, in the case of a building being used by more than one institution, either within the same time frame or successively, multiple entries have been noted, with each entry being accompanied by explanatory historical information.²⁰ Orphanages, schools, churches and chapels in monasteries, have been registered as separate entries.

Voskian's monumental work on monasteries of Cilicia lists 94 entries.²¹ Many of these may have actually been outside the current borders of Adana Province, and, in any case, most of these monasteries are impossible to locate due to the lack of location information. We did not add all of the monasteries mentioned by Voskian to the inventory. Further large scale studies accompanied by archaeological excavations are needed to formulate a more reliable inventory of monasteries in Cilicia.

An important fact is that the Armenian monasteries formed a vast network for the control of education and faith in Medieval Armenian Cilicia. Many of the monasteries were repurposed buildings, usually Byzantine churches that were reused after four or five centuries. The Byzantine churches built in the fifth and sixth centuries were repurposed during the Armenian Kingdom of Cilicia that ruled over the region between 1080 and 1375. Layers of multiple lives can be easily identified and have been documented by several archaeological excavations that have been undertaken in the area; however it remains a challenge to identify names of specific sites in the Armenian sources. Because of a similar challenge to match names of sites with locations, the Byzantine churches listed by Stephen Hill have not been incorporated into the inventory, again, with the exception of the ones that were known to have been reused and could be identified during the fieldwork.

On the other hand, many of the bigger fortifications in Armenian Cilicia had chapels and churches in them. Of these, many are built adjacent to the fortification walls, especially the ones that were rebuilt or expanded by the Armenians. In the case of the reused Byzantine and Arab fortifications, the churches and chapels were built by Armenians at the center of the structures.²² Edwards' work lists a total of 62 fortifications, 10 of which were identified in Adana and all of the latter have a church or chapel as part of their structure.

Here it is important to mention that after the demise of the Armenian Kingdom of Cilicia, the Holy See of Cilicia, the

Armenian Catholicosate of Cilicia, did not cease to exist; on the contrary, it continued functioning from Surp Sophia Monastery in Kozan-Sis up until 1923, officially settling in Antelias, Lebanon in 1930 after a period of relocation. Although the Ottoman government did not recognize any Armenian church authority except the Armenian Patriarch in Istanbul, the Holy See of Cilicia was seen as a respectable entity.²³ Under the French Mandate in Adana, this duality would have a significant impact on the ownership of the cultural heritage.

Mosques that were converted from churches before the Republican era were not enlisted in the inventory, unless they bare an obvious architectural or historical characteristic. An example is the Ulu Cami, the Great Mosque of Adana, that is known as the first mosque in Adana built by the Ramazanoğulları in 1541. According to Yeghyayan, it is actually built over a great Byzantine church²⁴. Although we cannot verify this information, conversion of centrally located churches into Friday mosques was commonly practiced in late medieval Anatolia. While Ulu Cami was not registered as an entry, Surp Hagop Church, which was converted to Yağ Cami in 1501, was registered, because the original layout of the church with an apse is visible.

Adana'da bir pamuk işçisi, 1910

A cotton worker in Adana, 1910

NOTLAR

- 1 “5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu”, *Resmî Gazete*, no. 25531, 23 Temmuz 2004.
- 2 Her topluluğun kültürel mirasına dair kaynaklar için bkz. Türkiye Kültür Varlıkları Haritası internet sitesi, ‘Kaynakça’ bölümü <http://turkiyekulturvarliklari.hrantdink.org/kaynakca/>
- 3 Charis Exertzoglou, “Adana (Ottoman Period)”, *Encyclopaedia of the Hellenic World*, 18 Eylül 2002, <http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemma.aspx?lemmaId=7070>
- 4 Rifat N. Bali, “Adana Yahudileri,” *Türkiye’deki Yahudi Topluluklarından Geriye Kalanlar* içinde, der. Rifat Bali (İstanbul: Libra, 2016).
- 5 Stephen Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria* [Kilikya ve Suriye’nin Erken Dönem Bizans Kiliseleri] (Aldershot: Variorum, 1996) ve Robert W. Edwards, *The Fortifications of Armenian Cilicia* [Ermeni Kilikya’nın Savunma Yapıları] (Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1987).
- 6 Meltem Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin Region 1850-1908* [Doğu Akdeniz’de Göçebeler, Göçmenler ve Pamuk: Adana-Mersin Bölgesinin Oluşumu, 1850-1908] (Leiden: Brill, 2010).
- 7 Raymond Kévorkian, *Ermeni Soykırımı*, çev. Ayşen T. Ekmekci (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015).
- 8 Exertzoglou, “Adana.”
- 9 “Adana Müze Kompleksi Açıldı”, *Arkeofili*, 18 Mayıs 2017, <http://arkeofili.com/adana-muze-kompleksi-acildi>.
- 10 Exertzoglou, “Adana.”
- 11 Naim A. Güleriyüz, *The Synagogues of Thrace and Anatolia* [Anadolu ve Trakya’nın Sinagogları], çev. Leon Keribar (İstanbul: Gözlem, 2008), s. 89-90.
- 12 Cevdet Naci Gülalp, *Adana’yı Seviyorum* (Adana: Alev Dikici Ofset, 2007).
- 13 Sebastian P. Brock ve diğ. (ed.), *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage* [Gorgias Süryani Mirası Ansiklopedik Sözlüğü] (River Road: Gorgias, 2011).
- 14 Hrant Dink Vakfı’nın sözlü tarih projesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. <https://hrantdink.org/tr/hdv-yayinlari/33-sozlu-tarih-ani>
- 15 Arşak Alboyacıyan, *Badmutyun Hay Tbrotsi* [Ermeni Okulu’nun Tarihi] (Kahire: Nor Asdıg, 1946).
- 16 Osmanlı İmparatorluğu’nda misyonerlerin eğitim alanındaki faaliyetleri konusunda bkz. Betül Başaran, “Reinterpreting American Missionary Presence in the Ottoman Empire: American Schools and the Evolution of Ottoman Educational Policies (1820-1908)” [Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Faaliyetlerine Yeni Bir Bakış: Amerikan Okulları ve Osmanlı Eğitim Politikalarının Gelişimi ve Dönüşümü (1820-1908)] (yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Bilkent Üniversitesi, 1997).
- 17 www.anadolukatolikkilisesi.org
- 18 Püzant Yeğyayan, *Jamanagagits Badmutyun Gatoğigosutyay Hayots Giligyo 1914-1972* [Kilikya Ermeni Katolikosluğu’nun Çağdaş Tarihi, 1914-1972] (Antilyas: Kilikya Katolikosluğu, 1975).
- 19 Fransızların Kilikya’daki etkisi konusunda bkz. Robert Farrer Zeidner, “The Tricolor Over the Taurus: The French in Cilicia and Vicinity, 1918-1922” [Toroşların Üzerinde Fransız Bayrağı: Kilikya ve Civarında Fransa, 1918-1922] (yayımlanmamış doktora tezi, Utah Üniversitesi, 1991).
- 20 Yer tasarrufu sağlamak için kitaba dahil edilmeyen bu yapılara haritanın internet sitesinden ulaşılabilir.
- 21 Hamazasb Voskian, *Giligyayi Vankeri* [Kiliya Manastırları] (Viyana: Mihitryan, 1957).
- 22 Edwards, *Fortifications*.
- 23 Kilikya Katolikosluğu’nun tarihi konusunda bkz. “The Origin of the Armenian Church” [Ermeni Kilisesi’nin Kökeni], <http://www.armenianorthodoxchurch.org/en/history>.
- 24 Yeğyayan, *Jamanagagits*, s. 45.

NOTES

- 1 “5216 Sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu” [5216 Law on Metropolitan Municipalities], *Resmî Gazete*, no. 25531, 23 July 2004.
- 2 See the ‘Bibliography’ section of the Turkey Cultural Heritage Map website for the sources of each community’s cultural heritage, <http://turkiyekulturvarliklari.hrantdink.org/en/bibliography/>
- 3 Charis Exertzoglou, “Adana (Ottoman Period),” *Encyclopaedia of Hellenic World*, 18 September 2002, asiaminor.ehw.gr/forms/fLemma.aspx?lemmaId=7070
- 4 Rifat N. Bali, “Adana Yahudileri” [Jews of Adana], in *Türkiye’deki Yahudi Toplumlarından Geriye Kalanlar* [Remnants of the Jewish Communities in Turkey], ed. Rifat N. Bali (İstanbul: Libra, 2016).
- 5 Stephen Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria* (Aldershot: Variorum, 1996) and Robert W. Edwards, *The Fortifications of Armenian Cilicia* (Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1987).
- 6 Meltem Toksöz, *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin Region 1850-1908* (Leiden: Brill, 2010).
- 7 Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (London: I.B. Tauris, 2011).
- 8 Exertzoglou, “Adana.”
- 9 “Adana Müze Kompleksi Açıldı” [Museum Complex of Adana Opened], 18 May 2017, *Arkeofili*, <http://arkeofili.com/adana-muze-kompleksi-acildi>
- 10 Exertzoglou, “Adana.”
- 11 Naim A. Gülerüz, *The Synagogues of Thrace and Anatolia*, trans. Leon Keribar (İstanbul: Gözlem, 2008), pp. 89-90.
- 12 Cevdet Naci Güllalp, *Adana’yı Seviyorum* [I Love Adana] (Adana: Alev Dikici Ofset, 2007).
- 13 Sebastian P. Brook et al., ed., *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage* (River Road: Gorgias, 2011).
- 14 For further details on Hrant Dink Foundation’s oral history project, see hrantdink.org/en/hdv-publications/61-oral-history-memory.
- 15 Arshak Alboyadjian, *Badmutyun Hay Tbrotsi* [History of Armenian School] (Cairo: Nor Astegh, 1946).
- 16 For the missionary educational activities in the Ottoman Empire, see Betül Başaran, “Reinterpreting American Missionary Presence in the Ottoman Empire: American Schools and the Evolution of Ottoman Educational Policies (1820-1908)” (master’s thesis, Bilkent University, 1997).
- 17 www.anadolukatolikkilisesi.org
- 18 Puzant Yeghyayan, *Jamanagagits Badmutyun Gatoghigosutyayn Hayots Giligyo 1914-1972* [Contemporary History of the Catholicosate of the Holy See of Cilicia, 1914-1972] (Antelias: Holy See of Cilicia, 1975).
- 19 For the French influence over Cilicia, see Robert Farrer Zeidner, “The Tricolor Over the Taurus: The French in Cilicia and Vicinity, 1918-1922” (Ph.D. diss., University of Utah, 1991).
- 20 This lot is not included in the book to save space but can be accessed through the map’s website.
- 21 Hamazasb Voskian, *Giligyayi Vankeri* [Monasteries of Cilicia] (Vienna: Mkhitarian, 1957).
- 22 Edwards, *Fortifications*.
- 23 For the history of Holy See of Cilicia, see “The Origin of the Armenian Church,” www.armenianorthodoxchurch.org/en/history
- 24 Yeghyayan, *Jamanagagits*, p. 45.

- Yerinde tespit edilen yapılar, envanter tablolarında coğrafi koordinatlarıyla birlikte ve siyah harflerle yazılmıştır.
- Yapı ve yer adları, Türkçe transliterasyon kurallarına göre yazılmış, listenin kullanım kolaylığı göz önünde bulundurulmuş, İngilizce transliterasyonla tekrarlanmamıştır.
- Envanter tablolarının ilk sütununda görülen numaralar, envanter haritalarında, ilgili yapıları temsil etmek üzere kullanılmıştır. Bu bölümün sonunda yer alan fotoğraflar da bu numaralara göre sıralanmıştır.
- Bütün yapılar bir tabloda listelenmiş, bu listeler kendi içlerinde önce yapının bulunduğu ilçe adına, ardından yapının işlevine, son olarak da adına göre, alfabetik olarak sıralanmıştır.
- Yapıların koordinatları gerçek yerlerine ait olmakla birlikte, harita üzerinde yaklaşık konumları işaretlenmiştir.
- The sites which have been recorded in situ are presented in the inventory tables with their geographical coordinates and are written in black.
- The building and place names are transliterations from Armenian into Turkish. The transliteration of these names into English was not included here in order to make the list easier to use.
- The number of each site corresponds to the number with which it is represented on the inventory maps. Also, the sequence of the photographs at the end of this chapter is determined by these building numbers.
- All buildings are listed in one table. The sorting within each list is done according to the name of the district, the site function and the site name in alphabetical order.
- The locations of the buildings are presented approximately in the maps. The coordinates refer to the real places.

KÜLTÜR VARLIKLARI ENVANTERİ

CULTURAL HERITAGE INVENTORY

YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
001	adı bilinmiyor unknown	Rum	Aladağ	Akören	Akören	kilise church	37.469088, 35.451250
002	Agner	Ermeni	Aladağ	Akören	Akören	manastır monastery	37.465247, 35.460943
003	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Aladağ	Akpınar	Meydan	şapel chapel	
004	adı bilinmiyor unknown	Rum	Aladağ	Kayabaşı	Kayabaşı	kilise church	37.497067, 35.493719
005	adı bilinmiyor unknown	Rum	Aladağ	Kayabaşı	Kayabaşı	kilise church	37.499795, 35.492708
006	adı bilinmiyor unknown	Rum	Aladağ	Madenli	Madenli	kilise church	37.448102, 35.321075
007	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Aladağ	Madenli	Madenli	kilise church	37.482691, 35.295363
008	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Ceyhan	Burhanlı	Burhanlı	kilise church	37.156837, 36.068327
009	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Ceyhan	Burhanlı	Burhanlı	kilise church	37.168638, 36.040569
010	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Ceyhan	Çevretepe	Nacarlı	kilise church	36.898136, 35.824180
011	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Ceyhan	Kucukburhaniye		şapel chapel	37.014402, 35.747922
012	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Feke	Akkaya		kilise church	37.719939, 35.876425
013	adı bilinmiyor unknown	Rum	Feke	Bahçecik		kilise church	
014	adı bilinmiyor unknown	Rum	Feke	Bahçecik		okul school	
015	adı bilinmiyor unknown	Rum	Feke	Gürümze		kilise church	37.986087, 35.808624
016	adı bilinmiyor unknown	Rum	Feke	Gürümze		kilise church	
017	adı bilinmiyor unknown	Rum	Feke	Gürümze		okul school	
018	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Feke	Karacauşağı	Kaladere	kilise church	
019	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Feke	Karacauşağı	Kaladere	okul school	
020	Garmir Leran Vank	Ermeni	Feke	Kızılyer	Kızılyer	kilise church	
021	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Feke	Maran		şapel chapel	
022	Gasdaghoni Ukhd	Ermeni	Feke	Merkez		kilise church	
023	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Feke	Merkez		kilise church	
024	Surp Hovhannes	Ermeni	Feke	Merkez		kilise church	
025	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Feke	Merkez		kilise church	

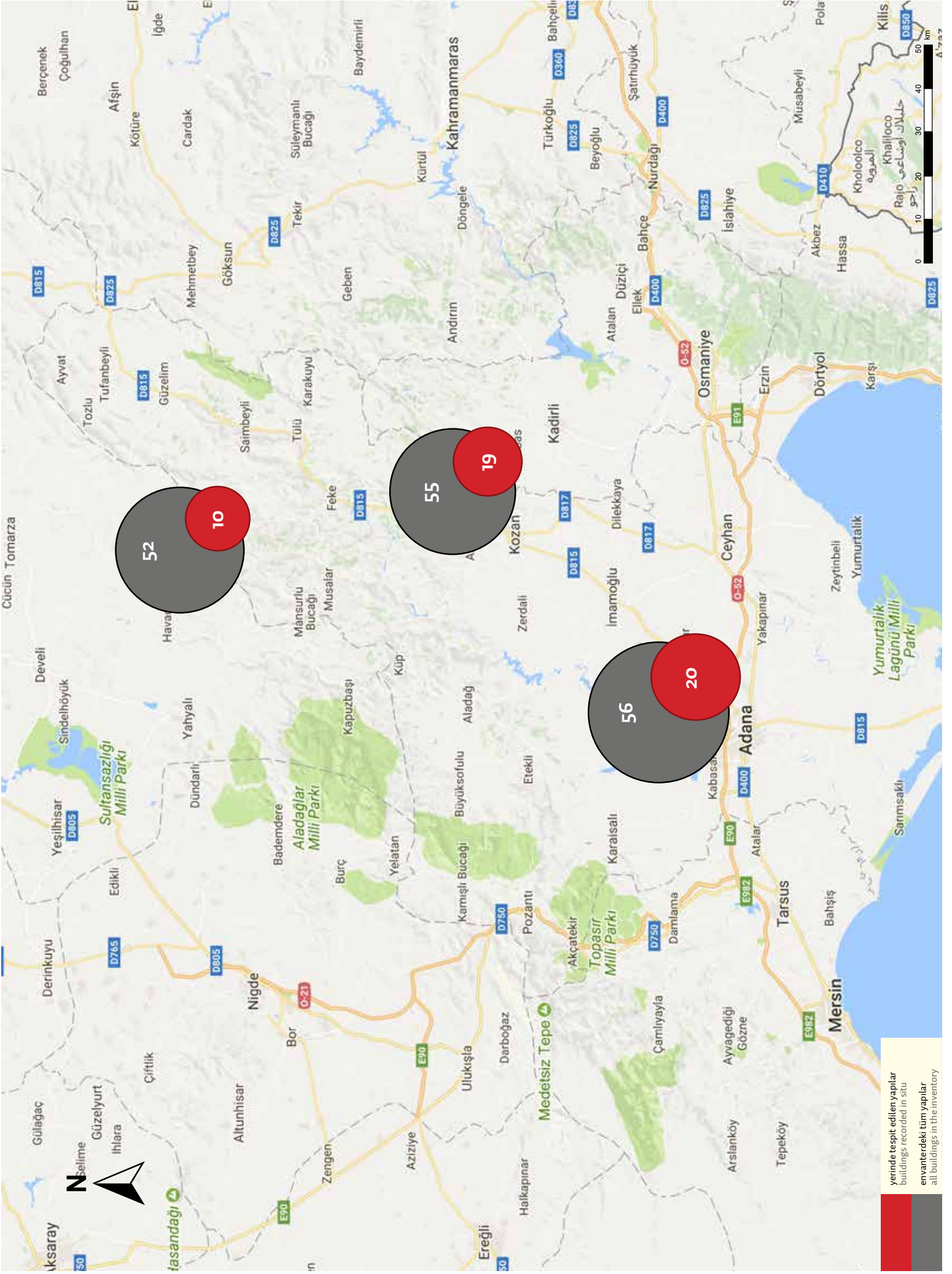
YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
026	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Feke	Merkez		okul school	
027	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Feke	Merkez		okul school	
028	Vahka	Ermeni	Feke	Sülemişli		manastır monastery	37.851446, 35.943000
029	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Feke	Yerebakan	Yerebakan	kilise church	
030	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Feke	Yerebakan	Yerebakan	kilise church	
031	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Feke	Yerebakan	Yerebakan	okul school	
032	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Feke	Yerebakan	Yerebakan	okul school	
033	Ayios Nikolaos	Rum	Karataş			kilise church	
034	Surp Pırgıç	Ermeni	Kozan	Aslan Paşa		kilise church	
035	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Kozan	Aslan Paşa		kilise church	
036	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Kozan	Aslan Paşa		okul school	
037	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Kozan	Aslan Paşa		okul school	
038	Karasis Manastırı	Rum	Kozan	Dağlıca	Orçan	manastır monastery	37.553620, 35.865512
039	Surp Zoravarats	Ermeni	Kozan	Dilekkaya	Anavarza	kilise church	
040	adı bilinmiyor unknown	Süryani	Kozan	Dilekkaya	Anavarza	kilise church	
041	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Kozan	Dilekkaya	Anavarza	şapel chapel	
042	adı bilinmiyor unknown	Rum	Kozan	Düzağaç		kilise church	37.531755, 35.820701
043	adı bilinmiyor unknown	Rum	Kozan	Düzağaç		mezarlık cemetery	37.548624, 35.819668
044	adı bilinmiyor unknown	Rum	Kozan	Ferhatlı		kilise church	37.497531, 35.880967
045	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Kozan	Karabucak		şapel chapel	37.624644, 35.903164
046	adı bilinmiyor unknown	Rum	Kozan	Köreken	Köreken	kilise church	37.469914, 35.870035
047	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Kozan	Sarıçam	Hasanbeyli	kilise church	
048	Zoravarats	Ermeni	Kozan			kilise church	37.441866, 35.810038
049	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Kozan			kilise church	
050	Surp Sarkis	Ermeni	Kozan			kilise church	
051	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Kozan			kilise church	
052	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Kozan			kilise church	
053	Surp Simeon	Ermeni	Kozan			kilise church	
054	Süllok	Rum	Kozan			kilise church	
055	adı bilinmiyor unknown	Süryani	Kozan			kilise church	

YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
056	Surp Sofia	Ermeni	Kozan			manastır monastery	37.445694, 35.813403
057	Surp Tırazarg	Ermeni	Kozan			manastır monastery	
058	Surp Sarkis	Ermeni	Kozan			mezarlık cemetery	
059	Surp Minas	Ermeni	Kozan			mezarlık cemetery	
060	Surp Boğos Bedros	Ermeni	Kozan			mezarlık cemetery	
061	Azkayin Varjaran	Ermeni	Kozan			okul school	
062	Surp Asdvadzadzin Erkek	Ermeni	Kozan			okul school	
063	Surp Asdvadzadzin Kız	Ermeni	Kozan			okul school	
064	Surp Sarkis Erkek	Ermeni	Kozan			okul school	
065	Surp Sarkis Kız	Ermeni	Kozan			okul school	
066	Jarankavorats	Ermeni	Kozan			okul school	
067	Sahmanatragan	Ermeni	Kozan			okul school	
068	Surp Minas	Ermeni	Kozan			şapel chapel	37.444368, 35.814303
069	Surp Krikor Lusavoriç	Ermeni	Kozan			şapel chapel	37.445667, 35.814261
070	Eçmiyadzin	Ermeni	Kozan			şapel chapel	37.445700, 35.814600
071	Çörtkin Jam	Ermeni	Kozan			şapel chapel	37.446944, 035.81428
072	Surp Boğos Bedros	Ermeni	Kozan			şapel chapel	
073	Surp Hoki	Ermeni	Kozan			şapel chapel	
074	Surp Boğos Bedros	Ermeni	Kozan			şapel chapel	
075	Surp Nigoğayos	Ermeni	Kozan			şapel chapel	
076	Surp Stepanos	Ermeni	Kozan			şapel chapel	
077	Surp Margarios	Ermeni	Kozan			şapel chapel	
078	Sıvaslı	Ermeni	Kozan			şapel chapel	
079	Amaçkı	Ermeni	Kozan			şapel chapel	
080	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Kozan			yetimhane orphanage	37.050165, 35.537888
081	Vanki Vorpanots	Ermeni	Kozan			yetimhane orphanage	
082	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Saimbeyli	Cumhurlu	Cumhurlu	kilise church	37.907501, 36.018118
083	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Saimbeyli	İslam Mahallesi	Veri Tağ	kilise church	37.985493, 36.092734
084	Surp Kevork	Ermeni	Saimbeyli	İslam Mahallesi	Veri Tağ	kilise church	
085	Araçin	Ermeni	Saimbeyli	İslam Mahallesi	Veri Tağ	kilise church	

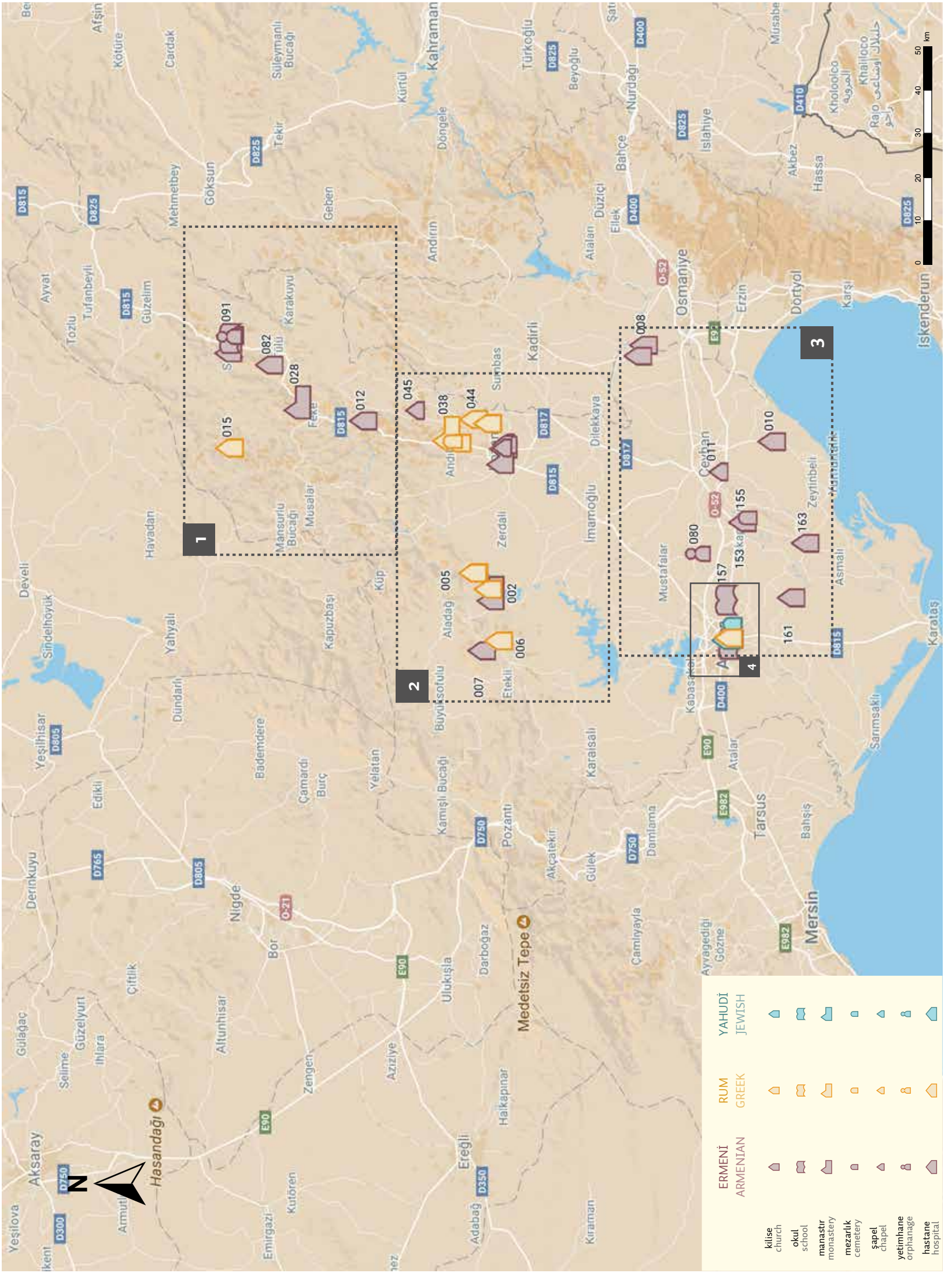
YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
086	Sahak Mesrob	Ermeni	Saimbeyli	İslam Mahallesi	Veri Tağ	okul school	37.985547, 36.092392
087	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Saimbeyli	İslam Mahallesi	Veri Tağ	okul school	
088	Yegrort	Ermeni	Saimbeyli			kilise church	
089	Surp Toros	Ermeni	Saimbeyli		Yazı	kilise church	
090	Surp Hagop	Ermeni	Saimbeyli			manastır monastery	37.989428, 36.087027
091	Hajin Home	Ermeni	Saimbeyli			okul school	37.987584, 36.100521
092	Surp Kevork	Ermeni	Saimbeyli			okul school	
093	Getronagan	Ermeni	Saimbeyli			okul school	
094	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Saimbeyli			okul school	
095	Hacın Akademisi	Ermeni	Saimbeyli			okul school	
096	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Saimbeyli			okul school	
097	Azaryan	Ermeni	Saimbeyli			okul school	
098	Anarad Hiğutyun	Ermeni	Saimbeyli			okul school	
099	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Saimbeyli			şapel chapel	37.986572, 36.092694
100	adı bilinmiyor unknown	Rum	Saimbeyli			şapel chapel	
101	Azkayin Yergser Vorpanots	Ermeni	Saimbeyli			yetimhane orphanage	37.989425, 36.086701
102	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Saimbeyli			yetimhane orphanage	
103	Menonayt Erkekler	Ermeni	Saimbeyli			yetimhane orphanage	
104	Menonayt Kızlar	Ermeni	Saimbeyli			yetimhane orphanage	
105	Azkayin Vorpanots	Ermeni	Saimbeyli			yetimhane orphanage	
106	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Seyhan	Abidinpaşa	Hıdır İlyas	kilise church	36.986785, 35.328497
107	Surp Stepanos	Ermeni	Seyhan	Ali Münif Yeğenağa		kilise church	36.984119, 35.325805
108	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Seyhan	Surp Asdvadzadzin		okul school	
109	Surp Stepanos	Ermeni	Seyhan	Surp Stepanos		okul school	
110	Aziz Pavlus	Ermeni	Seyhan	Tepebağ	Tepebağ	kilise church	36.987644, 35.325844
111	Amerikan Kız Koleji	Ermeni	Seyhan	Tepebağ	Tepebağ	okul school	36.988330, 35.326720
112	Adana Sinagogu	Yahudi	Seyhan	Tepebağ		sinagog synagogue	36.990270, 35.322430
113	adı bilinmiyor unknown	Rum	Seyhan	Ulu Cami Mahallesi		kilise church	36.985030, 35.331281
114	Taw Mim Simtakh	Süryani	Seyhan	Ziyapaşa		yetimhane orphanage	37.010162, 35.326054
115	Kağakayin	Ermeni	Seyhan			hastane hospital	

YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
116	Garmir Haç	Ermeni	Seyhan			hastane hospital	
117	Amerikan	Ermeni	Seyhan			hastane hospital	
118	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Seyhan			hastane hospital	
119	Surp Sarkis	Ermeni	Seyhan			kilise church	
120	Surp Hagop	Ermeni	Seyhan			kilise church	36.983562, 35.327454
121	adı bilinmiyor unknown	Süryani	Seyhan			kilise church	
122	adı bilinmiyor unknown	Süryani	Seyhan			kilise church	
123	adı bilinmiyor unknown	Süryani	Seyhan			kilise church	
124	Ayios Nikolaos	Rum	Seyhan		Eşci	kilise church	36.989656, 35.323221
125	adı bilinmiyor unknown	Rum	Seyhan		Sani	kilise church	36.985162, 35.328771
126	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Seyhan			mezarlık cemetery	36.995437, 35.325143
127	adı bilinmiyor unknown	Rum	Seyhan			mezarlık cemetery	
128	Aramyan	Ermeni	Seyhan			okul school	36.986688, 35.328030
129	Aşhenyan	Ermeni	Seyhan			okul school	
130	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Seyhan			okul school	
131	Kilikyan Varjara	Ermeni	Seyhan			okul school	
132	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Seyhan			okul school	
133	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Seyhan			okul school	
134	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Seyhan			okul school	
135	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Seyhan			okul school	
136	Apkaryan	Ermeni	Seyhan			okul school	36.985469, 35.325074
137	adı bilinmiyor unknown	Rum	Seyhan			okul school	
138	adı bilinmiyor unknown	Rum	Seyhan			okul school	
139	adı bilinmiyor unknown	Rum	Seyhan			okul school	
140	adı bilinmiyor unknown	Süryani	Seyhan			okul school	
141	adı bilinmiyor unknown	Süryani	Seyhan			okul school	
142	adı bilinmiyor unknown	Süryani	Seyhan			okul school	
143	adı bilinmiyor unknown	Süryani	Seyhan			okul school	
144	Surp Krikor Lusavoriç	Ermeni	Tufanbeyli	Doğanbeyli	Rumlu	kilise church	
145	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Tufanbeyli	Doğanbeyli	Rumlu	kilise church	

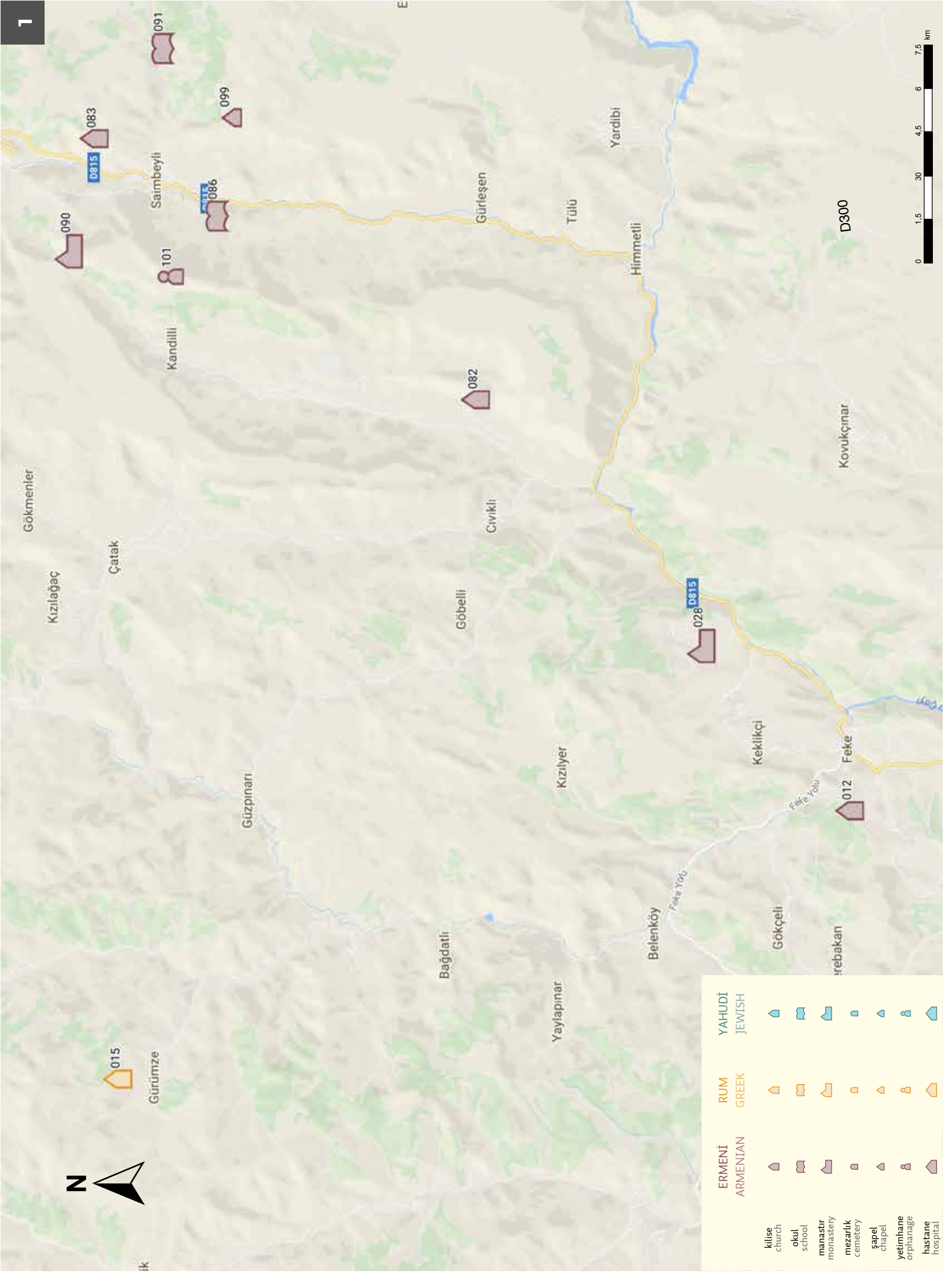
YAPI NUMARASI BUILDING NUMBER	AD NAME	TOPLUM COMMUNITY	İLÇE DISTRICT	MAHALLE/KÖY ADI NAME OF NEIGHBORHOOD/ VILLAGE	MAHALLE/KÖY ESKİ ADI OLD NAME OF NEIGHBORHOOD/VILLAGE	İŞLEV FUNCTION	KOORDİNATLAR COORDINATES
146	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Tufanbeyli	Doğanbeyli	Rumlu	okul school	
147	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Tufanbeyli	Doğanbeyli	Rumlu	okul school	
148	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Tufanbeyli	Şarköy	Şar	kilise church	
149	adı bilinmiyor unknown	Rum	Tufanbeyli	Şarköy	Şar	kilise church	
150	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Tufanbeyli	Şarköy	Şar	okul school	
151	Surp Kevork	Ermeni	Yüreğir	Abdioğlu Cumhuriyet	Abdioğlu	kilise church	
152	Kevorkyan	Ermeni	Yüreğir	Abdioğlu Cumhuriyet	Abdioğlu	okul school	
153	Surp Asdvadzadzin	Ermeni	Yüreğir	Eski Misis	Misis	kilise church	36.957584, 35.619948
154	Der Kawikhat	Süryani	Yüreğir	Eski Misis	Misis	manastır monastery	
155	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Yüreğir	Eski Misis	Misis	mezarlık cemetery	36.955852, 35.626333
156	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Yüreğir	İncirlik Cumhuriyet	İncirlik	kilise church	
157	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Yüreğir	İncirlik Cumhuriyet	İncirlik	okul school	36.993204, 35.438949
158	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Yüreğir	Köprülü	Gavurköy	kilise church	
159	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Yüreğir	Sinanpaşa		mezarlık cemetery	36.985612, 35.356980
160	adı bilinmiyor unknown	Yahudi	Yüreğir	Sinanpaşa		mezarlık cemetery	36.986030, 35.357360
161	Surp Kevork	Ermeni	Yüreğir	Şeyhmurad	Şeyhmurad	kilise church	36.859283, 35.429777
162	adı bilinmiyor unknown	Ermeni	Yüreğir	Şeyhmurad	Şeyhmurad	okul school	
163	Surp Hagop	Ermeni	Yüreğir	Çatalpınar	Ziyanlı	kilise church	36.830980, 35.567450

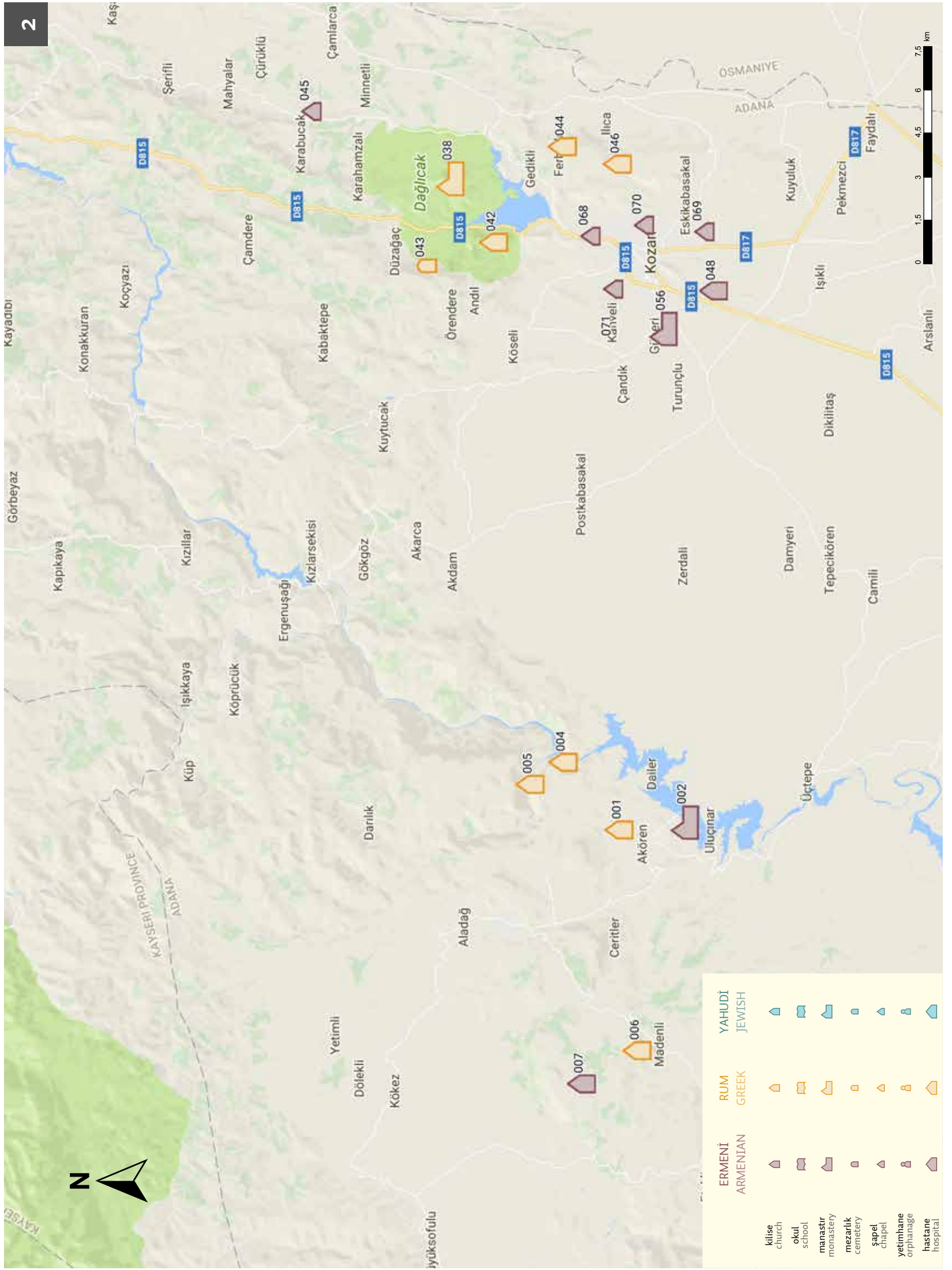
yerinde tespit edilen yapılar
buildings recorded in situ
envanterdeki tüm yapılar
all buildings in the inventory

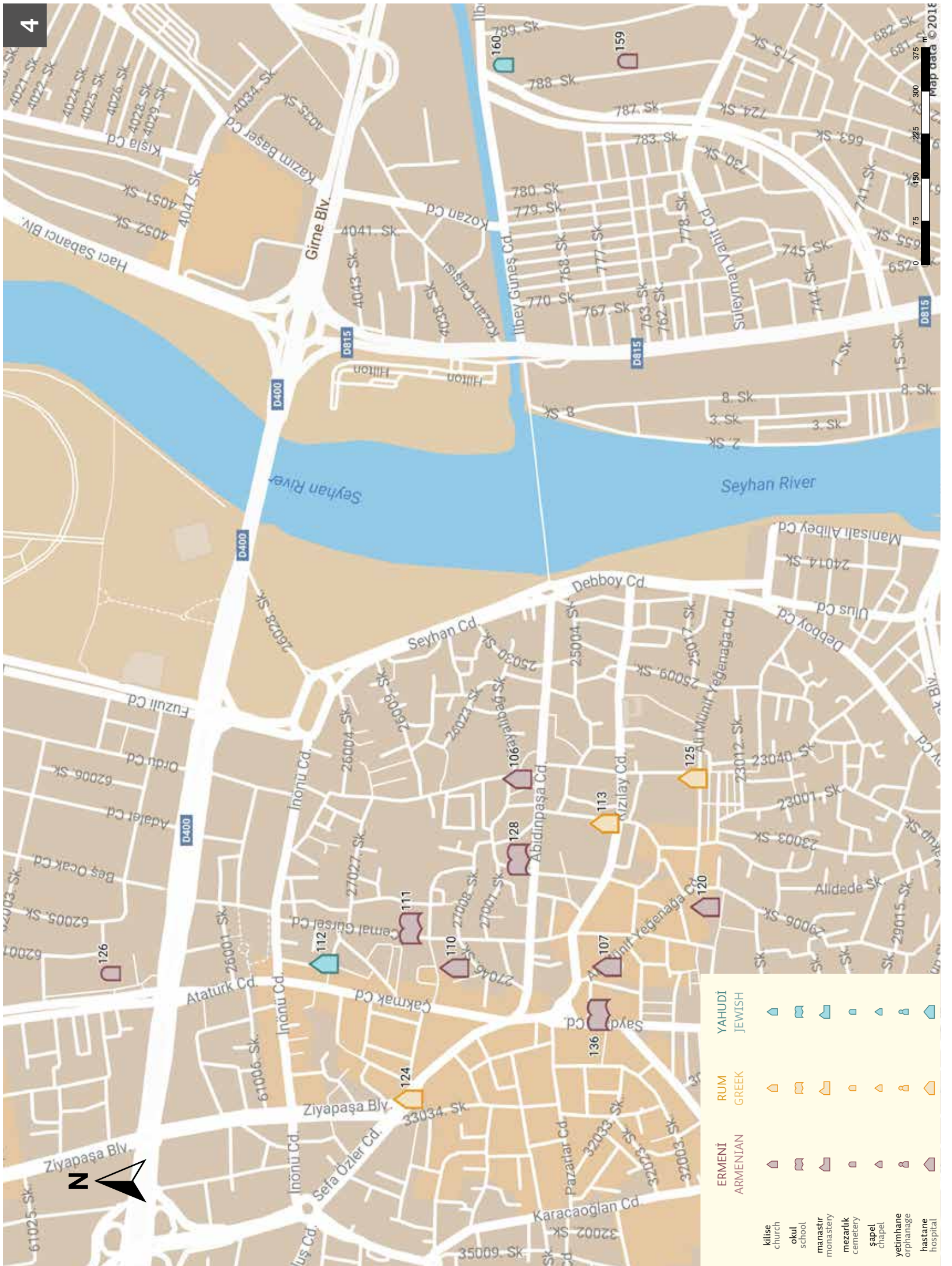

	ERMENİ ARMENIAN	RUM GREEK	YAHUDİ JEWISH
kilise church			
okul school			
manastır monastery			
mezarlık cemetery			
şapel chapel			
yetimhane orphanage			
hastane hospital			

	ERMENİ ARMENIAN	RUM GREEK	YAHUDİ JEWISH
kilise church			
okul school			
manastır monastery			
mezarlık cemetery			
şapel chapel			
yetimhane orphanage			
hastane hospital			

002

Aladağ, Akören'de bulunan **Agner Manastırı**. Bizans döneminde inşa edilen ve Ermeniler tarafından yeniden kullanılan yapı, 'sular' anlamına gelen adını yakındaki Eğner köyüne vermiş.

The **Agner Monastery** in Akören, Aladağ. Built during the Byzantine period and later brought back into use by Armenians, the monastery lent its name, which means 'waters', to the village of Eğner in the region.

010

Ceyhan'ın Çevretepe, eski adıyla Nacarlı köyündeki **Ermeni kilisesinin** yerinde bugün bir ev var. Arnavut göçmenlerin yaşadığı köyde kilisenin yeri hatırlanıyor.

Today, a house stands on the site of the **Armenian church** in the village of Çevretepe (formerly Nacarlı), Ceyhan. The location of the church is still remembered by locals in the village, which is now inhabited by Albanian immigrants.

015

Eski Rum yerleşimi Feke'nin Gürümze köyünde **Rum kilisesi** kalıntıları. Taşlar bir evin bahçesinde bulunuyor.

Ruins of the **Greek church** in the village of Gürümze, Feke, an old Greek settlement. Stones from the church wall lie in the garden of a house.

028

Feke Kale'si eteklerinde, Sülemişli mahallesinde bulunan **Vakha Manastırı**. Eski bir Bizans yapısı olan kilise, Ermeniler tarafından manastır kilisesi olarak yeniden kullanılmış. Günümüzde Karakilise olarak biliniyor. Onarımı devam ediyor.

The **Vakha Monastery** in the neighbourhood of Sülemişli, in the foothills of Feke Fortress. An old Byzantine structure, it was used as a monastery church by Armenians. Today is known as Karakilise [Black Church]. Renovations on the building are ongoing.

044

Kozan, Ferhatlı köyüne yakın Ferhattepe'deki **Bizans kilisesi** kalıntısı. Koruma altındaki yapıya Adana turistik gezi rehberlerinde de yer veriliyor.

The ruins of a **Byzantine church** in Ferhattepe near the village of Ferhatlı, Kozan. The protected building is included in tourist guidebooks of Adana.

046

Kozan, Köreken köyünde yer alan **Bizans yapısı**, Ermeniler tarafından yeniden kullanılmış. Yeniden kullanım etkileri, devşirme taşların yerleşim şeklinden gözlemlenebiliyor.

The **Byzantine building** in the village of Köreken, Kozan was reused by Armenians. The traces of reuse can be seen from the use of spolia.

056

Kozan Kale'si eteklerinde bulunan **Surp Sofya Manastırı** ve müstemilatının kalıntıları. Manastır, Lübnan'a taşınmadan önce altı yüzyıl boyunca eski başkent Sis'te bulunan Kilikya Ermeni Katolikosluğu makamıydı.

The ruins of the **Surp Sophia Monastery** and its adjacent buildings, located in the foothills below the Kozan Fortress. The monastery was the seat of the Armenian Catholicosate of Cilicia in Sis for six centuries before it was relocated to Lebanon.

068

Surp Minas, Kozan-Sis'te bulunan 14 şapel'den ayakta kalan tek yapı. Şapellerin bir kısmı kaya kilisesi, diğerleri taştan inşa edilmiş.

Surp Minas, the only of 14 chapels in Kozan-Sis that remains standing. Some of these chapels were cave churches, while others were built of stone.

o83

Saimbeyli, Yukarı Mahalle'deki **Katolik kilisesi** kalıntıları. Kasabanın yukarı kısmında, Hacı'n Kalesi önündeki mahallede Apostolik Surp Asdvadzadzin Katedrali ve Surp Kevork kiliseleri de bulunuyordu.

The ruins of the **Catholic church** in the neighbourhood of Yukarı in Saimbeyli. The neighbourhood, in front of Hajin Fortres in the northern section of the town, was also home to the Apostolic Surp Asdvadzadzin Cathedral and the Surp Kevork Church.

o86

Surp Asdvadzadzin Katedrali ve Episkoposluk Binası yakınındaki **Surp Sahak Mesrop Okulu**. Hacı'n Kalesi yamacında kurulan okulda kız öğrenciler öğrenim görüyordu.

The **Surp Sahak Mesrop Girls' School**. The school was located below the Hajin Fortress, close to the Surp Asdvadzadzin Cathedral and Prelacy Building.

090

Saimbeyli-Hacın'daki **Surp Hagop Manastırı**. MS 1004 yılında kurulan yapı bir hac merkezine dönüştü. Kilise, okul, yetimhane ve başka yapılar içeriyordu. Bugün özel mülk olarak bir evin arazisinde.

The **Surp Hagop Monastery** in Saimbeyli-Hajin. Built in 1004 AD, the monastery, which contained a church, orphanage and other buildings, became a pilgrimage site. Today, the land it stands on is private property.

091

1880 yılında Misyoner kız okulu olarak kurulan **Hacın Home Okulu**. Kasabaya 10-15 dakika uzaklıkta kurulan yapıdan birkaç duvar kalıntısı tespit edilebildi.

The **Hajin Home School** was built in 1880 as a Missionary School for girls. The building was located 10-15 minutes from the town, and some stones from its walls have been identified.

106

Şehirdeki **Ermeni Katedrali Surp Asdvadzadzin** önce askerî depo, sonra Tan Sineması olarak kullanılmış. Bugün yerinde 1970'lerde yapılan Merkez Bankası Adana Şubesi duruyor. Bankanın arkasında kiliseden kalan son duvar görülebiliyor.

Surp Asdvadzadzin, the town's Armenian Cathedral, was used as a military warehouse and then a movie theatre, the Tan Cinema. Today, the Adana Branch of the Turkish Central Bank, built in the 1970s, stands in its place. The last remaining wall of the church can be seen behind the bank.

111

Seyhan ilçesindeki Tepebağ Anadolu Lisesi'nin bir parçası olan **Adana Amerikan Kız Koleji**. Öğrencilerinin çoğu Ermeni olan okulun binası 1909 yangınında yanmış, sonrasında tekrar kullanılmış. Bugün onarımdan geçiyor.

The **Adana American Girls' College**, part of the Tepebağ Anatolian High School, in Seyhan. Most of the school's students were Armenian, and the school building was burnt down in 1909 before being opened for use again. It is currently undergoing renovation.

112

Seyhan'da bulunan **Adana Sinagogu**, Anadolu'da hâlâ kullanılan az sayıdaki sinagogdan biri. 1920'lerde kurulan sinagog 1980'lerin başında bugünkü konumuna taşınmış.

The **Adana Synagogue** in Seyhan is one of the few synagogues still in use in Anatolia. Built in the 1920s, the synagogue was relocated to its current site in the 1980s.

120

Adana, Seyhan'daki kadim **Surp Hagop Kilisesi** 16. yüzyılda Yağ Camii'ne çevrilmiş. Yapı sonradan genişlerken kilise binası korunmuş. 'Yağ' adının, Hagop adının Arapça telaffuzu 'Yağup' kelimesinden türetildiği rivayet ediliyor.

The ancient **Surp Hagop Church** in Seyhan, Adana, was converted into Yağ Camii in the 16th century. When the church compound was later extended, the original church building was preserved. It is said that the name 'Yağ' was derived from 'Yağup', the Arabic pronunciation of the name Hagop.

124

Adana merkezde Ziyapaşa Bulvarı üstünde, bir dönem Etnografya Müzesi olarak kullanılan **Ayios Nikolaos Rum Kilisesi**. Onarımı devam ediyor.

The **Agios Nikolaos Greek Church** on Ziyapaşa Boulevard in central Adana, which was once used as an Ethnography Museum. Renovations on the building continue.

136

Bina, Yeni Ermeni Çarşısı ve **Apkaryan Okulu** olarak hizmet vermiş. Adana merkezde, Küçüksaat Meydanı'nın biraz ilerisinde, bugün Nuri Has Pasajı olarak biliniyor. 1909'da yanan bina sonra yeniden yapılarak kullanılmış.

This building, located a short distance from the Küçüksaat Square in central Adana was formerly used as the New Armenian Bazaar and the **Apkarian School**, and is now known as the Nuri Has Arcade. The building of the school was burnt down in 1909 later rebuilt.

157

Yüreğir, **İncirlik köyü okulunun** bulunduğu yer. Yakınındaki eski mahalle Ermeni mahallesi olarak biliniyor. Mahallede yeri günümüzde tespit edilemeyen bir kilise yer alıyordu.

The location of the **İncirlik school** in Yüreğir. The historical neighbourhood near the school is known as the Armenian quarter. A church once stood in the neighbourhood, but it has not been possible to determine its location.

161

Yüreğir, Şeyhmurad Köyü'ndeki **Surp Kevork Kilisesi** yerinde bugün cami ve Kuran kursu binaları yer alıyor.

Today a mosque and buildings for Quran courses stand on the site of the **Surp Kevork Church** in the village of Şeyhmurad, Yüreğir.

159

Şehir merkezine yakın, Yüreğir Asri Mezarlığı'nın bir köşesi, hâlâ şehirde yaşayan Ermeniler tarafından da kullanılan **Hıristiyan mezarlığı**.

Part of the Yüreğir Asri Cemetery. Located close to the city center, this is a **Christian cemetery** used by Armenians still living in the city.

160

Şehir merkezine yakın, Yüreğir Asri Mezarlığı'nın bir köşesinde yer alan **Yahudi mezarlığı**.

The **Jewish Cemetery**, located in a corner of the Yüreğir Asri Cemetery, close to the city center.

161

Yüreğir, Misis'deki **Ermeni mezarlığı**. Günümüzde yakınında mezarlığın ya da taşlarının korunmadığı bir kazı devam ediyor.

The **Armenian cemetery** in Misis, Yüreğir. Excavations in the nearby area continue, without any protective measures for the cemetery or its tombstones.

163

Yüreğir, Çatalpınar Köyü yakınında, bugün tarlaların arasında kalmış olan **Surp Kevork Kilisesi** kalıntıları.

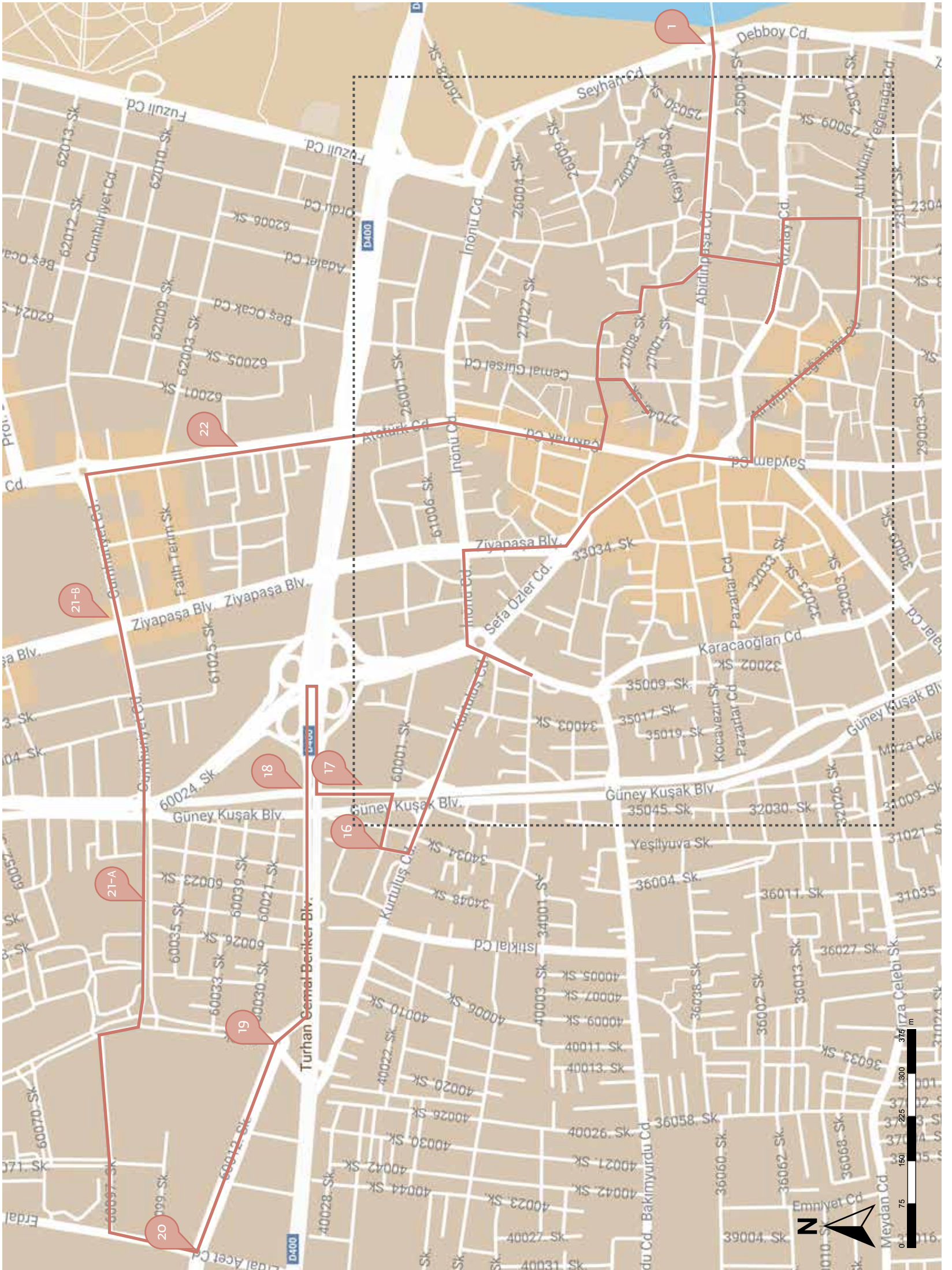
The ruins of the **Surp Kevork Church**, which now stands among fields close to the village of Çatalpınar, Yüreğir.

II. KISIM

BELLEK VE KÜLTÜREL MİRAS

PART II

**MEMORY AND CULTURAL
HERITAGE**

7

22

21-B

21-A

20

19

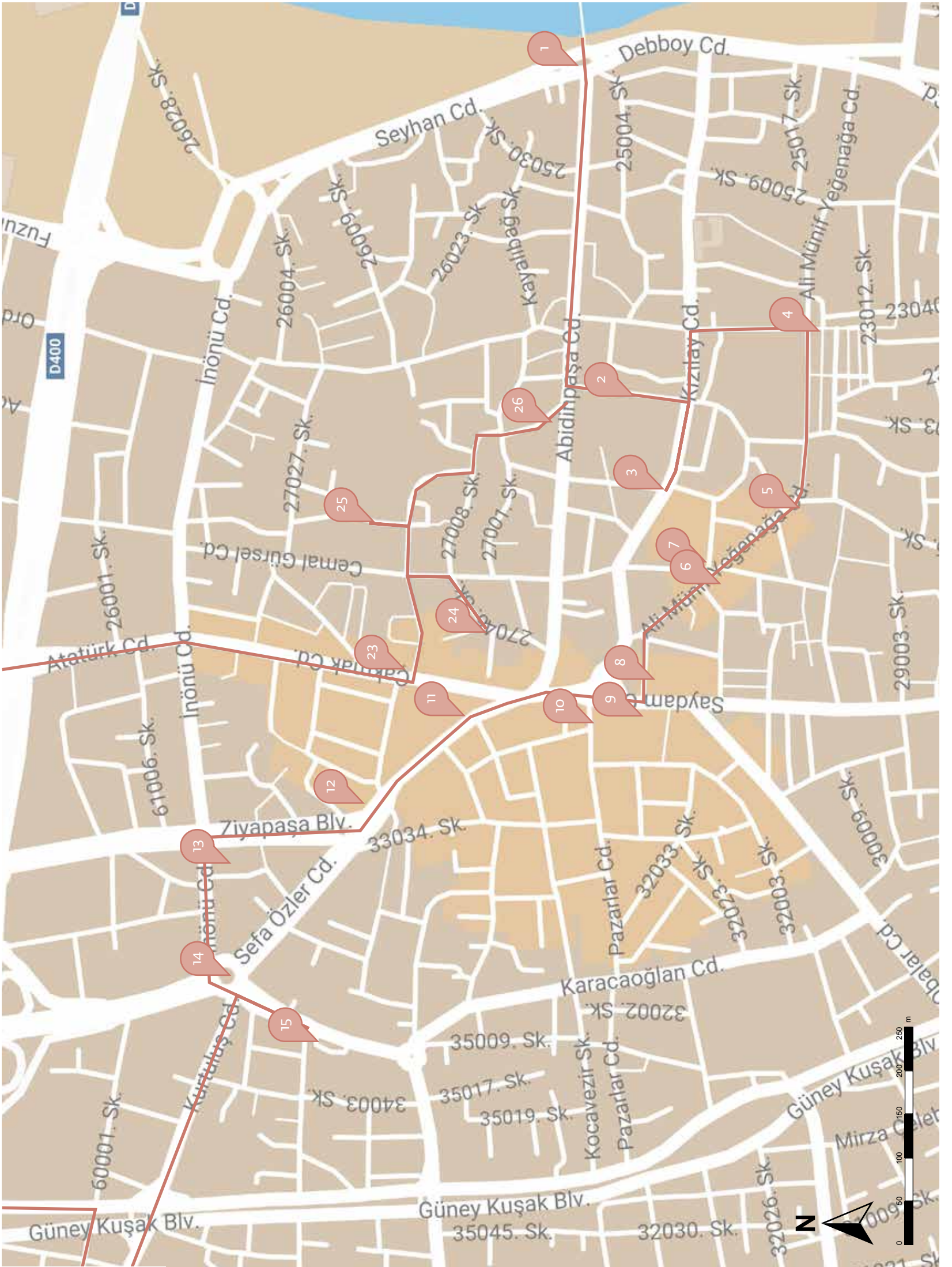
16

17

18

0 75 150 225 300 375 m

UNUTULMUŞ SOKAKLARDA BİR YÜRÜYÜŞ: ADANA HAFIZA TURU

Saha çalışması boyunca birlikte çalıştığımız, belleklerine ve arşivlerine danıştığımız Adanalıların yol tarifleriyle, geçmiş üzerine düşünerek Adana sokaklarında yürüyoruz.

Turumuza Adana Taşköprü'den başlıyoruz (konum 1). Taşköprü'nün inşa tarihi hakkında rivayetler çeşitli. Adana tarihiyle özdeşleşen yapının hikâyesi, Seyhan nehrinin etrafında bir şehir yaratmanın da hikâyesi. Hikâyenin 19. yüzyıla denk gelen bölümünde, köprü haftada bir mevsimlik işçi pazarına dönüşüyor.¹ İmparatorluğun dört bir yanından mevsimlik işçiler, bahar aylarında Adana'ya gelerek Taşköprü üstünde iş arardı. Köprü'nün ayağından başlayarak sağında Tepebağ Mahallesi, solunda eski çarşılar uzanan Abidinpaşa Caddesi kentin çok kültürlü hafızasında önemli bölgelerden biri.

Abidinpaşa Caddesi'nde yürürken 23 Nisan İmam Hatip Ortaokulu ile karşılaşıyoruz. Rehberlerimize ek olarak başvurduğumuz eski haritalardan biri olan 1918 tarihli Fransız haritasında² bu okul Turan Okulu olarak görünüyor ve önceki yıllarda Katolik rahibelerin okulu ve şapeli (konum 2) olduğu belirtiliyor. Buradan Kızılay Caddesi'ne doğru devam ediyoruz. Kızılay, eski haritalarda görünse de, bugünkü görkemine 1960'larda yapılan çalışmalarla kavuşmuş. Bu çalışmalar sırasında yok olan bir kültürel miras yapısı da o dönem İstiklal İlkokulu olarak kullanılan eski Ermeni Protestan Kilisesi (konum 3). Kilise, 1909 yangınında yandıktan sonra onarılmış ve kullanıma açılmış. Okul olarak kullanılmaya başlandığında çan kulesinin yıkıldığını dönem fotoğraflarında görmek mümkün. Kilise bölgesine varmak için caddeden bir blok sağa doğru yürümek yeterli.

Rotamıza devam etmek için geriye, Ulu Cami Caddesi'ne kadar yürüyüp, eski çarşılar doğru sağa dönüyoruz. Çarşıdaki dükkanlar bugün onarılmış, yeni görünümüleriyle karşılaşıyor gelenleri. Çarşının en dikkat çekici yapısı Adana'nın da en önemli simgelerinden biri, Büyük Saat Kulesi (konum 4). Bu görkemli kule, 1880-1882 yılları arasında mimarlar Krikor

Taşköprü

Taşköprü [Stone Bridge]

A WALK THROUGH FORGOTTEN STREETS: ADANA MEMORY TOUR

We walk the streets of Adana, contemplating the city's history, and following the directions of the many locals who accompanied us throughout our research, sharing with us their memories and their archives.

We begin our tour at Adana's *Taşköprü* [Stone Bridge] (location 1). There are numerous accounts surrounding the history of the bridge's construction. *Taşköprü* is inextricably linked to the history of Adana, and the story of this bridge is also the story of the foundation of a city on the banks of the Seyhan River. By the time this story reached the 19th century, this bridge had become a weekly market for seasonal labourers.¹ In spring, seasonal labourers from all four corners of the empire would come to Adana, where they would stand waiting on *Taşköprü* in the hope of finding work. At the foot of the bridge we find ourselves in a key area for the city's multicultural history, with Abidinpaşa Street stretching out before us, the neighborhood of Tepebağ to its right, and old bazaars to the left.

While walking Abidinpaşa Street, we pass the 23 Nisan İmam Hatip [Religious] Middle School. As well as the memories of our guides, another important source for us was the 1918 French map,² on which this school appears as the Turan School, together with information that earlier the building had served as a school and chapel belonging to Catholic nuns (location 2). From here, we continue towards Kızılay Street. Although this street does appear on the old maps, it was with the urban development works carried out in the 1960s that it gained its majestic appearance of today. One piece of cultural heritage lost during those works was the former Armenian Protestant Church (location 3), which at that time was used as the İstiklal Primary School. After being damaged in the 1909 fire, the church was restored and again opened for public use. From photographs of the period, we can see that the bell tower was taken down when the building began to be used

Katolik rahibelerin okulu

School of catholic nuns

Bızdikyan Ağa ve Kasbar Avakyan Ağa tarafından yapılmış³, bugüne dek Adana kimliğinin bir parçası olmaya devam ediyor. Çarşıların içinden yürüyerek eski han ve dükkânların yanından Yağ Camii'ne varmış oluyoruz.

Bugün ayakta kalan tek Ermeni kilisesi, 17. yüzyılda cami olarak kullanılmaya başlanılan Yağ Camii (konum 5). Çocukluğunun başlangıç noktası olarak hatırladığı Yağ Camii'ni, Adana turumuz boyunca bize mihmandarlık eden Leon Erarslan anlatıyor:

Yağ Camii, eski adıyla Surp Hagop. Camiye çevrilmesi herhalde 1600'lerde olmuş... Karşı köşesinde de Taşmağaza var. 1920'de yangından sonra yapılan bir manifatura mağazası. 1909'da Yağ Camii'in minaresinden çekilmiş bir fotoğrafta aşağıda, sağda Taşmağaza ve bitişiğinde yaşadığım ev görünüyor. Yağ Camii'ne girdiğinizde görürsünüz, Horan'ı⁴ duruyor, tipik bir Ermeni kilisesi özelliği gösteriyor. Benim çocukluğum minaresinden okunan ezanları dinleyerek geçti. Tam da karşımdaydı.

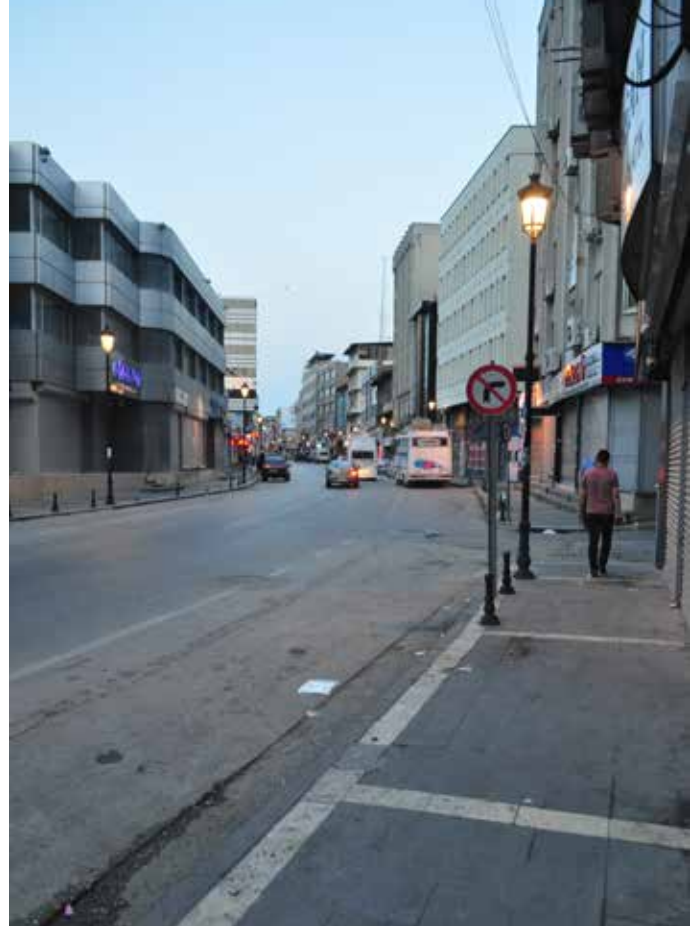
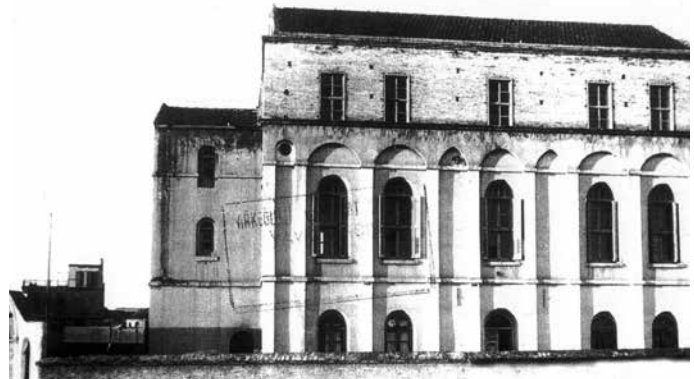
Bugün Yağ camii'nin bir parçası olan eski Surp Hagop Kilisesi'nin apsisi dışardan da farkedilebilir. Adana'nın Ermeni Tarihi kitabının yazarı Püzant Yeğyayan, Hagop (Yakup/Yağup) isminin sonradan Yağ olması ihtimalini dile getiriyor.⁵

L.E. Yağ Camii'nin karşısındaki sokak olduğu gibi Ermeni mahallesi. Hani Terziyan'ın bahsettiği⁶: 'Duvardan duvara geçtiler, duvardan duvara geçtiler... Surp Stepanos'a vardılar,' (konum 6) dedikleri mahalle. Bilahare terk edilince genelev yeri olmuş. Gençliğimde biraz yan gözle bakarak geçerdik. Bilmezdim ki, orada Ermeni evleri var. Belki bir kere girmişimdir oraya, hayal meyal nezih bir mimarisi olduğunu hatırlıyorum. Sonradan genelev mahallesi olmuş, Roma eserleri çıktığı için Taşçıkan da derler. Ermeniler Surp Stepanos yandıktan sonra yeniden yapmadılar.

Bizim mahallelerimiz her taraftan yanıyordu. Alevler her dakika bize yaklaşıyordu. Evden dışarıya çıkan veya pencereden bakan vuruluyordu. Evden çıkmayan diri diri yanıyordu. Şaşkındık, ne yapabiliydik, nereye gidebiliydik? Ermenilerin insafsız tanrısı arkasına bakmıyordu bile, kaybolmuştuk, umudumuzu tamamen kesmiştik. Bir silahımız bile yoktu, ki kendi nefesimizi kendimiz keselim, alevler içinde uzun işkencelerle ölmek yerine.

Kiliselere yakın olanlar, evlerin duvarlarını delerek, evden eve geçerek gelip kiliselerin içine doldular. Böylece, biz de, ailece, Surp Stepanos'a çok yakın olmamıza rağmen, üç saat sonra ancak kiliseye vardık, o da büyük bir kalabalıkla dolmuştu. (Hagop H. Terziyan)⁷

Kilisenin bulunduğu yer, yaklaşık olarak bugün cadde üstündeki Saray Müzikhol ve Meridyen Düğün Salonu'nun bulunduğu arsaya tekabül ediyor. Yağ Camii'nin önünden geçen cadde, 1918 Fransız haritasında 'Rue Principale', yani Ana Cadde olarak belirtilmiş. Diğer bir tarihî haritada, 1909

Ermeni Protestan Kilisesi

Armenian Protestant Church

Büyük Saat Kulesi

The Big Clock Tower

Yağ Camii

Yağ Mosque

as a school. To reach the area of the church, turn right off Kızılay Street, and walk for one block.

Continuing along our route, we turn back and walk as far as Ulu Cami Street, where we take a right turn towards the old bazaars, whose renovated stalls greeting visitors with their fresh new image. The *Büyük Saat Kulesi* [Big Clock Tower] (location 4) is the bazaar's most striking structure and also an important symbol of the city. This magnificent tower was built between 1880 and 1882 by architects Krikor Bzdikian Agha and Kasbar Avakian Agha,³ and remains part of the city's identity still today. We walk through the streets of the bazaar, past old caravanserais and shops, before reaching *Yağ Camii* [Yağ Mosque].

The only Armenian church to remain standing in the city today, *Yağ Camii* was transformed into a mosque in the 17th century (location 5). Leon Erarslan, who was our guide throughout our Adana tour, remembers *Yağ Camii* as the starting point of his childhood:

It must have been in the 1600s that Yağ Camii, or Surp Hagop Church as it used to be known, was turned into a mosque. On the opposite corner was Taşmağaza, a fabric shop built after the fire in 1920. In a photo taken in 1909 from the minaret of Yağ Camii, you can see Taş Mağaza on the right, and immediately next to it the house where I lived. When you go inside Yağ Camii you'll see, its Khoran⁴ is still there, it has all the characteristics of a typical Armenian church. My childhood was spent listening to the call to prayer from that minaret. It was right in front of me.

Today, the Apsis of the Surp Hagop Church, now part of *Yağ Camii*, can also be seen from outside. Puzant Yeghiayan, author of *The Armenian History of Adana*, states that the name 'Yağ Camii' may have been based on the church's Armenian name, Hagop (Yakup/Yağup in Turkish).⁵

L.E. The street opposite Yağ Camii was a completely Armenian neighborhood. The one Terziyan talked about:⁶ The neighborhood about which they said, "They crossed from wall to wall, from wall to wall... To reach Surp Stepanos" (location 6). Then, when it was abandoned, it became an area of brothels. When I was young we would sneak a glance at it as we walked passed. I didn't know there were Armenian houses there. I went there once perhaps, I vaguely remember the pristine architecture. Then it became a brothel neighborhood; it also gets called Taşçıkan [lit. 'stones appear'] because of the Roman artefacts found there. After Surp Stepanos burned down, the Armenians didn't rebuild it.

Fires had been set ablaze everywhere around our quarters and they advanced towards us from one moment to the next. Anyone who left his or

Yangın haritasında Rue Principale - Ali Münif Yeğenağa Caddesi'nin üstünde, Surp Stepanos Ermeni Kilisesi'nin yerini görebiliyoruz, 1918 Fransız haritasında ise Surp Stepanos artık yer almıyor. Surp Stepanos'un avlusunda Aşhenyan Kız Okulu olduğunu biliyoruz (konum 6).

Bulduğumuz meydanı tarif eden Adanalılar Horozdibek adını da mutlaka hatırlıyorlar. Aytekin Gezici, 5 Ocak gazetesinde ismin geçmişine dair araştırmasında ismin ilham kaynağı olan firmayı, Orosdi-Back (konum 7) zincirinin Adana şubesini nasıl keşfettiğini anlatıyor:

Dünyada uluslararası mağazalar zinciri gerçekleştiren ilk mağaza şirketlerinden biri olan Orosdi-Back toptan perakende mağazaları, bir Macar subayı olan Adolf Orosdi tarafından kurulan giyim mağazasının temelleri üzerine inşa edilmiştir. Adolf Orosdi bir Macar subayıdır. 1855'de İstanbul'a gelir ve Osmanlı'ya sığınır. O yıl Galata semtinde ilk giyim mağazasını açar. Bu mağaza Osmanlı tebaasına sıcak gelsin diye yıllarca, 'Ömer Efendi'nin Giyim Mağazası' adı altında faaliyet gösterir. O dönemde İstanbul'da bulunan Yahudi kökenli Back ailesi bu işle ilgilenir. Adolf (Leon) Orosdi ve Back ailesinin reisi Herman Back bir ortaklık kurarak Orosdi-Back Mağazalar zincirini kurmaya başlar. (...) Orosdi-Back Mağazaları Osmanlı Bankası'nın finans desteğini de arkasına aldıktan sonra başta Filibe, Bükreş, Selanik, İzmir, Kahire, İskenderiye, Tanta ve Tunus mağazalarını 1903 senesine kadar açar. Orosdi-Back Adana Mağazası tam olarak 1906 yılında açılır. Önceleri Osmanlı'da olmayan malları ithal edip, toptan satarlarken sonra parakendeye de yönelirler. Mısır ve Suriye pamukları savaş nedeniyle yetmeyince Adana pamuğu devreye girer. 1906 yılında açılan mağaza 1926'ya açık kalır.⁸

Orosdi-Back'ın bulunduğu yerde bugün Vakıflar Sarayı olan bina yükseliyor. Erarşlan, Surp Stepanos kilisesinin yaklaşık beş dönümlük arazisi olduğunu hatırlatıyor, "1909'dan önce Orosdi-Back burada mıydı bilmiyorum. 1910 yılında kilisenin bulunduğu mahalli Orosdi-Beck'e kiraladılar. Sonra 1926 yılında, o da yandı!"

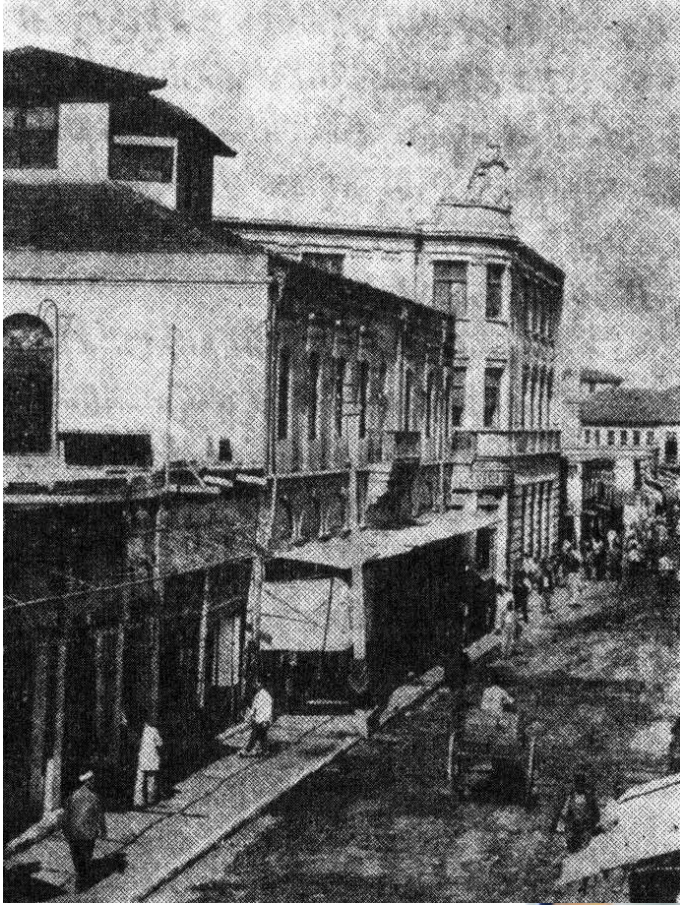
Caddeyi Adana Vergi Dairesi yönünde takip ederken binanın arka girişinde Nuri Has Pasajı'yla karşılaşıyoruz (konum 8).

L.E. Burada da büyük Apkaryan Okulu var. Hem yangından önce hem yangından sonra burada, büyük bir binası varmış. Yangından sonra yapılan Apkaryan altında Yeni Çarşı da var. Eskiçarşı köprüye daha yakın, Abidinpaşa'nın başında. Yeni Çarşı, 1910'dan sonra Apkaryan yeniden yapılıncaya alt katında alışveriş dükkanları, üst katlarında sınıflar olacak şekilde tasarlanınca ortaya çıkmış. Yeni Ermeni Çarşısı, Yeni Çarşı dedikleri orası oluyor. Bina bugün pasaj olarak kullanılıyor: Nuri Has Pasajı. Az ilerisinde bir postane var, o da müşterimlattan sayılır. Buradan da Sıptilli adıyla bilinen pazar yerine geliyoruz (konum 9). Çok enteresan bir isimlendirme bu, Adana'da sebze meyve satılan yerlere hep Sıptilli demişler.⁹ Bir eski Sıptilli var, bir de yeni. Vardığımız Apkaryan Okuluna yakın olan, yeni Sıptilli. Ben buna yetiştim. Eski Sıptilli'yi Ğevont Alişan¹⁰ anlatıyor.

Aşhenyan Okulu'nun öğrencileri ve Surp Stepanos Kilisesi

Ashenian students and the Surp Stepanos Church

her house or had the boldness to look out of their window was immediately shot. Those who didn't leave their premises were burned to death inside, leaving us confused as to what we could do or where we could go. Oh, the merciless Armenian God didn't even deign to glance at us; we were lost and completely hopeless. We didn't even have a gun to kill ourselves with a bullet instead of suffering an agonising death in the flames.

Those who were in houses near the churches were able to get to the latter by making holes in walls and pass through one house to another. This is what we, as a family, did; although located very close to Surp Stepanos church, it took us three hours to find the church that was overflowing with people. (Hagop H. Terziyan)⁷

The church was located approximately on the spot where today we find the Saray Music Hall and Meridyen Wedding Hall. The street that passes in front of *Yağ Cami* is named on the 1918 French map as 'Rue Principale', or Main Street. On another historical map - the 1909 Fire map⁸ - the location of the Surp Stepanos Armenian Church is marked on *Rue Principale* (today's Ali Münif Yeğenağa Street), but the church does not appear on the 1918 French map. We also know that the Ashkhenian Girls' School was located in the courtyard of Surp Stepanos (location 6).

We stand now in the square that residents of Adana always remember with the name *Horozdibek* [lit. 'cockerel-mortar']. In the local newspaper *5 Ocak*, Aytekin Gezici describes how, while researching the history of the square's name, he discovered that the name had been inspired by the Adana branch of the Orosdi-Back company (location 7):

Orosdi-Back was one of the first retail companies in the world to establish an international chain of stores. This wholesale-retail chain began as a clothing store established by Adolf Orosdi, a Hungarian army officer. Orosdi came to Istanbul in 1855 to take refuge in the Ottoman Empire. That same year he opened his first clothing store in the neighborhood of Galata, which operated under the name Ömer Efendi'nin Giyim Mağazası [Ömer Efendi's Clothing Store] in order to appeal to Ottoman citizens. Another family involved in the clothing business during that period was the Back family, who were of Jewish origin. Adolf (Leon) Orosdi and the head of the Back family, Herman Back, formed a partnership and established the chain of Orosdi-Back stores. (...) Having received financial support from the Ottoman Bank, by 1903 Orosdi-Back stores had opened in Plovdiv, Bucharest, Thessaloniki, Izmir, Cairo, Alexandria, Tanta and Tunis. The Adana branch of Orosdi-Back opened in 1906. At first the stores imported and sold wholesale products that were not available in the Ottoman Empire, but after a while moved into retail. Due to the war, Egyptian and Syrian cotton could no longer meet demand so stores began to use Adana cotton. The store opened in 1906 and operated until 1926.⁹

Today, the *Vakıflar Sarayı* [Foundations Palace] stands on the former location of the Orosdi-Back store. Erarslan reminds us that the Surp Stepanos church had lands measuring half a hectare: "I don't know if Orosdi-Back was here before 1909. In 1910 they rented the area of the church to Orosdi-Back. And then in 1926, it burned down too!"

Orosdi-Back mağazası

The Orosdi-Back store

Yeğyayan, Adana kiliselerinden bahsederken, Surp Dalila Manastırı'nın adının Sipdilli'ye dönüştüğünü anlatıyor. "Böyle bir kilisenin anısı bize ulaşmasa da, böyle bir mahallemiz vardı" diyor Yeğyayan.¹¹ Surp Dalila hakkında Ğevont Alişan ise "Manastır korunmamış, yeri şehir surlarının içinde olmasa da, uzak olmaması gerektiğine inanıyorum; bu kutsal yerin duvarları 1762'de Katolikos Gabriel tarafından yeniden inşa edildi. O yıl Adana ve çevresinde büyük bir veba salgını oldu ve Adana Episkoposu II. Açıbahyan Yeprem burada defnedildi."¹² bilgilerini aktarıyor.

Yürüyüşe Tarihî Mestan Hamamı'nın yanından devam ederek, (konum 10) Küçük Saat Meydanı olarak bilinen meydana varıyoruz. Erarşan, bize Adana Ermenilerinin toplum merkezi olan Azkayin Miyutyun binasının yerini gösteriyor (konum 11), meydanın az ilerisinde, sonradan Marmara Pavyonu olarak kullanılan bina...

L.E. O zamanlar, Adana'nın meşhur pavyonlarındandı. Duvarda freskler vardı. Şimdilerde hatırlamaya çalışıyor, bilene soruyorum, ne vardı fresklerde... Bilemiyorum. Bu Azkayin Miyutyun'un yanındaki bina da belediye binası. Çerak denilen mahal.

Ermeniler hastanemiz yok diye bilir, ama bu yolun üzerinde bir bina hastane olarak kullanılmış. Ki, o binanın fotoğrafları zaman zaman Apkaryan'ın sanılır. Binanın olduğu yerden ya yol geçti ya da vergi dairesi orada. Yeni Camii'nin karşısında. Melekgirmez diye bilinen çarşı da o civarda.

Ermeni zanaatkârların çalıştığı Melekgirmez adıyla bilinen bir çarşıya da Kayseri, Develi'de yaptığımız saha çalışmasında rastladık. Ne yazık ki "Bu isimlendirmenin nasıl bir tarihi var" sorusunun cevabını bulamadık. Adana yürüyüşüne Küçük Saat Meydanı'nı geçerek devam ediyor, Yeni Camii'ne geliyoruz (konum 12). Bu camiye vararak son bulan Ziyapaşa Bulvarı 1918 haritası çizilirken henüz inşa edilmemiş. Yeni Gar'a götüren bulvar bu haritada 'Yeni Gar' adıyla, daha kısa bir cadde olarak görünüyor. Günümüz Adanasının hayat dolu Ziyapaşa Bulvarı'nın başlarında Ayios Nikolaos Rum Kilisesi'ni görmek mümkün (konum 13). Bulvardan bakıldığında kilisenin arka cephesi ve üç apsisini görmemizin sebebi de bulvarın sonradan yapılmış olması, eski kapısını görmek için arkasına dolaşmak gerekiyor. Bina uzun bir süre Adana Etnografya Müzesi olarak kullanılmış. Araştırmamız sırasında restorasyon çalışmalarının başlamasını bekliyordu. Yakınında ise Adana Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü çalışmaya devam ediyor. Ayios Nikolaos'un arkasından devam ederek Kuru Köprü Meydanı'na geliyoruz (konum 14), buradan Bakımyurdu Caddesi'ne girdiğimizde bir benzin istasyonu görüyoruz. 1918 Fransız ve 1909 Yangın haritalarına göre burası Gülbenkyan fabrikasının kurulu olduğu arazi (konum 15). O yıllar için çok iyi seçilmiş bir konumda hemen yakınında Hububat çarşısı, biraz ileride ise Tirpani

Apkaryan Okulu - Nuri Has Pasajı

Apkarian School - Nuri Has Arcade

Siptilli pazarı

Siptilli market

1909 yangın haritasından bir kesit

A detail from the 1909 fire map

We follow the street towards the Adana Tax Office, and at the back entrance of the building we arrive at the Nuri Has Arcade (location 8).

L.E. Here stood the large Apkarian School. Before and after the fire, there was a large building here. Below the Apkarian School, which was built after the fire, is Yeni Çarşı [New Bazaar]. Eskiçarşı [Old Bazaar] is closer to the bridge, at the start of Abidinpaşa Street. The New Bazaar came about when Apkarian was rebuilt after 1910, and was designed with shops on the lower floor and classrooms on the upper floors. The New Armenian Bazaar is the place they call the New Bazaar. Today the building is used as a shopping arcade: Nuri Has Pasajı. A little further along was a post office, which was part of the building complex. After this we come to the market place known as Siptilli (location 9). The name is very interesting, in Adana they always called the places that sell fruit and vegetables Siptilli. The one near the Apkarian School where we are is the new Siptilli.¹⁰ This is the one that was around when I grew up. Ghevont Alishan¹¹ explains the origins of this name.

Writing about the churches of Adana, Yeghiayan explains that the Monastery of Surp Dalila was known as Sipdilli: “Although we had no memory of such a church, we did have a neighborhood with this name.”¹² Speaking of Surp Dalila, Ghevont Alishan says, “Even though the monastery building did not survive, and its location wasn’t inside the city walls, I think it couldn’t have been too far away; the walls of this holy place were rebuilt in 1762 by Catholicos Gabriel. That year, there was a severe outbreak of the plague in Adana and the surrounding area, and the Bishop of Adana Achabachian Yeprem II was buried here.”¹³

As we continue our walk we pass by the historical Mestan Hamam (location 10), and reach the Küçük Saat Meydanı [Small Clock Square]. Erarslan shows us the site of the Azkayin Miutyun building (location 11), which served as a community centre for the Armenians of Adana. The building is just beyond the square, and was later used as the Marmara Pavyonu.

L.E. At that time it was one of the famous cabarets of Adana. It had frescoes on the walls. Recently I’ve been trying to remember what those frescoes were of, I ask people who might know... I’m not sure. Next to Azkayin Miyutyun is the city hall. This area is called Çerak.

Armenians think that we didn’t have a hospital, but one of the buildings on this street was used as a hospital. And sometimes, photographs of that building are thought to belong to Apkarian. Either a road was built on the site of the building, or it was where the tax office now stands. Opposite the New Mosque. The bazaar known as Melegirmez [lit. ‘angels do not enter’] is also around there.

fabrikası ve Eski İstasyon bulunuyor. Bir başka deyişle bir zamanların sanayi bölgesine gelmiş oluyoruz. Kuru Köprü'ye geri dönerek Kurtuluş Caddesi'nden devam edip Karaisalı Caddesi'nden sağa döndüğümüzde Eski İstasyon binasını görebiliriz.

L.E. Bugünkü tren hattı Bağdat hattının parçası, eskiden bir de Fransızlar tarafından inşa edilen Adana-Mersin hattı vardı. Dar, sırf pamuk taşımak için kurulmuş bir hat. Bu mahallede yer alan istasyon nedeniyle de buralar Eski İstasyon diye bilinir. İstasyona yakın depolar ve çırçır fabrikaları kurulmuş. Gülbenkyan'ın da depoları buradaymış. Eski Adanalıların torunları geliyor, 'bizim evimiz' diyorlar, 'istasyondaydı'. Gidiyorlar Alman demiryollarının yaptırdığı yeni istasyona, bulamıyorlar. Oysa ki bu mahallede evleri, eski istasyona yakın.

Adana'nın kolektif belleğindeki yeri de binası gibi yok olmaya başlayan Eski İstasyon, (konum 16) Adana'yı Seviyorum kitabının yazarı Cevdet Naci Güllalp'in yerel gazetelerde sıkça yer alan anı yazılarından birine de konu olmuş.

Birkaç yıl evvel bir gün Abidinpaşa Caddesi'nde yoldan çevirdiğim bir taksiye binmiştim. Şoförden beni 'Yeni İstasyon'a götürmesini istedim. Yüzüme baktı, 'Dayı, yeni istasyon mu yapıldı, orası nerede bilmiyorum tarif eder misin?' diye cevapladı. Şaşırmıştım. Ama şoför haklıydı. Biz yıllarca Adana'da iki istasyon olduğunu, birinin eski diğerinin de yenisi olduğunu biliyor ve öyle isimlendiriyorduk. Nitekim, şimdi 'Eski İstasyon' diye adlandırılan semtte [eski] bir demiryolu istasyonu vardı.(...)

Adana ve Çukurova pamuğu ile diğer tarım ürünlerinin ihracatı ve yeni gelişen sanayi devriminin gerektirdiği makinelerin ithalini kolaylaştırmak için Adana-Mersin arasında bir İngiliz şirketi tarafından 1833 yılında başlayıp üç yıl içinde biten 67 kilometrelik bir demiryolu hattı yapıldı. Tabii bu demiryolunun bittiği nokta olan Adana'da bir de istasyon binası yapılmıştı. Bu istasyon şimdi bizim "Eski İstasyon" dediğimiz semtte idi. Çevresi kısa zamanda fabrikalarla doldu. Tirpani, Simyonidis (Millî Mensucat), Gilodo yağ fabrikası, Türk Nebati Yağlar fabrikası (şimdiki MARSA), Belçika Çırçır ve Prese fabrikası (şimdiki atıl Çukobirlik depoları) ve çevrede birçok sanayi tesisi kuruldu. Tren hatları bu fabrikaların depo önlerine kadar uzatılmıştı. Zaten amaç ticari mal taşımak idi. (Cevdet Naci Güllalp)¹³

Hem İngiliz, hem Fransız olarak hatırlanan şirket aslında iki ülkenin de ortaklığını içeriyor. Güllalp'in andığı fabrikaların pek çoğu bugün artık ayakta değil. Hovace Tirpani tarafından kurulan çırçır fabrikası (konum 17) daha sonra yıllarca işletildiği Sümerbank'ın adıyla hatırlanıyor. Tam adı Tirpani Pere & Fils olan şirket, üç ayrı fabrikadan oluşuyordu: Çırçır fabrikası, iplik fabrikası ve mensucat fabrikası. Bu fabrika da çevresindeki pek çok sanayi yapısıyla birlikte yıkılmış durumda. 1909 Yangın haritasında daha küçük, 1918 Fransız haritalarında daha büyük, aynı blok içerisinde gösterilen Tirpani fabrikasının yerinde bugün Seyhan Belediyesi ve Yaşar Kemal Kültür Merkezi yükseliyor. 1909 yılında, Tirpani kaçan Ermeniler için kapısını açmış, birçok felaketzedenin hayatı böylece kurtulmuştu.

Azkayin Miyutyun

Azkayin Miyutyun

Yeni Camii

New Mosque

Ayios Nikolaos Rum Kilisesi

Ayios Nikolaos Greek Church

Kuru Köprü Meydanı

Dry Bridge Square

During our research, we also came across a bazaar in which Armenian craftsmen worked that were known as *Melekgirmez* in the Kayseri town of Develi. Unfortunately, however, we were unable to identify the origin of the name. Continuing our Adana tour, we pass through the *Küçüksaat Meydanı*, and reach *Yeni Camii* [New Mosque] (location 12). Arriving at this mosque brings us to the end of Ziyapaşa Boulevard, which was yet to be built when the 1918 map was being drawn. On that map the boulevard leading to the new railway station was a much shorter road named *Yeni Gar* [New Station]. Near the beginning of the bustling Ziyapaşa Boulevard of today's Adana, you can see the Agios Nikolaos Greek Orthodox Church (location 13). From the boulevard, it is the church's rear façade and three apses that are visible. The reason for this is that today's boulevard was built after the church, and to see the original entrance, you have to walk round to the other side of the building. For a long time, the church housed the Adana Ethnography Museum, for which renovation plans were under way at the time of our research. The Adana Directorate of Surveying and Monuments continues to function from a nearby building. As we continue our walk we pass behind Agios Nikolaos and reach *Kuru Köprü Meydanı* [Dry Bridge Square] (location 14). Entering Bakımyurdu Street, we see a petrol station that, according to the 1918 French map and the 1909 Fire map, stands on the site of the Gulbenkian factory (location 15). This was a well-chosen spot for the time, with the grain market close by and the Tyrpani factory and Old Station just a little further along the road. In other words, we have reached the industrial area of Old Adana. We turn and head back towards *Kuru Köprü Meydanı*, and then head along Kurtuluş Street, before turning right onto Karaisalı Street, where we can see the Old Station building.

L.E. Today's railway line was part of the Baghdad line, and there was also the Adana-Mersin line that was built by the French. It was a narrow line, built only to transport cotton. This area is known as *Eski İstasyon* [Old Station] because of the railway station in the neighborhood. Depots and cotton-ginning factories were built near the station. Gulbenkian's depots were also in this area. The grandchildren of old Adana residents come here and say 'our house was in the station neighborhood.' They go to the new station that was built by the German railways, but they can't find it. But their houses were in this neighborhood, near the old station.

Just as the Old Station (location 16) building is beginning to crumble, so too is its place in the collective memory of Adana. The station featured in one of the memoir articles of Cevdet Naci Gülağ, author of *Adana'yı Seviyorum* [I Love Adana].

One day, a few years ago I hailed a taxi on Abidinpaşa Street and got in.

Yangından ve kılıçtan hayatımızı ancak kurtararak, katliamdan sağ kalanlar olarak, giysisiz ve ayakkabısız, isten yüzümüz kara olmuş, tanınmayan hale gelmiştik. Girdik Tirpani'nin fabrikasına ve binanın bir kısmında ve avlusunda birbirimizin üstüne yığıldık. Ama burada mutlak ölümden kurtulduğumuza düşünerek kendimizi çok mutlu hissettik. (Hagop H. Terziyan)¹⁴

Belediye Kompleksinin karşısında, Turhan Cemal Beriker Caddesi'ni geçtikten sonra Amerikan Pazarı, Madi Otel ve Süreyya Nihat Oral Ortaokulu'nu içeren bloğa gelmiş oluyoruz. 1918 Fransız haritasına göre burada bir Rum Mezarlığı bulunur (konum 18). Turhan Cemal Beriker caddesinden devam edip Adana İl Müftülüğü'nü geçtiğimizde önümüze Adana Arkeoloji Müzesi çıkar (konum 19). Bugün yenilenerek müze haline getirilen Millî Mensucat fabrikası, pamuk endüstrisinin altın çağından geriye kalmış az sayıdaki örnekten biri. O yönde yürümeye devam ederken Erarslan'dan fabrikanın hatırasını dinlemeye devam ediyoruz...

L.E. Burada Giritli bir Rum olan Simyonidis'e ait çırçır fabrikası vardı. Hermann Jansen'in Adana çizimlerinde buradaki fabrikalar da görülüyor. Tek tek fabrikalar eklenmiş. Birkaç tane Ermenilere ait fabrika da bulunuyor. İşin enteresan tarafı, 1909 olaylarının altında yatan da aslında tarımsal aktiviteler. Tılan Çiftliği olsun, Gülbenkyan olsun biliyorsun çok mülk edinmeye başlıyor, sonra Nalbantyan Çiftliği var. Bu artış karşısında o gün burada yaşayan Türk vatandaşlar diyor ki, 'Ermeniler burada mal satın alıyor, burayı ele geçirecekler'. Amerikan İç Savaşı'ndan dolayı Avrupa'nın pamuk ihtiyacı karşılanamıyor. Pamuk üretimi buralara yöneliyor. Burada papatyaya gibi fabrikalar, tren yolları yapılıyor. Bu tarım faaliyetlerine Meşrutiyet ekleniyor, bizim Muşeg Sırpazan da yüksek perdeden konuşmaya başlayınca, insanlar başlıyor 'Ermeniler burada mal varlığını artırıp, burayı ilhak edecekler' demeye. (...) [Cumhuriyet döneminde] ulusal kalkınma hamlesi başlarken millileştirilme, millî prodüktivite fabrikalarının kurulması yaşanıyor. Bunlar Türkiye ekonomisinin itici gücü olmuş. Adana Ticaret Odası yayınlarında bununla ilgili çok güzel tarihî bilgiler var, kimin nereden geldiği, ne girişimde bulunduğu yazılı. Şimdi Simyonidis'in fabrikası eski duvarlar korunarak müze yapıldı, güzel yapıldı.

Müzeye dönüştürülen Simyonidis fabrikası, Adana kolektif hafızasında daha çok Millî Mensucat adıyla hatırlanıyor. Orhan Kemal'in bir dönem katiplik yaptığı fabrika, yazarın Murtaza romanının da fonunu oluşturuyor. Romanın ölümsüz karakteri Murtaza, fabrikanın kurucusu Simyonidis'in diğer Rumlarla birlikte Adana ve Türkiye'yi terk ettiği mübadele sırasında Yunanistan'dan gelen bir ailenin çocuğu.

Yunanistan'ın Alasonya Kasabasından olan Murtaza, 1925'lerden sonraki mübadelede annesi, erkek kardeşiyle Türkiye'ye göç etti. Yirmisindeydi.

Gülbenkyan depolarının konumu

Location of the Gulbenkian depots

Eski İstasyon

Old Station

Horace Tyrpani

Horace Tyrpani

1918 haritasında mezarlıkların konumları

Locations of the cemeteries in 1918 map

I told the driver to take me to ‘New Station’. He looked at me and said, ‘Has a new station been built? I don’t know where it is, can you direct me?’ I was surprised. But the driver was right. For years, there were two stations in Adana, so one was old, the other was new, and that’s what we called them. And so, in the neighborhood known as Eski İstasyon [Old Station] there used to be an [old] railway station. (...)

In order to facilitate the imports of machines needed for the production of Adana and Chukurova cotton and for the newly growing industrial revolution, a 67-kilometre railway line was built between Adana and Mersin by a British company. Construction started in 1833 and lasted three years. Of course, a station was built in Adana, the final destination on the line. This station was in the neighborhood we now call Eski İstasyon. The area around the station was quickly filled with factories. The Tyrpani factory, the Simeonidis factory, (Millî Mensucat [National Textiles]), the Gilodo oil factory, the Turkish Vegetable Oils factory (now MARSAs), the Belgian Cotton Ginning and Pressing factory (now the inactive Çukobirlik depots) and many other industrial facilities were established in the area. The train lines were extended to reach the front of these depots. After all, the aim was to transport commercial goods. (Cevdet Naci Gülalp)¹⁴

The railway company, which is remembered as being both British and French, was in fact formed of by partners from both countries. Today, the majority of the factories Gülalp mentions are no longer standing. The cotton-ginning factory established by Hovace Tyrpani (location 17) is now better known by the name Sümerbank, after the company that later took over the factory. The original factory was established by the company *Tyrpani Père & Fils*, and was formed of three separate factories: the cotton-ginning factory, the thread factory and the fabric factory. The Tyrpani factory, along with many other industrial buildings in the area, no longer stands. On the 1909 Fire map the Tyrpani factory is shown in the same location but on a smaller area than on the 1918 French map. On the old factory site today stand the Seyhan Municipal Hall and the Yaşar Kemal Cultural Centre. In 1909, the Tyrpani factory opened its doors to fleeing Armenians, saving the lives of many of the victims.

We survivors entered part of the Tyrpani factory and its courtyard, having escaped with our lives from swords and fires, naked and barefoot, unrecognisable from the soot that covered our faces. We all felt very happy, thinking that we had escaped certain death. (Hagop H. Terzian)¹⁵

From the Municipal Hall we head towards Turhan Cemal Beriker Street, and cross the road to reach the area that is home to the American Market, the Madi Hotel and the Süreyya Nihat Oral Middle School. According to the 1918 French Map, there used to be a Greek cemetery here (location 18). Continuing along Turhan Cemal Beriker Street, we pass in front of the Adana Regional Mufti Office and come to the Adana Archaeology Museum (location 19), housed in the renovated *Millî Mensucat* [National Textiles] factory, one of the few buildings from the golden age of the city’s cotton

O sıralar ‘Muhacir kandaşlar nâm-ü hesabına fi sebilüllah’, yani göçmen kandaşlar çıkarına hiçbir karşılık beklemeden, Allah için çalıştıklarını ileri süren yerli simsarların hile dolu öğütlerine uyan hemşerilerinden pek çoğu gibi memleketlerindeki barakalarına karşılık koca koca konaklar, üç buçuk arşın bahçelerine karşılık da binlerce dönüm tarla almayı kendine, daha çok da damarlarında dolasan şehit Kolağası Hasan Beyin kanına yakıştırmayan Murtaza, ne annesinin, ne de hemşerilerinin öğütlerine uydu. Hele gizliden gizliye para desteleri gösteren yerli simsarlara hiç! Tam tersi. İskan dairesine gitti: ‘Biz fakir insanlar idik memlekette’, dedi. ‘Yok idi başkaları gibi tarlalarımızla konaklarımız. Var idi küçük bir bahçeciğimiz. Söyleyemem yalan, yakışmaz bana.’ (Orhan Kemal)⁵

Bekçi Murtaza, gece bekçisi olarak iş bulduğu fabrikanın kurucusuyla paylaştığı mübadele kaderini usulca anlatmasının yanında o dönem Adana’sını anlamak için ipuçları da sunuyor...

Eskiden preslenmiş, pamuk balyalarının istif edildiği çayhane beton döşemeli, genişçe bir salondur. Badanasız duvarlarında sıra sıra resimler: Dalgalı ve simsiyah bir denizde ‘Donanmayı Humâyun’un dehşetli bir saldırısı. Yandakinde, düşman saflarına pare pare edip, yıldırım hızıyla ileri atılan eğri kılıçlı, kalkanlı, yatağanlı sarıklı leventler: Ecdadımız. (Orhan Kemal)⁶

Arkeoloji Müzesi’nin arkasındaki Erdal Acet Caddesi’ni geçerek MARSA yağ fabrikasına varıyoruz - bir zamanların Gilodo yağ fabrikası (konum 20). Pamuktan yağ çıkarmak için kurulan ilk fabrikanın sahibi Solomon Rafael Gilodo, 1917 Devrim’inde Rusya’dan Türkiye’ye gelen Yahudilerden biri. Sonradan sayıları artan pamuk yağı fabrikalarının bir köşesinde sabun imalathaneleri bulunduğu ama Gilodo’nun yaptığı sarı sabun gibisinin bir daha gelmediği hâlâ anlatılan bir hikâye. Gilodo yağ fabrikası, Adana’nın Cumhuriyet dönemindeki kalkınma hamlesinde önemli aktörlerden biri oluyor. Mübadeleden sonra atıl kalmış olan Simeonidis’in çırcır fabrikasını Millî Mensucat adıyla faaliyete geçiren Kayserili girişimciler bu fabrikayı da satın almak istiyor ama Gilodo kabul etmiyor. Ancak Varlık Vergisi sonrası girdiği ağır borç nedeniyle aynı grubun ortağı olduğu Toroslar A.Ş.’ye satmak zorunda kalıyor. Toroslar A.Ş.’ye ait yağ fabrikası bugünkü MARSA’nın temeli oluyor, ama Gilodo’nun fabrikası da o günkü imalathaneler de bugün fiziksel olarak ayakta değil.

Ara sokaklardan Cumhuriyet Caddesi’ne çıkıyoruz. Burada bizi rotamızın son sanayi tesisi olan Alman fabrikası karşılıyor (konum 21). Resmî adıyla DLBG - Deutsche Levantische Baumwolle Gesellschaft (Alman Levanten Pamuk Şirketi), 1904 yılında Bağdat Demiryolu Şirketi’nin geniş tarım altyapısı hazırlığı kapsamında kurulmuş. Burada işlenen pamukların Hamburg’a gönderildiği, Çukurova’daki Alman endüstrisinin son tanığı olan fabrika Adana’nın ortasında atıl olarak duruyor.¹⁷

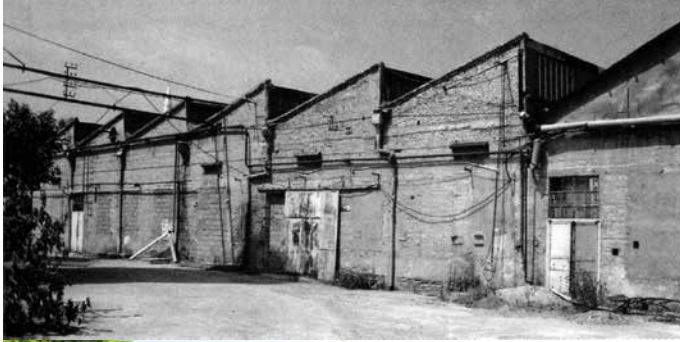
İ.E. Alişan’ın bahsettiği Siptilli veya Surp Dilla Manastır’ının bu civarda olması gerekir, çünkü Gaston Mizrahi’nin çektiği, Sibillili yazan fotoğrafta, Alman fabrikası’nın bacası da görünür.

Cumhuriyet Caddesi’ni takip ederek Atatürk Parkı’na varıyoruz. Parka gelmeden önceki köşede 1918 haritası, bir Protestan Mezarlığı olduğunu gösteriyor (konum 21), bu köşede, yani Ziyapaşa Bulvarı ile Cumhuriyet Caddesi’nin kesiştiği noktada bugün Atatürk Yüzme Havuzları yer alıyor. 1909 ve 1918 haritalarında Atatürk Parkı’nın olduğu bölge Giritliler Mahallesi olarak görünüyor. Parkı geçerek Atatürk Caddesi’ne varıyoruz. Köşeyi döndükten sonra sırasıyla Abidin Dino Parkı, Adana Büyükşehir Belediyesi, Meryem-Abdurrahim Gizer Ortaokulu ve Turhan Cemal Beriker Caddesi’ni geçince İnönü Parkı’na varıyoruz. Bu bölgede 1909 haritasında daha aşağıda, 1918 haritasında ise daha yukarıda işaretlenmiş bir Ermeni Mezarlığı olduğu bilgisi yer alıyor (konum 22). D-400 olarak da bilinen, Kennedy Köprüsü’ne bağlanan cadde ise tamamen yeni ve Mersin’e kadar uzanıyor.

Tepebağ ile Adana-Mersin yolunun arasında yer alan İnönü Parkı tarihî kent merkezindeki önemli yeşil alanlardan biri. Ermeni Mezarlığı’na yakın olduğu gibi, 1918 haritasına göre küçük bir Müslüman Mezarlığı da olduğunu gösteriyor. Kasım 2014’te parkta doğalgaz kazısı yapılırken ulaşılan mezarlardan, bu bölgede mezarlıkların parkın altında kaldığı anlaşıldı. Mezarlığı Erarşan’a soruyoruz...

İ.E. Mezarlık gençlik yıllarıma yetişmemişti. Eskiden orada bir yazlık sinema vardı. Sahibi de Adana’da birkaç sinemanın sahibiydi, orayı da bir şekilde bulmuş. Adana sinemaları Türk sinema tarihinde büyük yer kaplar. 1965’e kadar, bütün vizyon filmleri önce Adana’da oynardı; o da güzel bir sinemaydı. Yazlık Işık Sineması.

Sanayi mahallesi ve yeni şehri ardımızda bırakarak tekrar Tepebağ’a gelmiş oluyoruz (konum 23). Tepebağ mahallesi, dairesel, iki eksenli eski Roma şehrinin başlangıç noktasına tekabül ediyor. Kuzeyden İnönü Caddesi, doğudan Seyhan Caddesi, batıdan Çakmak Caddesi, güneyden de Abidinpaşa Caddesi’yle sınırlı Tepebağ’da günlerce gezebilir, her köşede tarihî bir binaya rastlayabiliriz. Hıdırilyas ve Bab-i Tarsus mahalleleri hariç çoğunlukla Müslüman mahallesi olan bölge 1909 yangınından etkilenmediği için ayakta olan binalar daha çok. Halen Adana’daki Hıristiyan cemaatleri tarafından kilise olarak kullanılan tek bina da buradaki Aziz Pavlus Kilisesi (konum 24) ya da daha çok bilinen adıyla Bebekli Kilise. Eski Hıdırilyas Mahallesi’nde yer alan kiliseye Cemal Gürsel Caddesi’nden ulaşılabilir. Anadolu Katolik Kilisesi üyesi olan kilisenin yapım tarihine dair bilgiler net değil. 1918 haritasında burada Sultaniye Mektebi olduğu, eskiden de rahibeler okulu olduğu belirtiliyor.

Millî Mensucat

National Textiles

Gilodo (MARSA) yağ fabrikasının konumu

Location of the Gilodo (MARSA) oil factory

industry that remain standing. As we continue on our walk, we listen to Erarslan's memories of the factory.

L.E. Here there was a cotton-ginning factory belonging to Simeonidis, a Cretan Greek. The factories in this area can be seen in Hermann Jansen's Adana plans. One by one, new factories came to the area. There were also a few factories belonging to Armenians. The interesting thing is that the underlying cause of the events of 1909 was agricultural activities. The Tilan Farm and Gulbenkian started to buy lots of property, and then there was the Nalbantian Farm. Seeing this increase [in Armenian-owned property], the Turkish citizens living here at the time said, "The Armenians are buying up property here, they're going to take over." Because of the American Civil War, Europe's need for cotton wasn't being met, and so cotton production came here. Factories and railway lines started springing up like daisies. In addition to these agricultural activities came the Meşrutiyet [Constitutional Reform], and so when our Mushegh Srpazan started speaking out, people began to say "Armenians are going to buy more and more property here and annex the area." (...) When the national development plan was starting [during the Republican period], it included nationalisation and the establishment of 'national productivity' factories. These were the driving force of the Turkish economy. The publications of the Adana Chamber of Commerce contain valuable historical information: who came from where, what they did, etc. Now the old walls of the Simeonidis factory have been preserved and turned into a museum, it was done well.

In the collective memory of Adana, the Simeonidis factory, which is now a museum, is better known by the name *Millî Mensucat* [National Textiles]. The factory, where the renowned novelist and playwright Orhan Kemal worked for a time as a clerk, features as the backdrop for Kemal's novel *Murtaza*. Murtaza, the novel's eponymous protagonist, is the child of a family who, during the population exchange of the 1920s, arrives in Turkey from Greece, while Simeonidis, founder of the Simeonidis factory, leaves Adana—and Turkey—behind, alongside other Greeks.

Murtaza, a young man from the Greek town of Ellassona, migrated to Turkey in the population exchange after 1925 together with his mother and brother. He was around 20 years old. At that time Murtaza did not think it befitted him—or rather that it befitted the blood of Kolağası Hasan Bey that flowed through his veins—to take for himself a huge mansion in return for their measly garden back in the home country as had most of his fellow countrymen, having fallen for the deceitful advice of local brokers who claimed to be working for Allah and for the sole benefit of their migrant brothers, and Murtaza therefore paid no heed to the advice of his mother or of his fellow countrymen. And certainly not to those local brokers who secretly waved handfuls of money under his nose, never! On the contrary. He went to the housing offices: 'Back in the homeland we were but poor

Cemal Gürsel Caddesi'ndeki Tepebağ Anadolu Lisesi, bir zamanların Amerikan Kız Koleji (konum 25). Bu günlerde onarımda olan yapı 1909 yılında yanmış, sonrasında tekrar yapılmıştı. Okulun arkasından Tepebağ Höyüğüne varıyor, etrafında dolaşarak, Cephe Sağıklaştırma Projesi'ne tabi binaların dizildiği, dar ve numarayla adlandırılmış Tepebağ sokaklarından Abidinpaşa Caddesi'ne doğru yürürken Merkez Bankası Adana Şubesi'nin arkasında buluyoruz kendimizi. Burada yüz yıl önce Surp Asdvadzadzin Kilisesi, Aramyan Okulu ve Adana Ermeni Başepiskoposluğu Merkezi yükseliyordu (konum 26). Kadim bir yapı olan kilise 19. yüzyıl başlarında tekrar yapılmış. Kalfa Hagop, Kalfa Vartan ve Mimar Kireççiyen tarafından yapılan kilise, Merkez Bankası Adana şubesi yapılırken tamamen yıkılmış, yalnızca duvarının bir kaç taşı bugüne ulaşabilmiş.

Dedem Domburoğlu Hacı Kevork Ağa'nın eşi, anneannem Hacı Şahzade'den duyduğuma göre kendisi Kalfa Vartan'ın kızı. Vartan Kalfa fesinde Osmanlı Devleti'nden armağan olarak aldığı altın nişan taşımış. Babam Misak Göv-Yeğyayan'den duyduğuma göre ise, Kalfa Hagop kilise yapımı uzmanıydı ve yalnızca Surp Asdvadzadzin'i değil, 19. yüzyıl başlarında etraftaki birçok kiliseyi, hatta uzaktaki Kilis'deki kiliseyi de o yapmıştı. Babamın anlattığına göre Surp Asdvadzadzin'i yaparken yapımı yarı bırakmışlar, ki yarısına kadar yapılan duvarlar önce uzun zaman otursun, sonra bir-iki yıl sonra devam etmişler inşaata. (Püzant Yeğyayan)¹⁸

1909 haritasında Surp Asdvadzadzin Ermeni Kilisesi olarak isimlendirilen yapı, 1918 haritasında "Eski Ermeni Kilisesi" notuyla Askeri Depo olarak işaretlenmiş. Jansen'in 1940 tarihli haritası ise, "30" numaralı yapı olarak gösterir ve sinema olarak belirtir.¹⁹ Adana sinemalarının tarihi, kent hafızası için de çok yönlü ve büyük bir araştırma konusu. Sinema salonlarının toplumsal yaşamda Cumhuriyet'ten önce de yeri olduğunu, Adana Türk Ocağı'nın 1924'te Rumlardan kalan bir sinemayı Adana Milletvekili Zamir Bey tarafından TBMM'ye verilen taksit sonucu almış olmasından öğreniyoruz.²⁰ Sonraki yıl Atatürk'ün Adana ziyareti sırasında Türkoçağı Sineması'nda düzenlenen bir müsamereye katılması da sinema salonunun faaliyetini sürdürdüğünü düşündürüyor.²¹ Yusuf Ayhan'a göre Erarlan'ın hatırladığı Alsaray Sineması'nın yanı sıra, Türkoçağı Sineması'nı da Asri Sinema adıyla işleten Baki Tonguç, Tan Sineması'nın da sahibi.

Elliye yıllara dek Adanalı'nın sinema anılarını renklendiren diğer bir sinema da 'Tan Sineması' dır. Abidinpaşa Caddesi'nde, bugünkü Merkez Bankası'nın yerinde olan bu sinema eski bir Ermeni kilisesinden bozularak sinemaya dönüştürülmüştür. 'Yeni Sinema' adıyla da filmler gösterilen bu sinemanın sahibi; bir süre Türkoçağı ve Alsaray Sineması'nı da işleten Baki Tonguç'tur. O yılların Tan Sineması ve Baki Tonguç'un sinema anlayışı üzerine gazeteci Yusuf Ayhan'ın verdiği bilgiler dikkat çekicidir: 'Sinemanın medeniyet ve eğlence unsuru olduğunu düşünerek Adana'da gece hayatının doğmasına önem veriyordu Baki Tonguç. Nihayet şimdiki

DLBG - Alman Levanten Pamuk Şirketi

DLBG - German Levantine Cotton Company

Adana - Mersin yolu

Adana - Mersin road

people,' he said. 'We didn't have fields or mansions like the others. We only had a small little garden. I cannot lie, it doesn't suit me.' (Orhan Kemal)¹⁶

Murtaza's description of his fate as a migrant, which he shared with the founder of the factory where he was given a job as a night watchman, offers clues about the Adana of the time:

The teahouse was a large room with a concrete floor where pressed bales of cotton were stored. Rows of pictures hung on the unpainted walls: A vicious attack by the Ottoman Fleet on a pitch-black, rough and pitch-black sea. On the picture next to it the sailors bearing curved swords and shields and wearing turbans emblazoned with yataghan swords rushing forward to tear apart the the enemy lines: Our forefathers. (Orhan Kemal)¹⁷

We pass behind the Archaeology Museum and cross Erdal Acet Street to find ourselves at the MARSA oil factory, once the Gilodo oil factory (location 20). Solomon Rafael Gilodo was the owner of the first factory established in Adana to extract oil from cotton. Gilodo was a Jew who came to Turkey from Russia during the 1917 Revolution. Later, each of the increasingly numerous cotton oil factories established a soap workshop in a corner of the factor, but locals still say that no other soap ever lived up to the yellow soap produced by Gilodo. The Gilodo oil factory played an important role in Adana's development plan during the Republican period. Entrepreneurs from Kayseri had reopened the Simeonidis cotton-ginning factory as the National Textiles factory after it had fallen into disuse following the population exchange. These same entrepreneurs also wanted to buy the Gilodo factory, but Solomon Rafael Gilodo did not look favourably upon the offer. He would, however, later be forced to sell the factory to Toroslar Corp., partners of the same group of entrepreneurs, due to significant debts incurred after the introduction of the Wealth Tax. The oil factory belonging to Toroslar Corp., would later become today's MARSA, but the old Gilodo factory and its workshops are no longer standing.

We leave the side streets and emerge onto Cumhuriyet Street. Here we are met by the final industrial facility on our route, the German factory (location 21). This factory was established in 1904 under the official name of DLBG - *Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft* (German Levantine Cotton Company), as part of the Baghdad railway company's comprehensive preparations to develop the agricultural infrastructure. This factory, from where processed cotton was sent to Hamburg, now stands inactive in the heart of Adana, as the last witness of German industry in the Chukurova region.¹⁸

LE: The Siptilli or Surp Dilla Monastery that Alishan mentions must have been around here somewhere. Because in the photo by Gaston Mizrahi labelled Sibtilli, the chimney of the German factory is visible.

We follow Cumhuriyet Street and head towards Atatürk Park. On the corner before the park, the 1918 Map shows a Protestant cemetery (location 21); today this corner—the intersection of Ziyapaşa Street and Cumhuriyet Street—is home to the Atatürk Swimming Pools. The 1909 and 1918 maps both show the area of Atatürk Park as a Cretan neighborhood. We cross the park and then turn right along Atatürk Street, passing by the Abidin Dino Park, the Adana Metropolitan Municipality building and the Meryem-Abdurrahim Gizer Middle School, and then crossing Turhan Cemal Beriker Boulevard to reach İnönü Park. The 1909 and 1918 maps both show an Armenian cemetery in this area, with its location slightly further north on the 1918 Map compared to the 1909 Map (location 22). The entirely new boulevard—also known as the D-400—connects to the Kennedy Bridge and runs as far as Mersin.

Located between Tepebağ and the Adana-Mersin road, İnönü Park is an important green space in this historical city centre. The park is located close to the Armenian cemetery, and the 1918 Map shows that there was also a small Turkish cemetery in the area. In November 2014, graves were uncovered in the park during digging works to lay gas pipes, revealing that cemeteries lay beneath this park. We ask Erarslan about the cemetery:

L.E. The cemetery didn't survive until my youth. There used to be an open-air cinema there in summer. The owner had other cinemas in Adana too, and he somehow managed to get hold of that area too. The cinemas of Adana have an important place in the history of Turkish cinema. Until 1965, all the films would first be shown in the Adana. This was also a good cinema. The Işık Summer Cinema.

We have now left the industrial area and the new city, to arrive in Tepebağ (location 23). The Tepebağ neighborhood marks the beginning of the old Roman city—a circular-plan city on two axes. Bordered by İnönü Street to the north, Seyhan Street to the east, Çakmak Street to the west and Abidinpaşa Street to the south, Tepebağ is a neighborhood that you could easily spend days wandering around, and where you come across a historical building on every corner. The area, formed mainly of Muslim neighborhoods—except for the Hidirilyas and Bab-i Tarsus neighborhoods—was unharmed by the 1909 Fire, and more historical buildings remain standing here than elsewhere in the city. The area is home to Saint Paul's Church (location 24)—more commonly known as *Bebekli* [lit. 'with baby'] Church—the only building in the city still used as a church by the Christian communities of Adana. The church, which was a member of the Catholic Church of Anatolia, is located in the old Hidirilyas neighborhood, can be reached from Cemal Gürsel Street. There is no definite information about the date of the construction of

'Asri Sinema'nın 'Türkocağı Sineması' olarak Türk Ocağı tarafından işletilmesine âmil olmuştur. Türk Ocağı Sineması'nın başarısı karşısında, Abidinpaşa Caddesi'nde, bugünkü Merkez Bankası'nın yerinde modern bir sinema kurulmuştu. Adana artık asrılık yolundaydı. Kendi adına açtığı bu sinemada kadife koltuklu localar meydana getirmişti. Halk için güzel döşenmiş parter, temiz bir balkon tanzim ettirmişti. Sinemanın başlama saatine kadar antrakt yapan küçük bir de orkestra koymuştu. Ne yazık ki lüks sinema tutmamıştı.²²

Hafıza turumuzu Tepebağ Mahallesi'nde, bir zamanlar Surp Asdvadzadzin'in bulunduğu noktada bitirirken son sözü Erarslan'a bırakıyoruz:

L.E. Bir ucu Taşköprü, diğer ucu Terskapı, Fransızca Tarsus'un adı, Ters/Tars. Ortada Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve yanında Aramyian Okulu var. Kilise yıkılıp da yerine Merkez Bankası yapılırken Roma mozayikleri çıktı. Yani orası da başka bir tapınaktı, Roma tapınağıydı. Aynı zamanda benim ilk aşkımin geçtiği yeri.

Kilise sonra sinema olarak kullanıldı. Bir Zorro filmi izlediğimi hatırlıyorum ama altı yaşında filandım. Sonradan karşısında Ağva Oteli yapıldı Aramyian'ın yerine, orada yaşayan arkadaşım Aramyian'ın planını çizdirdim, yani okulun planını. Ama kilise hakkında pek bir şey bilmiyoruz. Yeseyan'ın²³ da gittiği kilise olması haricinde. 1909'da Temmuz ayında gittiği, kan ve ter kokan pazar kilisesi: Surp Asdvadzadzin.

Yakılıp yıkılmış şehirde tek ayakta kalan Ermeni Piskoposluk Kilisesi'nin yüksek çan kulesi etrafındaki yıkıntıları seyrediyordu; lal olmuş çanı felçli bir dil gibi asılı kalmıştı, çünkü felaketin başladığı o günden bu yana hüznü veya coşkulu çınlamaları yas için susturulmuştu. (Zabel Yesayan)²⁴

NOTLAR

- 1 Chris Gratien, "Migrant Workers in Ottoman Anatolia" [Osmanlı Anadolu'sunda Göçmen İşçiler], *Ottoman History Podcast*, 2015, <https://soundcloud.com/ottoman-history-podcast/migrant-workers-in-ottoman#t=14:45>
- 2 Fransız yönetimi tarafından hazırlanan 1918 Adana Şehir Planının (*Plan de la Ville d'Adana*) orijinali için bakınız: TU Berlin Architekturmuseum, Inv. Nr. 23370-23381. [Harita'nın dijital versiyonu bize Sait Özkal Yüreğir tarafından temin edildi.] <https://architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=51&SID=15238856174572>
- 3 Püzant Yeğyayan, *Jamanagagits Badmutyun Gatoghigosutyan Hayots Giligyo 1914-1972* [Contemporary History of the Holy See of Cilicia, 1914-1972] (Antilyas: Holy See of Cilicia, 1975), s. 178. Bir başka ihtimal de, Yağ adı Surp Yeğya'dan gelmesi.
- 4 Ermenice horan kelimesi, apsis anlamına gelir. Kilisede sunağın bulunduğu, yarım daire planlı, genellikle dışarıdan da görünen kutsal bölüm.
- 5 Yeğyayan, *Jamanagagits*, s. 611
- 6 Hagop H. Terziyan, "Giligyo Ağedi" [Kilikya Felaketi], *Hişadagaran Adanayi Ağedi* [Adana Felaketi Anıları], cilt 2 içinde (Antilyas: Kilikya Ermenileri Katolikosluğu, 2010).
- 7 a.g.y., s. 85.
- 8 Aytekin Gezici, "Adanalılar Orosdi-Back'i Nasıl Horozdibek'e Dönüştürdü?," *Adana 5 Ocak Gazetesi*, 22 Ocak 2012,

Tepebağ mahallesi

Tepebağ neighborhood

Aziz Pavlus Kilisesi

Saint Paul Church

this church. The 1918 Map shows that this was the site of the *Sultaniye Mekteb*, previously the nuns' school.

The Tepebağ Anatolian High School, located on Cemal Gürsel Street, was once the American Girls' College (*location 25*). The building, currently undergoing renovations, burned down in 1909 and was later rebuilt. We pass behind the back of the school and reach Tepebağ Mound. We circle the mound, and as we head towards Abidinpaşa Street through the narrow streets of Tepebağ, which have numbers for names and are lined with buildings earmarked for renovations within the Façade Improvement Project, we find ourselves behind the Adana Branch of the Central Bank. One hundred years ago this was the site of the Surp Asdvadzadzin Church, the Aramian School and the Adana Armenian prelate offices (*location 26*). The ancient church building underwent reconstruction at the beginning of the 19th century. During construction of the Central Bank, the church, which was built by Hagop Kalfa [master-builder], Vartan Kalfa and Kireçciyan Mimar [architect], was completely destroyed, and only a few stones from its walls have survived until today.

According to what she herself told me, my maternal grandmother, Hacı Şahzade, wife of my grandfather, Domburoğlu Hacı Kevork Agha, was the daughter of Vartan Kalfa. Vartan Kalfa wore a golden medal on his fes that he had been awarded by the Ottoman State. According to what my father, Misak Göv-Yeğyayan told me, Hagop Kalfa was a church-building expert and in the early 19th century he built not only Surp Asdvadzadzin, but a number of other churches in the area; it was even him who built the church in the distant province of Kilis. According to my father, while they were building Surp Asdvadzadzin, they left it half finished to let the half-finish walls settle into place over a long period of time, they then continued construction after 1-2 years. (Püzant Yeghiayan)¹⁹

The building that is named on the 1909 Map as Surp Asdvadzadzin Armenian Church is marked on the 1918 Map as a military depot with the note 'Old Armenian Church'. Jansen's 1940 map shows it as building number 30, and states that it was used as a cinema.²⁰ The history of Adana's cinemas is a broad and significant research topic for the city's collective memory. We know that cinemas held a role in social life even before the Republic because in 1924, as a result of a proposal to parliament by the Adana MP Zamir Bey, the Adana *Türk Ocağı* [Turkish Hearth] took over a cinema that had been left behind by Greeks.²¹ The following year, during his visit to Adana, Atatürk attended a screening at the *Türk Ocağı* Cinema, showing that the cinema continued to function as such.²² According to Yusuf Ayhan, as well as the Alsaray Cinema mentioned by Erarslan, Baki Tonguç, who ran the *Türk Ocağı* Cinema under the name Asri Cinema, was also the owner of the Tan Cinema:

Until the 1950s, the other cinema that stands out in the cinematic memories of residents of Adana was the 'Tan Cinema'. The cinema was on Abidinpaşa Street, where the Central Bank stands today, and was housed in a former Armenian church that had been transformed into a cinema. The owner of this cinema—which also went by the name 'New Cinema'—was Baki Tonguç, who also ran the *Türk Ocağı* and Alsaray cinemas. Journalist Yusuf Ayhan offers some interesting information about the Tan Cinema of those years and the approach to cinema of its owner, Baki Tonguç: "Baki Tonguç believed that cinema was an essential element of civilisation and entertainment, and gave importance to the creation of nightlife in Adana. As such, it was down to him that today's 'Asri Cinema' was run by the *Türk Ocağı* as the 'Türk Ocağı Cinema'. After the success of the *Türk Ocağı* Cinema, he established a modern cinema on Abidinpaşa Street, on the site of today's Central Bank. Adana was now on the path to modernism. This cinema, which he opened in his own name, introduced viewing boxes with velvet seats. For the general public he created nicely decorated stalls and a clean balcony. He also arranged a small orchestra to play before the film began. Unfortunately this luxury cinema was not a success."²³

We finish our tour of old Adana in the Tepebağ neighborhood, at the site of Surp Asdvadzadzin, and leave the final words to Erarslan:

L.E. At one end of Abidinpaşa Street is Taşköprü [Stone Bridge], at the other end Terskapı [Ters Gate]—the French name for Tarsus was Ters/Tars. In the middle is the Surp Asdvadzadzin Church and next to it the Aramian School. When the church was knocked down to build the Central Bank, Roman mosaics were discovered. In other words there was another temple there, a Roman temple. It was also the site of my first love. After the church it was used as a cinema. I remember watching a Zorro film there, I must have been about six years old. Then the Ağva Hotel was built opposite it, where Aramian used to be, I asked a friend who lived there to draw the plan of Aramian, the plan of the school. But we don't know much about the church. Other than the fact that it was the church where Yesayan²⁴ went. The church she went to one Sunday in July 1909, the church that smelled of blood and sweat: Surp Asdvadzadzin.

In the destroyed, devastated city, the tall steeple of the only Armenian church left standing, the Prelacy church, seemed to be contemplating the ruins around it. The muted church bell hung suspended there like a paralyzed tongue, because its somber or joyous pealing had been silenced in token of mourning the day catastrophe struck. (Zabel Yesayan)²⁵

NOTES

- 1 Chris Gratien, "Migrant Workers in Ottoman Anatolia", *Ottoman History Podcast*, 2015, <https://soundcloud.com/ottoman-history-podcast/migrant-workers-in-ottoman#t=14:45>
- 2 For the originals of the 1918 Adana City Plan drawn up by the French administration see: TU Berlin Architekturmuseum, Inv. Nr. 23370-23381. The digital version of the map was provided to us by Sait Özkal Yüreğir. architekturmuseum.ub.tu-berlin.de/index.php?p=51&SID=15238856174572

- 9 Apkaryan Okulu ve etrafı hakkında daha detaylı bilgi bu kitabın *Kültürel Mirasın Yeniden Kullanımına Örnek: Apkaryan Okulu*, Nuri Has Pasajı bölümünde yer alıyor.
- 10 Ğevont Alişan (1820-1901), Ermeni Katolik Mihitarist rahip, tarihçi ve şair.
- 11 Yeğyayan, *Jamanagagits*, s. 864.
- 12 Ğevont Alişan, *Sisvan* (Venedik, 1885). Ermeni Edebiyatı Dijital Kütüphanesi tarafından sayısallaştırılmış kopyasından çevirildi. Bkz: www.digilib.am/book/1343/Uhunuwlu
- 13 Cevdet Naci Güllalp, *Hürriyet Çukurova* eki, 4 Temmuz 2010.
- 14 Terziyan, "Giligyo Ağedi," s. 98.
- 15 Orhan Kemal, *Murtaza* (İstanbul: Tekin, 2000), s. 14.
- 16 a.g.y., s. 128.
- 17 Murat Özyüksel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi - Anadolu ve Bağdat Demiryolları* (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2013), s. 267.
- 18 Yeğyayan, *Jamanagagits*, s. 607.
- 19 Herman Jansen. Adana Umumi Planı. Berlin-Grunwald. 22.1.1940.
- 20 Mehmet Pınar, "Adana Türk Ocağı ve Faaliyetleri (1923-1931)," *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8, sayı 41 (2015): 537-552.
- 21 Erdem Çanak, "Atatürk'ün Adana Ziyaretleri," *Atatürk Araştırmaları Merkezi* 30, sayı 90 (2014): 49-81.
- 22 Nurhan Tekerek, "Hayallerim, Yıldızlar ve Bereketli Topraklarda Sine-ma," 2009, wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=31716. Ayrıca bkz. Yusuf Ayhan, *Çukurova Albümü* (Adana: Kemal Matbaası, 1973).
- 23 Zabel Yesayan (1878 – 1943) Ermeni yazar, Ermeni Patrikliği 1909 Adana Delegasyonu üyesiydi.
- 24 Zabel Yesayan, *Yıkıntılar Arasında*, çev. Kayuş Ç. Gavrilof (İstanbul: Aras, 2014), s. 42.

Püzant Yeğyayan
Puzant Yeghiayan

Amerikan Kız Koleji öğrencileri ve okul binası
Students of the American Girls' College and school building

Surp Asdvadzadzin Kilisesi ve Aramyan Okulu'nun konumu

Surp Asdvadzadzin Church and the location of Aramian School

- 3 Puzant Yeghiayan, *Jamanagagits Badmutyun Gatoghigosutyun Hayots Giligyo 1914-1972* [Contemporary History of the Holy See of Cilicia, 1914-1972] (Antelias: Holy See of Cilicia, 1975), p. 178. Another possibility is that the name 'Yağ' came from *Surp Yeğya*.
- 4 The Armenian word *khoran* means apse. It is the sacred part of the church, which houses the altar; it is semi-circular in form and is usually visible from outside the building.
- 5 Yeghiayan, *Jamanagagits*, p. 611.
- 6 Hagop H. Terziyan, "Giligyo Aghedi" [The Cilicia Disaster] in *Hishadagaran Adanayi Aghedi* [Memories of the Adana Disaster], cilt 2 (Antelias: Holy See of Cilicia, 2010).
- 7 Hagop H. Terzian, *Cilicia 1909: The Massacre of Armenians*, trans. Ara Stepan Melkonian and ed. Ara Sarafian (London: Gomidas Institute, 2009), p. 42.
- 8 Yeghiayan, *Jamanagagits*, p. 273. Refer to the *A Glimpse Into Adana's Multicultural History* chapter of this book for details about the 1909 fire.
- 9 Aytekin Gezici, "Adanalılar Orosdi-Back'i Nasıl Horozdibek'e Dönüştürdü?" [How Did Residents of Adana Turn Orosdi-Back into Horozdibek], *Adana 5 Ocak Gazetesi*, 22 Ocak 2012, <http://www.5ocaknews.com/haberler/kose-yazilari/adanalilar-orosdi-back-i-nasil-horozdibek-e-donusturdu.html>
- 10 Concerning the Apkarian School and its surrounding, please see the *A Cultural Heritage Reuse Case: Apkarian School, Nuri Has Passage* chapter of this book.
- 11 Ghevont Alishan (1820-1901) was an Armenian Catholic Mkhitarist priest, historian and poet.
- 12 Yeghiayan, p. 864
- 13 Ghevont Alishan, *Sisvan* (Venice, 1885). Translated from the digitised copy in the Digital Library of Armenian Literature. See www.digilib.am/book/1343/Uhuniw
- 14 Cevdet Naci Güllalp, *Hürriyet Daily Chukurova*, 4 July 2010.
- 15 Terzian, *Cilicia 1909*, p. 53.
- 16 Orhan Kemal, *Murtaza* (Istanbul: Tekin, 2000), p. 14.
- 17 *Ibid.*, p. 128.
- 18 Murat Özyüksel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi - Anadolu ve Bağdat Demiryolları* [Power Struggle in the Ottoman Empire - Anatolian and Baghdad Railways] (Istanbul: Türkiye İş Bankası, 2013), p. 267.
- 19 Yeghiayan, *Jamanagagits*, p. 607.
- 20 Herman Jansen. Adana Umumi Planı. Berlin-Grunwald. 22.1.1940.
- 21 Mehmet Pınar, "Adana Türk Ocağı ve Faaliyetleri (1923-1931)" [Turkish Hearth in Adana and Its Activities], *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8, no. 41 (2015): 537-552.
- 22 Erdem Çanak, "Atatürk'ün Adana Ziyaretleri" [Atatürk's Visits to Adana], *Atatürk Araştırmaları Merkezi* 30, no. 90 (2014): 49-81.
- 23 Nurhan Tekerek, "Hayallerim, Yıldızlar ve Bereketli Topraklarda Sine-ma" [My Dreams, Stars and Cinema on Fertile Lands], 2009, <http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=31716>. Also see Yusuf Ayhan, *Çukurova Albümü* [Album of Cukurova] (Adana: Kemal Matbaası, 1973).
- 24 Zabel Yesayan (1878 - 1943) An Armenian writer who was part of the Armenian Patriarchate delegation that visited Adana in 1909.
- 25 Zabel Yessayan, *In the Ruin: The 1909 Massacres of Armenians in Adana, Turkey*, trans. G. M. Goshgarian (Boston: Armenian International Women's Association Press, 2016), p. 15.

KÜLTÜREL MİRASIN YENİDEN KULLANIMINA ÖRNEK: APKARYAN OKULU, NURİ HAS PASAJI

konumu:	Karasoku Mahallesi, Seyhan, Adana
inşa dönemi/yılı:	1880'de yapıldı, 1919'da yenilendi
mimarı:	bilinmiyor
mevcut işlevi:	Dükkân ve atölyeler bulunan bir kompleks
tescil tarihi ve numarası:	AKTVKK 06.10.1994/1918
mülkiyet durumu:	Has ve Özilhan aileleri

Nuri Has Pasajı, Adana'nın tarihî merkezinde yer alan, tescilli bir kültürel miras yapısıdır. Seyhan Belediyesi binanın restorasyonu ve yeniden kullanımı için planları olduğunu açıklamıştır.¹ Bina hakkında İngilizce ve Türkçe kaynakların sınırlı olması tarihi hakkında yeterli bilgi edinilmesine engel olmaktadır. Biz bilgi vererek bu açığı kapatmayı hedefliyor, binanın restorasyonu ve yeniden kullanımı sırasında tarihinin de göz önünde bulundurulacağını umuyoruz.

Çok sayıda Ermenice kaynağı tarayarak binanın tarihini ve zaman içindeki dönüşümünü daha iyi anlama imkânı bulduk. Bilhassa Püzant Yeğyayan'ın *Adanayi Hayots Badmutyun* [Adanalı Ermenilerin Tarihi]² kitabı, bu binada 1922'den önce faaliyet göstermiş bir Ermeni okulu olan Apkaryan hakkında bize bilgi veriyor. Bunu 1922'den sonra Beyrut'a yerleşmiş bir Adanalı Ermeni olan Diran Babikyan'dan öğreniyoruz. 1960'ta Adana'yı ziyarete giden Babikyan şöyle diyor: "Büyük Apkaryan Okulu bir çarşıya dönüştürülmüş, şimdi içinde bir otel, bir lokanta ve yüzden fazla dükkân olan bu çarşıya 'Nurihas Pasajı' deniyor."³

Bu binanın ve Apkaryan Okulu'nun tarihi on yıllar önce, Adana'nın ve bu şehirdeki Ermeni cemaatinin yaşadığı büyük dönüşümle birlikte başlar.⁴ Osmanlı İmparatorluğu'nda 1876 yılında ilan edilen Meşrutiyet sırasında imparatorluğun dört bir yanında, çok sayıda Ermeni derneği kurulmuştu. Kalabalık bir Ermeni nüfusuna sahip büyük şehirlerden biri olan Adana da istisna değildi. Bu dernekler arasında Harput, Palu ve başka Anadolu şehirlerinden gelip buraya yerleşen, Ermenice konuşan göçmen işçilerin kurduğu Adana Apkaryan Derneği vardı. Adana'nın yerli Ermenileri ise daha önce Kilikyan Varjaran'ı (Kilikya Okulu) kurmuş olduğu için Apkaryan Derneği de yeni bir okul kurmayı hedefledi.

Apkaryan Derneği ilk okulunu 1876-78 yılları arasında, Kilikya Katolikosluğu'na ait mülkler üzerinde kurdu; bina

Nuri Has Pasajı, eski Apkaryan Okulu

Nuri Has Arcade, formerly Apkarian School

A CULTURAL HERITAGE REUSE CASE: APKARIAN SCHOOL, NURI HAS ARCADE

location:	Karasoku Mahallesi, Seyhan, Adana
period/year of construction:	First built in 1880, rebuilt in 1919
architect:	unknown
present function:	Complex of shops and workshops
date and number of registry:	AKTVKK 06.10.1994/1918
ownership status:	Has and Özilhan families

Nuri Has Arcade is a registered cultural heritage site in Adana's historic city center. The Seyhan Municipality has announced plans for its restoration and reuse.¹ English and Turkish language resources about the building are limited, leading to inconclusive observations concerning its history. We aim to breach this gap by providing information, hoping that the heritage of the building will be honored during its restoration and reuse.

Analysis of several Armenian language resources allows us to better understand the building's history and its transformation over time. Puzant Yeghyayan's *Adanayi Hayots Badmutyun* [History of Adana Armenians]², is especially informative about the Apkarian, an Armenian school that functioned in the same building prior to 1922. This we know from the witness account of Diran Babikian, an Adana Armenian, who settled in Beirut after 1922 and visited Adana in 1960. Babikian says, "The great Apkarian School has been converted to a marketplace, and now includes a hotel, a restaurant, and more than one hundred shops, and is called 'Nurihas Pasaji'."³

The history of the building and the Apkarian School, starts decades earlier, coinciding with a time of great transformation for the city of Adana and its Armenian community.⁴ Numerous Armenian associations came into existence during the Ottoman Constitutional Reform of 1876, throughout the empire. Adana was no exception, being one of the biggest cities with a significant Armenian population. Among these was the Adana Apkarian Association, founded by Armenian-speaking migrant workers who had settled in Adana from Harpert, Palu, and other Anatolian locations. As the local Adana Armenians had already established the Giligyan Varjaran (Cilician) School, the Apkarian Association aimed to establish a new school as well.

The Apkarian Association established its first school between 1876 and 1878, on a premises owned by the Holy See of Cilicia, located next to the Surp Asdvadzadzin Church, which is now the Adana branch of the Central Bank of Turkey. This location is also close to the Aramian School. The Apkarian was built as a small two-room building after the demolition of a khan-stable building that had existed next to the aforementioned church. The first students of the newly founded school consisted of upper grade students from Aramian school, who were transferred because of overcrowded classrooms there. After the construction of the new bigger building, this two-room school was going to be attached completely to Aramian and be called "Little Apkarian".

After a period of two to three years, the Apkarian Association was dissolved and the ownership of the school passed to the Union of Armenian Associations. The Union was newly established in Adana, and started operating the Apkarian School with the agreement of the Azkayin Miutyun.⁵

In 1880 the National Authority moved the Apkarian from its location next to Surp Asdvadzadzin to the site of the old community-owned cemetery, in the Siptilli Neighborhood.⁶ The name Siptilli is a deformation of 'Surp Tilla', an ancient monastery that has completely vanished but the name of which was given to the neighborhood and is still in use today. In Adana jargon the name had the connotation of marketplace, as the farmers market was also operating in the neighborhood. Modern day Saydam Street falls to the Old Bazaar and the Nuri Has Arcade which sits on the corner of the street corresponds to the site of the Apkarian School that was built in 1880.

The school built in 1880 had four classrooms and a spacious hall. Although not much is said in the sources concerning renovations, in 1883 we see that the school now had five instead of four classrooms and a large courtyard along with the spacious hall. Other than the physical changes that the school underwent, during this short period of time, Apkarian gained secondary school status - not officially yet - and the students who graduated from the elementary Aramian School used to continue their education at Apkarian.

Between 1883 and 1889, the Aramian and Apkarian schools, seen as successive institutions, had a total student body of 1000 with 30 teachers. The numbers cohere with the growth of the Armenian population in Adana against the increased cotton production. In 1889, an Istanbul based newspaper reports that the Apkarian School building was no longer sufficient for the student numbers and that the physical conditions were harmful to the students; "Luckily" says the report, "a permit for a new building for Apkarian has been granted and construction will start soon."⁷

bugün Merkez Bankası'nın Adana şubesi olarak kullanılan Surp Asdvadzadzin Kilisesi'ne komşuydu. Burası aynı zamanda Aramyan Okulu'na da yakındı. Apkaryan, bahsi geçen kilisenin yanında yer alan bir hana bağlı ahırın yıkılmasından sonra inşa edilen, küçük, iki derslikli bir okuldu. Bu yeni kurulan okulun ilk öğrencileri Aramyan Okulu'ndaki sınıfların kalabalıklaşması üzerine buraya gelen, üst sınıflardan öğrencilerdi. Yeni, daha büyük bir binanın inşasından sonra bu iki derslikli okul tamamen Aramyan'a bağlanacak ve 'Küçük Apkaryan' adını alacaktı.

İki üç yıllık bir dönemden sonra Apkaryan Derneği feshedildi ve okulun mülkiyeti Ermeni Dernekleri Birliği'ne geçti. Birlik Adana'da yeni kurulmuştu ve Azkayin Miyutyun'la⁵ anlaşarak Apkaryan Okulu'nu yönetmeye başladı.

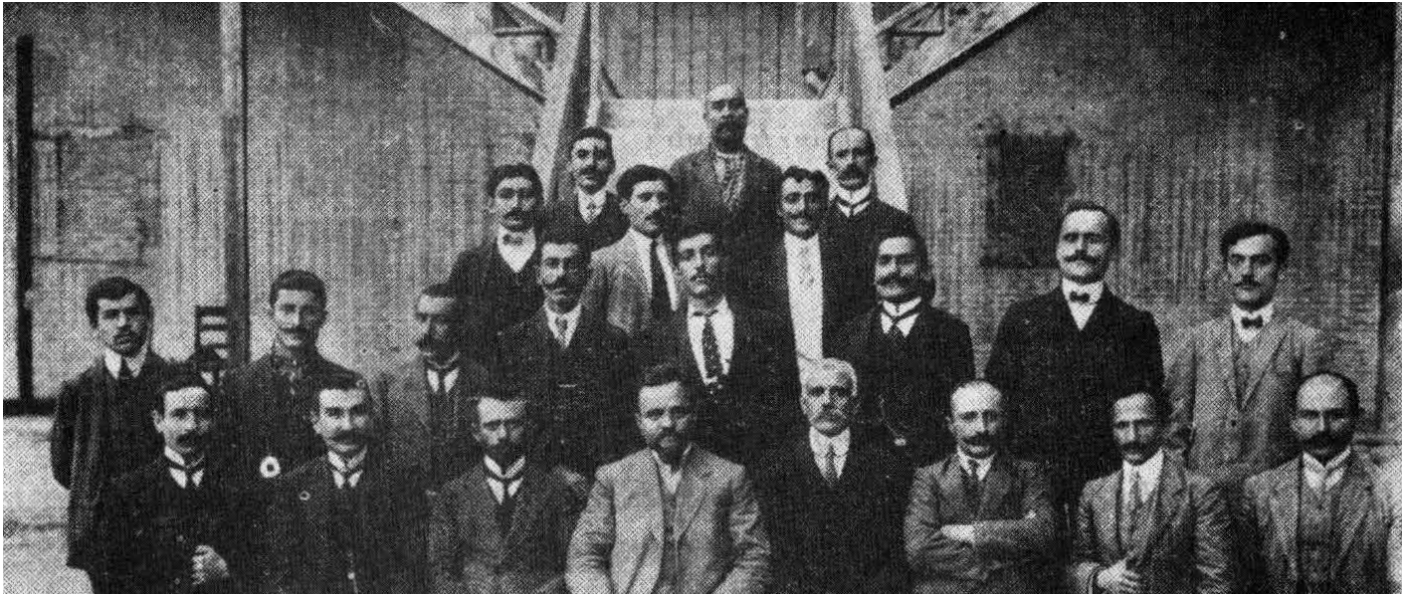
Azkayin Miyutyun, 1880 yılında Apkaryan'ı Surp Asdvadzadzin'in yanındaki yerinden Siptilli⁶ mahallesinde, cemaate ait olan eski mezarlığın arazisine taşıdı. Siptilli adı, bugün hiçbir izi kalmamış olan eski 'Surp Tilla' Manastırından gelmektedir; mahalleye verilen bu ad değişmiş haliyle hâlâ kullanılmaktadır. Bu mahallede pazar kurulduğu için, Adana'da bu isim çarşı anlamını da taşır. Bugünkü Saydam Caddesi Eskiçarşı'ya, caddenin köşesindeki Nuri Has Pasajı da 1880'de inşa edilen Apkaryan Okulu'na denk gelmektedir.

1880'de inşa edilen okulda dört derslik ve geniş bir salon yer alıyordu. Kaynaklarda yenilemelerle ilgili pek fazla bilgi olmasa da 1883 yılında okulun artık dört değil beş dersliği olduğunu, geniş salona ek olarak bir de büyük avlu yer aldığını görüyoruz. Bu kısa süre içinde, okulun fiziksel değişikliklerin yanında henüz resmî olarak olmasa da statüsü değişti; okul ortaokula dönüştü ve Aramyan İlkokulu'ndan mezun olan öğrenciler eğitimlerine Apkaryan'da devam etmeye başladılar.

1883 ve 1889 yılları arasında, birbirinin devamı olarak görülen Aramyan ve Apkaryan okullarının toplamda 1000 öğrencisi, 30 öğretmeni vardı. Bu sayılar Adana'da artan pamuk üretimine bağlı olarak gelişen Ermeni nüfusuyla da uyumludur. 1889 yılında, İstanbul'da çıkan bir gazetede Apkaryan Okulu'nun binasının artık öğrencilere yetmediği, fiziksel koşulların öğrencilere zarar verdiğine dair çıkan bir haberde "Neyse ki Apkaryan için yeni bir bina inşa edilmesi için gerekli izinler alındı, inşaat yakında başlayacak," yazıyordu.⁷

1891 yılına ait resmî bir belge okulun seviyesinin ilkokuldan ortaokula yükseltilmesine ve daha büyük bir okul binasının yapılmasına izin verdi.⁸ 1901 yılına gelindiğinde aynı avluda yeni binanın inşa edildiğini görüyoruz. Öncekinden daha büyük ve daha kullanışlı olan bu binada bir lisede bulunması gereken derslikler, idari ofisler ve başka özellikler bulunuyordu. Okul binası 7250 metrekarelik bir alanda yer alıyordu ve sadece Apkaryan'ın öğrenci sayısı 700'ün üzerindediydi. Okul artık beşi ilk, dördü orta öğretim olmak üzere toplam dokuz yıllık bir eğitim sunmaya başlamıştı. Pek çok öğrencisi İstanbul'daki kolejlere kabul edilmişti ve eğitimciler arasında İndra mahlasıyla bilinen Diran Çırakyan gibi isimler vardı. Çırakyan 1903 yılında Apkaryan tarafından okulun her sınıfa bir öğretmenin atandığı sistemden her konu başlığına bir öğretmenin atanacağı sisteme geçişini sağlamak için işe alınmış İstanbullu bir Ermeni aydındı.

1905, Adanalı Ermenilerin hayatında önemli bir yıldır çünkü Episkopos Muşeg Seropyan, Adana Başepiskoposu olarak Adana Ermeni Kilisesi'nin önderi oldu. Eğitim alanındaki ilk icraatlarından biri Apkaryan Okulu'nun yanında yeni bir ortaokul inşa etmektir. Episkoposun adını taşıyan, yeni kurulan Muşegyan Okulu, Apkaryan'la aynı kampusta yer alan

Apkaryan Okulu öğretmenleri, 1911-12

An 1891 document permits the official elevation of the school from an elementary to a secondary school and allows for the reconstruction of a bigger school building.⁸ By 1901 we see that a new building was erected in the same courtyard, much larger and more comfortable, outfitted with classrooms, administrative offices, and everything else that is necessary for a high school. The area covered by the school buildings was 7250 m² and the students were more than 700 in Apkarian alone. The school now offered a nine year education, five in the elementary and four in the secondary school. Many students were accepted to colleges in Istanbul and among the educators were people like Diran Chirakian, better known by his pen name Indra, an Istanbul Armenian intellectual who was hired by Apkarian in 1903 to lead the education change of the school from a one teacher per classroom system to a one teacher per subject system.

1905 is an important year in the life of the Adana Armenians, as Bishop Moushegh Seropian becomes the Adana Prelate, Head of the Adana Armenian Prelacy. One of the first steps he undertook in the education sector was the construction of a new secondary school near to the Apkarian School. The schools, Apkarian and the newly founded Musheghian, named after the Bishop himself, become two complementary institutions located in a single compound. Musheghian School started operating in 1906 after Prelate

İndra mahlasıyla bilinen Diran Çırakyan

Diran Chirakian, better known by his pen name Indra

Seropian collected donations from the local community, in two rounds, at 2000 lira each. What we know from the archive documents is that a permit was requested for the building of a marketplace in 1906, with two buildings on the sides of the parcel. Yeghyayan notes that the new school had “two lines of shops in its first floor, two buildings facing each other, with a bridge connecting them.”⁹ A communication note¹⁰ on the opening of the marketplace is accompanied by a photograph showing a bridge connecting the two buildings. From this we can conclude that the permit for a new school building was given for marketplace buildings, and since the old Apkarian School was operating in the same courtyard, the second floor of the marketplace was used as the Musheghian School. Additionally, Hagop Terzian suggests that the two schools, Apkarian and Musheghian, were actually connected to each other, mentioning “Apkarian-Musheghian School had 2000 students in total and a yearly budget of 1500 lira.”¹¹

We know little about the schools between 1906 and 1909. Yeghyayan does not give details of what happens to the schools during those years, but writes that in April 1909 the schools were burned down. Hagop Terzian, a witness of the event, explains in a section titled “The Second Massacre”: “It was about 3 o’clock in the morning and the fires surrounded us. The new Armenian market and its adjoining Musheghian School with its large buildings were burning with frightening crackling noises. The whole city was lit up by the flames, and the sound of gunfire was continuous.”¹²

After calm had returned, the surviving students and teachers of the Apkarian School resumed their studies in a building called Sarı Konak [Yellow Mansion] a private property belonging to Manuk Shahbazian Efendi. The conditions were not suitable for education, but until a new building was erected in the place of the old buildings, the studies were held here. In November 1911, a new single school building was built, with the name Musheghian no longer being used and Apkarian School becoming the sole name of the institution. The new building had 32 shops in its first floor, the income of which was used for the expenses of the school. It is this last building of the Apkarian that is today’s Nuri Has Arcade.

Between 1911 and 1915, the school administration tries to reestablish the reputation of the school, introducing classes for German in addition to the existing French, as the new trend in Ottoman politics towards closer ties with the German Empire found its reverberations among the Armenians as well. In March 1915, the building was confiscated by the government to be used as a military shipment branch. Having younger students, the Ashkhenian and Aramian schools interrupted their classes in the unstable situation.¹³ Apkarian

ve birbirlerini tamamlayan iki kurum haline geldi. Muşegyan Okulu, Başepiskopos Seropyan'ın cemaatten iki seferde 2000'er lira bağış toplamasının ardından, 1906'da faaliyete geçti. Arşiv belgelerinden öğrendiğimiz kadarıyla 1906 yılında, parselin iki yanında birer binayla bir çarşı inşa etmek için izin alınması gerekiyordu. Yeğyayan yeni okul hakkında şunları yazar: "Zemin katında iki sıra dükkân vardır, birbirine bakan iki binayı bir köprü bağlar."⁹ Çarşının açılışıyla ilgili yazıya¹⁰ iki binayı birbirine bağlayan köprüyü gösteren bir fotoğraf eşlik eder. Bunlardan, yeni okul binası için verilen iznin çarşığı da kapsadığını anlıyoruz; eski Apkaryan Okulu da aynı avluda faaliyet gösterdiği için çarşının birinci katı Muşegyan Okulu tarafından kullanılıyordu. Ayrıca, Hagop Terziyan "Apkaryan-Muşegyan Okulu'nun toplam 2000 öğrenciyle yıllık 1500 lira bütçesi" olduğunu belirterek Apkaryan ve Muşegyan okullarının aslında birbirine bağlı olduğunu söyler.¹¹

Okulların 1906-09 yılları arasındaki durumlarıyla ilgili çok az bilgiye sahibiz. Yeğyayan bu dönemde okullarda yaşananlarla ilgili ayrıntı vermez ama Nisan 1909'da okulların yandığını yazar. Bu olaya şahit olan Hagop Terziyan, "İkinci Katliam" başlıklı bir bölümde şöyle anlatır: "Gece saat 3:00'tü, alevler bizi kuşatmıştı. Bize yakın bulunan Ermenilerin yeni çarşısı ve Muşegyan Okulu'nun büyük binaları korkunç çığırıyla yanıyordu. Yangınların alevlerinden tüm şehir aydınlanmıştı ve silahlar durmadan patlamaya devam ediyordu."¹²

Ortalık sakinleştiğinde Apkaryan Okulu'nun hayatta kalan öğrencileri ve öğretmenleri çalışmalarına Manuk Şahbazyan Efendi'nin özel mülkü olan, Sarı Konak diye bilinen binada devam ettiler. Koşullar eğitim için uygun değildi ancak eski binaların yerine yeni bir bina inşa edilene kadar eğitim burada sürdürüldü. 1911'in Kasım ayında yeni bir bina yapıldı, Muşegyan ismi bırakıldı ve kurumun adı tekrar sadece

Pasajın eski tavanının görülebildiği bir oda

A room where the old ceiling of the arcade is visible

Apkaryan Okulu oldu. Yeni binanın giriş katındaki 32 dükkânın geliri okulun masraflarını karşılamak için kullanılıyordu. Bugünkü Nuri Has Pasajı, bu son Apkaryan binasıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Alman İmparatorluğu'yla daha sıkı bağlar kurma konusundaki yeni siyasi eğilimi Ermeni cemaatinde de karşılığını bulduğu için okul yönetimi 1911-15 yılları arasında halihazırda var olan Fransızca derslerine ek olarak Almanca derslerine başlayarak okulun itibarını yeniden güçlendirmeyi denedi. Mart 1915'te askeri sevkîyat şubesi olarak kullanılmak üzere hükümet tarafından okul binasına el kondu. Daha küçük yaşta öğrencileri olan Aşhenyan ve Aramyan okulları bu istikrarsız ortamda eğitime ara verdi.¹³ Apkaryan'ın öğrencileri, derslerini bu okullardaki dersliklerde yapmaya başladı. Adana'daki Ermeniler 1915 yazında tehcir edilene kadar karışıklıklar devam etti.

Mütareke sonrasında, sürgündeki Ermeniler Adana'ya döndüğünde aralarında binası hızlıca onarılan Apkaryan'ın da olduğu çok sayıda okul tekrar açıldı. 1919-21 yılları arasındaki iki öğretim döneminde Apkaryan'ın 780 öğrencisi vardı. Bu kısa dönemde Apkaryan Okulu, beden eğitimi derslerine girmesi için İstanbul'dan Mateos Zarifyan'ı çağırılmıştı.¹⁴ Spora ve izciliğe duyulan bu yeni ilgi Adana'da olduğu kadar Kilikya'daki diğer şehirlerde de yaygındı. "Geniş avlusu" sayesinde, izcilerin yemin törenleri de Apkaryan Okulu'nun binasında yapılıyordu.¹⁵

Ermeniler, Kasım 1921'de tekrar tehcir edildiğinde bina artık Apkaryan Okulu olarak kullanılmamaya başlandı. 1931'de Beyrut'ta, Nor [Yeni] Adana mahallesinde 40 öğrencisi olan bir Apkaryan Okulu açıldı. Arapçada ve İngilizcede Kilikya Okulu olarak bilinen Beyrut'taki Apkaryan Okulu bugün hâlâ faaliyettedir.¹⁶

Bu yazının başında bahsedildiği gibi, Nuri Has Pasajı, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından tescillenmiş bir kültürel anıttır¹⁷ ve şöyle tarif edilir: "Adı geçen adada bulunan iş hanı 3 girişli olup 2 katlıdır. Girişler kemerli kesme taştandır (...) 1940'larda büro ve dükkânlarda[n] oluşan iş hanına dönüştürülen yapı günümüzde dükkân ve atölye işlevi[ni] sürdürmektedir. Yapının her iki yan cephesindeki giriş kapılarını tarifleyen taş kemerler önem taşımaktadır." Kayıt notunun 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanından sonra binanın nasıl kullanıldığıyla ilgili çok kapsamlı bilgiler içermediğini görüyoruz. *Adana Mimarlık Rehberi*, binanın bir Ermeni okulu olarak inşa edildiğini, sonra askeri hastane olarak kullanıldığını, Özel İdare'ye ait olduğunu ve Ocak 1949'da Nuri Has tarafından satın alındığını yazar.¹⁸ Nuri Has, Ömer Sabancı ve Nuh Naci Yazgan gibi isimlerle beraber sadece Adana'nın değil, bütün Türkiye'nin sanayileşmesinde rol oynayan, Kayserili bir işadamıydı.¹⁹

Bahsi geçen rehberde ayrıca binanın bir iş hanına dönüştürüldüğünden bahsedilir. Giriş katında 75 dükkân vardır,

students started using the classrooms in these schools for their studies. The year passed with more upheavals, until the Adana Armenians were deported in the summer of 1915.

After the Armistice, as Armenians return from to Adana from exile, many schools reopen, among them Apkarian, the building of which undergoes a brief restoration. Between 1919 and 1921, two school terms pass, during which Apkarian had 780 students. In this short lived period, Apkarian School invites Mateos Zarifian from Istanbul to be the gymnastics teacher.¹⁴ The new enthusiasm in sports and scouting activities was widespread in Adana and other Cilician cities. The Apkarian School building is also mentioned as the location of scout oath ceremonies, because of its “spacious courtyard”¹⁵.

The building stopped functioning as Apkarian School when Armenians are deported once again in November 1921. An Apkarian School opens in Beirut in 1931 in a neighborhood called Nor [New] Adana, with 40 students. Apkarian School of Beirut still functions today, known in Arabic and English as Cilician School.¹⁶

As mentioned at the beginning of this article, Nuri Has Arcade is registered by the Turkish Ministry of Culture and Tourism as a cultural monument¹⁷, and the description reads, “The business inn located on the block has three entrances and two floors. The entrances are made of arched cut stone. (...) The building, which was converted in the 1940s to a business house composed of offices and shops, continues to function as a shop and workshop. The stone arches that define the entrance doors on both sides of the building are valuable.” We see that the registration note does not say much about how the building was used after the establishment of the republic in 1923. *The Adana Architectural Guide* reads that the building was built as an Armenian School,

later used as a military hospital, was owned by the Özel İdare [Special Administration], and later was purchased by Nuri Has in January 1949.¹⁸ Nuri Has was among the Kayseri native businessmen, who, along with others like Ömer Sabancı and Nuh Naci Yazgan, took part in the industrialization of not only Adana, but the whole of Turkey¹⁹.

The mentioned guide also says that the building was converted to a commercial complex. The first floor had 75 shops, the second floor was allocated to offices and the spaces opened for rent in October 1949.²⁰ The large courtyard of the building that was used for gatherings by the Armenians seems to have been used for the construction of a new inner building some time after it was owned by Nuri Has. While the aerial photographs of the 1940s show no inner buildings, a 1954 photograph shows that two single floor buildings had been constructed, and in the 70’s we see that the second floors had been built.

Although the building is currently mostly vacant, it holds several establishments, restaurants, offices, workshops and a tea house. As stated above, the Seyhan Municipality has plans for restoration of the building. As of the time of writing the current owners of the building, and the municipality are conducting negotiations towards a restoration and preservation plan.

REUSE

The 140 years old Apkarian School’s building, constitutes an unique case of the repeated reuse of cultural heritage. Acknowledgement of the different phases that a building has gone through also means acknowledgement of the fact that a cultural heritage building is the bridge that connects different cultures together.

Nuri Has Pasajı'nın hasarlı durumdaki çatısı

The damaged roof of the Nuri Has Arcade

birinci katı yazıhanelere ayrılmıştır ve buralar Ekim 1949'da kiralanmaya başlanmıştır.²⁰ Nuri Has binayı satın aldıktan sonra, önceden Ermeniler tarafından toplantılar için kullanılmış olan geniş avluda yeni bir ek bina inşa edilmiş gibi görünüyor. 1940'larda çekilen hava fotoğraflarında bir ek bina görülmesi de 1954 tarihli bir fotoğraf avluda tek katlı iki bina inşa edildiğini gösteriyor; 1970'lerde de ikinci katlarının yapılmış olduğunu görüyoruz.

Bugün binanın çoğu boş olsa da çeşitli kurumlar, lokantalar, yazıhaneler, atölyeler ve bir çaycı vardır. Yukarıda da belirttiği gibi, Seyhan Belediyesi binayı restore etmeyi planlamaktadır. Bu yazının yazıldığı sırada, binanın sahipleri belediyeye bir restorasyon ve koruma planı üzerine görüşmeler yapıyorlar.

YENİDEN KULLANIM

140 yıllık tarihiyle Apkaryan Okulu'nun binası kültürel mirasın mükerreren yeniden kullanımı konusunda benzersiz bir örnektir. Binanın geçirdiği farklı dönemlerin hatırlanması aynı zamanda bir kültürel miras binasının farklı kültürleri bir araya getiren bir köprü olduğunun da kabul edilmesi anlamına gelir.

Saha çalışması sırasında ve çalışma boyunca olanak buldukça restorasyon planı ve geleceği hakkında bilgi ve görüş alabilmek üzere Seyhan Belediyesi yetkilileri, mimarlar, şehir plancıları ve koruma kurulu üyeleriyle bir araya geldik. Uzmanlar, yeniden kullanım örneklerinde yapıları, çevreleriyle birlikte ele alan projelerin daha başarılı olduğunu hatırlatarak Apkaryan'ın yeniden kullanımının, bulunduğu mahalle ile bir bütün olarak düşünülebileceği bir senaryo dahilinde yenilenmesinin çok daha olumlu olacağını savundu.

Verilen örneklerden biri, halen Adana'da çalışmalarını yürüten ünlü mimar Kaya Arıkoğlu'nun Arkitera internet sitesinde kaleme aldığı bir yazıdan yola çıkılarak tarihî kent merkezine kurulabilecek bir üniversite oldu. O dönemde Adana Ticaret Odası'nın kurmayı planladığı üniversite için kent merkezini tercih etmesini öneren Arıkoğlu'nun makalesi konuyla ilgilenen pek çok insanı heyecanlandırmış:

*Adana'nın merkezinde boşalan yapılara yerleşecek ve tarihî yapılarla uyumlu olacak yeni bir üniversite, kent merkezini canlandıran bir katalizör vazifesi görebilir. Mevcut sokakları, kaldırımları ve yapıları tamir ederek üniversite kurmak, kuzeyde boş araziye yapılacak altyapı yatırımlarından daha pratik ve ekonomik olur. Merkezde üniversitenin yürünebilir olması motorlu araç bağımlılığını azaltıp, yeni 'otoparklar' yerine 'yeşil parklar' yapılmasını mümkün kılar. En önemlisi, üniversitenin kentin içinde olması, eğitimin, kültürün ve medeniyetin Adana'nın içine açılanmasını sağlayarak kültürel paylaşım ve sosyal barış için insani bir ortam yaratabilir. Böyle önemli bir yatırımın Adana içinde kalması kentin geleceği için daha umut verici olabilir.*²¹

Nuri Has Pasajı içinde bir kahvehane

A coffeehouse in Nuri Has Arcade

Bugün yine bir üniversitenin bölgede kent içinde dağınık olarak yerleşke kurması mümkün mü, bir şehircilik sorusu. Bununla beraber, geçmişinde Apkaryan Okulu'na ev sahipliği yapmış olan yapının, toplumun her kesimine açık, eğitim imkânları sunan bir proje dahilinde yeniden kullanılmasının, Ermeni toplumunun sosyal ve kültürel hayatının Adana'nın çok kültürlü mirasının bir parçası olarak günümüzde yaşaması için değerli bir imkân sunabileceğini düşünüyoruz.

NOTLAR

- 1 ÇEKÜL, "Nuri Has Pasajında Restorasyon", 24 Ocak 2017, <https://www.cekulvakfi.org.tr/haber/nuri-has-pasajinda-restorasyon>.
- 2 Püzant Yeğyayan, *Adanayi Hayots Badmutyun* [Adanalı Ermenilerin Tarihi] (Antilyas: Holy See of Cilicia, 2012).
- 3 a.g.y., s. 169.
- 4 Kitabın *Adana'nın Çok Kültürlü Tarihine Bir Bakış* bölümüne bakınız.
- 5 Azkayin Miutyun [Millî Birlik], Dinî Kurul ile beraber, bir idari cemaat kurumu olarak faaliyette bulunmak üzere, 1863 tarihli Ermeni Ulusal Anayasası'nı hazırlayan sivil kurum.
- 6 Kitabın *Unutulmuş Sokaklarda Bir Yürüyüş: Adana Hafıza Turu* bölümüne bakınız.
- 7 *Sourhantag* 1, sayı 50, 1899 aktaran Yeğyayan, *Adanayi*, s. 641.
- 8 BOA: DH.MKT 1815/33, 16 Şubat 1306 (28 Şubat 1891).
- 9 Yeğyayan, *Adanayi*, s. 644.
- 10 BOA: Y.A.HUS 505/22, 15 Temmuz 1322 (28 Temmuz 1906).
- 11 Hagop Terziyan, *Adanayi Gyanku* [Adana'da Hayat] (İstanbul: Zareh Nişan Berberyan, 1909).
- 12 Hagop Terziyan, "Giligyo Ağedi" [Kilikya Felaketi], *Hişadagaran Adanayi Aghedi* [Adana Felaketi Anıları] içinde, 2. cilt (Antilyas: Holy House of Cilicia, 2010), s. 85.

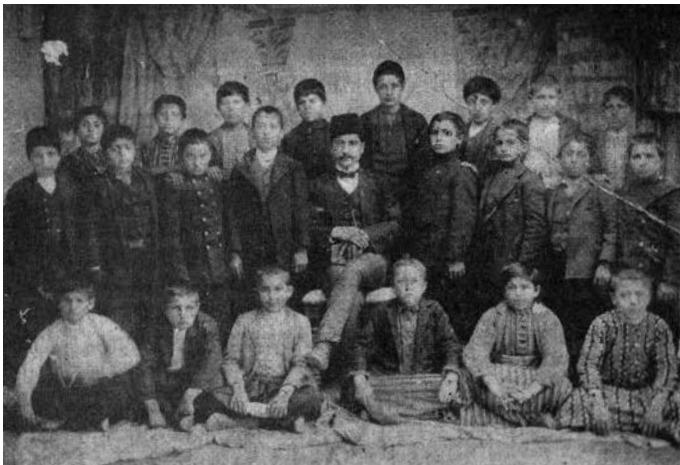

Nuri Has Pasajı'nın ikinci katından bir görünüm

A view from the second floor of Nuri Has Arcade

We met with the officials from Seyhan Municipality, architects, city planners and members of the preservation board during the fieldwork, to learn about the restoration plan and what is expected to come. Experts reminded that the reuse projects which approach the buildings together with their surroundings have been much more successful and the restoration of Apkarian should be done considering it as a whole with the neighborhood it belongs in.

One of the possibilities discussed was a university that could be built in the city center and the starting point of this discussion was an article on *Arkitera* website, written by renowned architect Kaya Arıkoğlu who still lives and works in Adana. During that time, Adana Chamber of Commerce was planning to establish a university and Arıkoğlu suggested they should consider the city center and his article caused excitement among the interested parties:

Muşeğyan Okulu'nun ikinci sınıf öğrencileri, 1909

Second grade students of the Musheghian School, 1909

A new university which will use the vacated buildings in the center of Adana and which will adapt to the historical buildings, can act as a catalyst to revive the city center. To establish a university while restoring the existing streets, sidewalks and buildings will be more practical and affordable than the infrastructure investments needed for the vacant fields in the northern part of the city. The fact that a university in the center will be in a pedestrian friendly zone will reduce the dependency on motor vehicles and will make the construction of 'green parks' instead of new 'car parks' a possibility. Most importantly, the university being in the city center will enrich Adana with education, culture and civilization in and may create a humane environment suitable for cultural exchange and social peace. If an investment as important as this one will be made in Adana, there will be much more hope for the future of the city.²¹

The possibility of building a city campus in Adana's center is a matter of urban planning. Having said that, we think that the idea of reusing the building which housed the Apkarian School in the past, as a part of a project that offers educational opportunities may offer a great opportunity for the social and cultural life of the Armenian community to live today as part of Adana's multicultural heritage.

NOTES

- 1 ÇEKÜL, "Nuri Has Pasajında Restorasyon" [Restoration in the Nuri Has Arcade], 24 January 2017, <https://www.cekulvakfi.org.tr/haber/nuri-has-pasajinda-restorasyon>
- 2 Puzant Yeghiayan, *Adanayi Hayots Badmutyun* [History of Adana Armenians] (Antelias: Holy See of Cilicia; 2012).
- 3 Ibid., p. 169.
- 4 See the *A Glimpse Into Adana's Multicultural History* chapter.

- 13 Aşhenyan Okulu Surp Stepanos Kilisesi'nin, Aramyan Okulu ise Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin yanındaydı. Yerlerini görmek için kitaptaki *Unutulmuş Sokaklarda Bir Yürüyüş: Adana Hafıza Turu* bölümüne bakınız.
- 14 Şairliğiyle tanınan, aslen bir doktor olan Mateos Zarıfyan hem Adana'da hem başka yerlerde, beden eğitimi ve spor etkinlikleriyle yakından ilgiliydi.
- 15 Yeğyayan, *Adanayi*, s. 732.
- 16 "Azkayin Apkaryan Varjaran" [Apkaryan Ermeni Okulu], www.armprelacylb.org/schools/azk-apkarian/
- 17 "Nuri Has Pasajı, Adana," <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/adana/kulturenvanteri/nuri-has-pasaji>
- 18 "Nuri Has Pasajı," *Adana Mimarlık Rehberi 1900-2005 içinde* (Adana: TMMOB Mimarlık Odası Adana Şubesi, 2006).
- 19 Kitabın *Unutulmuş Sokaklarda Bir Yürüyüş: Adana Hafıza Turu* bölümüne bakınız.
- 20 "Nuri Has Pasajı," *Adana Mimarlık Rehberi*.
- 21 Kaya Arıkoğlu, "Kentlerin Yaşam ve Ölümleri," *Arkitera*, 18 Mart 2010, <http://v3.arkitera.com/k312-kentlerin-yasam-ve-olumleri.html>

- 5 Azkayin Miutyun [National Union] is a body of laypersons established by the Armenian National Constitution of 1863 to function as a community governing body next to the Religious Council.
- 6 See the *A Walk Through Forgotten Streets: Adana Memory Tour* chapter.
- 7 *Sourhantag* 1, no. 50, 1899, cited in Yeghiayan, *Adanayi*, p. 641.
- 8 BOA: DH.MKT 1815/33, 16 Şubat 1306 (28 February 1891).
- 9 Yeghiayan, *Adanayi*, p. 644.
- 10 BOA: Y.A.HUS 505/22, 15 Temmuz 1322 (28 July 1906).
- 11 Hagop Terziyan, *Adanayi Gyanku* [Life in Adana] (Istanbul: Zareh Nishan Berberian, 1909).
- 12 Hagop Terziyan, 1909: *The Massacre of Armenians* (London: Gomidas Institute: 2009), p. 42.
- 13 Ashkhenian was next to the Surp Stepanos Church and Aramian next to Surp Asdvadzadzin Church. See the *A Walk Through Forgotten Streets: Adana Memory Tour* chapter of this book for locations.
- 14 Mateos Zarifian is better known as a poet, yet as a doctor he was involved in many gymnastic and athletic activities both in Adana and elsewhere.
- 15 Yeghiayan, *Adanayi*, p. 732.
- 16 “Azkayin Apkarian Varjaran” [Apkarian Armenian School], <http://www.armprelacylb.org/schools/azk-apkarian/>
- 17 “Nuri Has Pasaji, Adana,” <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/adana/kulturenvanteri/nuri-has-pasaji>
- 18 “Nuri Has Pasaji,” in *Adana Mimarlık Rehberi 1900-2005* [Adana Architectural Guide 1900-2005] (Adana: TMMOB Mimarlık Odası Adana Şubesi, 2006).
- 19 See the *A Walk Through Forgotten Streets: Adana Memory Tour* chapter.
- 20 “Nuri Has Pasaji,” *Adana Mimarlık Rehberi*.
- 21 Kaya Arıkoğlu, “Kentlerin Yaşam ve Ölümleri,” [The Death and Life of Cities] *Arkitera*, 18 March 2010, <http://v3.arkitera.com/k312-kentlerin-yasam-ve-olumleri.html>

İHMAL EDİLMİŞ BİR MİRASIN ORTAYA ÇIKARILMASI: ALADAĞ'IN KADİM ÜRETİM HAVZALARI

GÜVEN EKEN
ALEN MEVLAT
fotoğraflar
DERYA ENGİN

Neolitik Devrimin tarihi, Bereketli Hilal ve Anadolu'da ilk tarım formlarının ortaya çıkmaya başladığı MÖ 11000'e kadar uzanır. Nesiller boyunca yerel toplumlar topraklarını işlemek ve geçim kaynaklarını iyileştirmek için sayısız yenilik icat ettiler ve böylelikle çok çeşitli Kadim Üretim Havzaları (KÜH) geliştirdiler. Toprakla kurulan bu yeni etkileşimler sadece yiyecek ve kırsal hayatın diğer temel esaslarını sağlamakla kalmadı ayrıca gelenekleri ve kültürü besleyerek diğer türler ile paylaşılan daha geniş bir ekosistemin sürdürülmesini sağladı.

Ancak geçen yüzyıldaki hızlı sosyoekonomik gelişmelerin sonucunda Kadim Üretim Havzaları artan bir hızla tek düze mono-kültürlere doğru kaymaya başladı. Buna rağmen dünyadaki çok çeşitli Kadim Üretim Havzaları, tarımla ilişkili dışarıdan girişleri en aza indiren, yiyeceklerin kalitesini ve

ilişkili biyoçeşitliliğin korunmasını en üst seviyeye çıkartan uygulamalar kullanmaya devam ediyor. Hızla azalmakla birlikte Kadim Üretim Havzaları toprakta, tatlı su ve denizlerde genişlemeye devam ediyor. Birkaç örnek vermek gerekirse *Dehasa* İspanya'daki Kadim Üretim Havzaları, *Satoyama* Japonya'daki havzalara ve *Horata* Anadolu'nun güney batı sahil şeridi boyunca uzanan dağlara karşılık gelmekte.

KÜH'ler tarihî kara ve su üretim alanlarını sürdürme amaçlı uygulama yöntemlerinin sonucudur ve içinde bulunduğumuz modern çağın bazı önemli sorularının cevaplarına karşılık gelen bütüncül bir vizyon ve bilgiyi benimserler. İklim değişikliği baskısı altında kıt su kaynaklarını nasıl kullanmalı? Toprağı yiyecek kaynağı olarak kullanırken doğal yollardan toprak verimliliğini nasıl arttırmalı? İnsanlar tarafından kullanılan daha geniş havzalarda biyoçeşitliliği nasıl korumalı? Dünya çapında adil üretimi korumak için optimum sosyal yapı ve ekonomik model ne olmalı? Binlerce yıl boyunca farklı kıtalarda işe yaradığı kanıtlanan KÜH'lerden geriye kalanlar bu önemli sorulara karmaşık yanıtlar barındırıyor.

Yaşayan kültürel ve doğal miras olarak evrensel değerlerine rağmen KÜH'ler nadiren biyoçeşitlilik açısından önemli ekosistemler olarak görülür ve Sotoyama Girişimi ve 2002 tarihli Global Açıldan Önemli Tarımsal Miras Sistemlerine ilişkin FAO girişimi haricinde ayrı ve dışı kapalı tarım alanları olarak yaygın kabulleri yoktur. Bu iki global girişime rağmen, bir KÜH'ü tanımlayan baskın bilimsel kriterlere ilişkin sınırlı sayıda çalışma mevcuttur. Bu durum, bu hassas alanların tanınma ve korunma şanslarını azaltır. Şu haliyle, bunlar sadece özel kararlar yoluyla tanımlanabilir ve korunabilir

Havai'de bulunan kadim üretim sistemi binlerce yıldır devam etmektedir. Dağlardan başlayıp deniz içlerindeki resiflere kadar bütün ekosistemi esas alan üretim biçimleri, Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) tarafından Küresel Öneme Sahip Tarımsal Miras Sistemleri olarak korunmaktadır.

Indigenous Production Landscapes in Hawaii date back several thousands of years. Today they are still protected by Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) as a 'Globally Important Agricultural Heritage Systems Initiative'.

UNCOVERING A NEGLECTED HERITAGE: INDIGENOUS PRODUCTION LANDSCAPES OF ALADAĞ

GÜVEN EKEN
ALEN MEVLAT
photographs
DERYA ENGİN

The Neolithic Revolution dates back to 11000 BC when the first forms of agriculture emerged in the Fertile Crescent and Anatolia. Over generations, indigenous communities have made countless innovations to cultivate their environment and enhance their livelihood, and thus have developed a great variety of Indigenous Production Landscapes (IPLs). These new interactions with the earth not only supplied food and other fundamentals of pastoral living, but also nurtured traditions and culture while also sustaining a wider ecosystem shared with other species.

However, as a result of rapid socioeconomic development over the last century, Indigenous Production Landscapes have been shifting to uniform monocultures at an accelerating rate. Nevertheless, a great variety of Indigenous Production Landscapes around the world continue to host practices that minimise external agricultural entries and maximise the quality of food and the sustenance of associated biodiversity. While decreasing quickly, Indigenous Production Landscapes continue to extend in terrestrial, freshwater and marine realms. To name a few, *Dehasa* corresponds to Indigenous Production Landscapes in Spain, *Satoyama* to landscapes in Japan, and *Horata* to the hills spread along the southwest coastal rim of Anatolia, Turkey.

IPLs are a result of ancient forms of practices for sustaining land and waterscapes; they embrace a holistic vision and knowledge which corresponds to the answers to several important questions of our modern era. How should we use scarce water resources under the pressure of climate change? How can we improve soil fertility in natural ways, while using the land as a source of food? How can we preserve biodiversity within the wider landscapes used by people? What is the optimum social structure and economic model for maintaining fair production around the world? Remnants of IPLs which have proven to function on different

continents over the last thousands of years shelter complex answers to these key questions.

Despite their universal value as living cultural and natural heritages, IPLs are rarely regarded as key ecosystems for biodiversity, nor they are widely considered as distinct and enclave agricultural landscapes, with the exception of the Sotoyama Initiative and the FAO Initiative on Globally Important Agricultural Heritage Systems of 2002. Despite these two global initiatives, there are limited studies on the overriding scientific criteria that define an IPL. This reduces the recognition and chances of protection of these fragile areas. As it stands, they can only be defined and conserved through ad hoc decisions and cannot be subject to analytical assessments. Furthermore, advanced studies on the social and ecological principles of IPL systems, as well as linkages among ecological and social patterns and our knowledge of historical context, are insufficient.

Hrant Dink Foundation, collaborated with Doğa Derneği (Nature Association) during their research on Adaptive and Creative Re-use of Sites of Memories in 2017, to address the importance of Indigenous Production Landscapes of Anatolia in the scope of cultural heritage. The objective of the project was to evaluate traditional production methods of the region and their relationship with the cultural structure through fieldwork in villages located in and near Akören such as Eğner, Uzunkuyu, Gireği, and Kayabaşı.

Adana Aladağ'da Kayabaşı köyünün ekili alanlarından bir örnek; son derece kısıtlı toprağa sahip bölgede taşların elle toplandığı ve düz alanlar oluşturulduğu, makinelerin girmediği, el ve hayvan emeği ile işlenen topraklar aynı zamanda pek çok farklı ağaç, bitki ve canlı türünün yaşam imkânı bulduğu yerler.

An example from the cultivated areas of Kayabaşı village in Adana Aladağ; in the region, these are areas with very limited soil in which stones are collected manually in order to create flatlands. In these areas where machinery cannot enter, the soil is cultivated with handwork and animal labor. These are areas in which various species of trees, plants, and animals find the possibility to live.

ve analitik değerlendirmelere tabi tutulamazlar. Ayrıca KÜH sistemlerinin sosyal ve ekolojik prensiplerine ilişkin ileri seviye çalışmaların yanında ekolojik ve sosyal modeller arasında bağlar ve tarihî bağlam hakkında bilgimiz yetersizdir.

Hrant Dink Vakfı, Hafıza Mekânlarının Yaratıcı Şekilde Yeniden Kullanımı üzerine yaptığı araştırma kapsamında, Doğa Derneği ile birlikte 2017 yılı içerisinde Anadolu'da KÜH'lerin kültürel miras açısından önemini ele almak üzere Adana'nın Aladağ ilçesine bağlı olan Akören ve çevresinde yer alan Eğner, Uzunkuyu, Gireği, Kayabaşı gibi köylerde saha çalışmaları yaparak yukarıda konulan çerçevede yörenin geleneksel üretim biçimlerini ve bunun bölgedeki kültürel yapıyla ilişkisini değerlendirmeyi amaçladı.

AKÖREN VE ÇEVRESİNİN SİYASİ VE SOSYO KÜLTÜREL TARİHİ*

Adana'nın kuzeydoğusunda yer alan Aladağların yamaçlarına kurulu Akören havzası dağlık bir araziye sahiptir ve çevresinde yoğun ormanlar bulunur. Akören'in ana su yolları içerisinde Yapraklı Deresi, Zamantı Irmağı ve doğudan geçen Seyhan nehri yer alır. Doğu Akdeniz florası izlerinin görüldüğü havzanın sulak olması tarımsal üretimi kolaylaştırır, bitki çeşitliliği ve zengin meralar sayesinde hayvancılığa da imkân sağlar. Bölgenin geçim kaynaklarının başında da hayvancılık ve tarım gelir. Bunun dışında özellikle Akören'in batı kısmında yer alan Madenli bölgesinde demir madenciliği de yapılır.

Akören'in tarihi erken Roma dönemine kadar uzanır. Bizans döneminden kalma kilise ve mezarlık kalıntıları halen ayakta. Arkeolojik kazıların yapıldığı Akören I ve II ören yerleri, yörenin tarihi konusunda ipuçları sunar.¹ Adana ve Kayseri arasındaki ulaşımı kısaltmak adına, buraya yapılmış tarihî yol iki şehir arasındaki ticarete önemli rol oynamıştır. Akören'in tepesinde yer alan Meydan Kalesi (Barcibert-Partsapert) yine önemli tarihî yapılardan biridir. Bir dönem Kilikya Ermeni Krallığı'nın Tsağud bölgesinin sınırları içerisinde.² Krallığın yönetim merkezi Sis-Kozan'a yakın olduğu için, hem kralların uğrak yeri olmuş, hem de önemli manastırlara ev sahipliği yapmıştır.

Bölgedeki eski Bizans yapılarının Ermeniler tarafından yeniden kullanıldığı biliniyor. Günümüzde Akören'e yakın bölgede bulunan Agner Manastırı bunun en önemli örneklerindedir. Ayrıca Gireği, Madenli ve Kayabaşı'nda Bizans döneminden kalan, Ermeniler ve Rumlar tarafından yeniden kullanılan kiliseler de kültür varlıkları arasındadır. 12. yüzyılda Kilikya Ermeni Krallığı'nın kuruluş döneminde, hem Bizans hem Arap yapıları yeniden kullanılmak üzere onarılmış ya da yeni amaçlara uygun biçimde yeniden yapılandırılmıştır. Önemli örnekler arasında Feke Karakilise ve Anavarza Kalesi sayılabilir. Çeşitli araştırmalar bu yeniden kullanım süreçlerini detaylı olarak anlatır.³

Ancak, Anadolu'da kültürel miras çalışmalarının geneline olduğu gibi, bu çalışmanın en önemli zorluklarından biri, literatürdeki yerleri bugünkü yerlerle eşleştirme süreci olarak karşımıza çıkar. Bir yandan Ermenice-Türkçe arasındaki bilgi alışverişinin eksikliği, yerel hafızanın tıkanmışlığı, bir yandan da bilimsel çalışmaların yetersizliği, bizi özellikle bu bölgede ve bu konuda az bilgiyle yetinme mecburiyetinde bırakmaktadır. İki farklı kaynak bize Akören'deki 7. yüzyıl Bizans yapılarının, 12. yüzyıl Ermeni Agner Manastırı olduğuna dair ipuçları sunmakta. Birincisi, hemen yakınındaki, bugün baraj altında kalmış olan köyün isminin Eğner olması. Ortaçağ Agner kelimesinin bugün Eğner'e dönüşmüş olması hakkında Cevahir-cian çeşitli coğrafi ve tarihî ispatlar sunuyor.⁴ Saha çalışması sırasında yaptığımız sözlü tarih mülakatlarından edindiğimiz bilgilere göre, bugün baraj suları altında kalan Eğner, akarsu kaynakları ile meşhurdu. Agner kelimesinin Ermenice "su kaynakları" anlamına geldiğini de göz önünde bulundurursak, tarihî Agner'in burada olma ihtimali güçleniyor.

İkinci bir kaynak da Ğevont Alişan'ın Kral Muhteşem II. Levon hakkında yazdığı kitabın notlarıdır. Alişan, Agner Manastırı'ndan bahsettiği bölümde köyün adınının 'Agner' olduğunu, ancak manastır kalıntılarının bulunduğu yerin adının 'ağoren' olduğunu belirtir. Ağoren kelimesinin Ermenicede 'değirmen' olduğunu hatırlatarak, kalıntıların tamamen terk edilmiş olduklarını aktarır.⁵ Eğner köyünün ünlü ve tarihî su değirmenlerinin hâlâ anlatılması,⁶ ve Ağoren kelimesinin değirmen anlamına gelmesinden de önemlisi, manastır kalıntılarının bulunduğu yere 19. yy.'da bugünkü ismi Akören ile neredeyse aynı olan Ağoren denmesidir. Bu bulgular, manastırın Ermeniler tarafından yeniden kullanıldığı sonucunu düşündürüyor.

Agner Manastırı'nın fiziksel tanımına gelirse, surları olmayan manastırda üç kilise bulunur: Surp Asdvadzadzin,

Akören I olarak bilinen ören yerinde kilise kalıntısı; Agner Manastırı'nda bulunan kiliselerden biri.

The remnants of the church in the site known as Akören I; one of the churches of the Agner Monastery

SOCIOCULTURAL HISTORY OF AKÖREN AND VICINITY*

The Akören basin, situated on the slopes of the Aladağ Mountains, and northeast of the city of Adana, is a mountainous region surrounded by dense forests. The main waterways of Akören include Yapraklı Stream, Zamanti River, and Seyhan River streaming from the east. In the basin, which bears the traces of East Mediterranean Flora and in which the presence of wetlands expedites agricultural production, a great variety of plants and rich pastures enable stock farming. Livestock and agriculture are the two primary sources of income in the region. Other than these occupations, iron mining activities are being done in Madenli Region located on the west side of Akören.

The history of Akören dates back to the early Roman period. Remains of churches and graveyards from the Byzantine period can still be found in the area. The archeological excavation sites known as Akören I and Akören II provide insights regarding the history of the village.¹ The ancient road, which was built in order to shorten the transportation between the cities of Adana and Kayseri, played a significant role in trade activities between the two cities. Meydan Fortress (Barcibert-Partsraper) located on the hills of Akören, is among the significant historical buildings of the area. As the region was once in the territory of Tsaghud² of the Armenian Kingdom of Cilicia and as the administrative center of the Armenian Kingdom Sis-Kozan was in close proximity, the village had many monasteries and was frequently visited by kings.

It is known that in this region ancient buildings of the Byzantine era were reused by Armenians. Agner Monastery, located in a region close to Akören, is one of the most important examples of this approach. Other cultural heritage buildings of the surrounding villages are the Byzantine churches in Gireği, Madenli, and Kayabaşı, which were reused by Armenians and Greeks as well. During the founding period of the Armenian Kingdom of Cilia in the 12th century, Armenians used to repair and renovate both Byzantine and Arab buildings in accordance with their new purpose. Karakilise (Black Church) in Feka and Anavarza Fortress are among the most important examples. There are various studies with detailed information regarding these reuse processes.³

However, one of the main difficulties of this study, as in most of cultural heritage studies in Anatolia, is the challenge of accurately mapping the subjects of these studies into their current places. The lack of information exchange between the Armenian and Turkish languages, the repression of local memory and the inadequacy of scientific studies oblige us to work with limited information regarding this subject and especially in this area.

The first clue is the fact that the village nearby is named Eğner which is currently submerged under the nearby dam.

Cevahirjian provides different geographical and historical proof about the fact that the ancient word “Agnar” has turned into Eğner today.⁴ According to information obtained from oral history interviews during the fieldwork, Eğner, which is under the dam waters today, was famous for its river sources. Furthermore, considering the word Agner means “water sources” in the Armenian language, the possibility of ancient Agner being located here is increased.

The second source is based on notes from a book written by Ghevont Alishan about King Leon II The Magnificent. Referring to Agnes Monastery, Alishan mentions the name of the village is “Agnar” whereas the place of the monastery’s ruins is called “Ağoren” which means “mill” in Armenian. He notes that the place of the ruins was entirely abandoned⁵. The fact that people still describe the famous and historical water mills of Eğner village⁶, and that Ağoren means “mill” in Armenian, and, most significantly, the fact that the place of the monastery ruins was called Ağoren in the 19th century -almost the same as the name used for the area today- all this leads us to the conclusion that Armenians were reused this place.

Regarding the physical definition of Agner Monastery: the monastery didn’t have any outer walls and was consisted of several churches. There were three churches named Surp Asdvadzadzin, Surp Arakelots, and Surp Hagop, probably along with smaller churches Surp Nshan and Surp Pr-gich. We learn that the monastery had many employees including bakers, gardeners, writers, and religious officials who were specialized in different fields within the monastery.⁷ Agner Monastery became a significant center for manuscript production in which many books were written and repaired between the 12th and 14th centuries. Approximately 30 manuscripts that survive today were written here.⁸

There is limited information on the recent history of the region. However, it is understood both from the fieldwork and from various secondary sources that Armenian, Greek and Turkish populations used to live side by side in Akören and its vicinity. Until the mid-19th century the region was ruled by Karsantioğulları Principality but within the scope of centralization efforts of the period their sovereignty was ended by *Fırka-i Islâhiye* [Reform Division]. Representatives of the principality were forced to emigrate to Rumeli whereas nearby yoruks (nomads from Anatolia) were placed in Akören and surrounding villages. In addition, some yoruks which had previously settled in the flatlands of the area were moved to the Cukurova region. Most of these resettled families were employed in the mining industry. They also worked in the lumber industry as they were in charge of cutting down trees, turning them into timber and transferring them to Adana from Seyhan by raft. Some of them worked in the field of agriculture and livestock.

Surp Arakelots ve Surp Hagop. Bunlara daha küçük kiliseler olan Surp Nişan ve Surp Pırgıç'ın eşlik ettiği tahmin ediliyor. Kaynaklardan birçok çalışanın olduğunu, aralarında fırıncı, bahçıvan, yazar ve farklı işlere uzmanlaşmış din adamları bulunduğunu öğreniyoruz.⁷ Agner Manastırı 12 ve 14. yüzyıllar arasında önemli bir elyazmaları merkezi haline gelmiş, birçok kitabın üretildiği ve onarıldığı bir yer olmuş. Burada yazıldığı bilinen 30'e yakın elyazması günümüze ulaşabilmiş durumda.⁸

Bölgenin yakın dönem demografik yapısına dair bilgiler sınırlı olsa da hem saha çalışması hem de bazı ikincil kaynaklardan, Akören ve çevresinde Ermeni, Rum ve Türk nüfusun iç içe yaşadığı anlaşılıyor. 19. yüzyılın ortasına kadar, bölgede Karsantioğulları beyliğinin hakimiyeti söz konusu olmuş ancak bu yıllarda yapılan merkezileştirme çabaları çerçevesinde, Fırka-i İslâhiye bu hakimiyete son vermiş, beyliğin temsilcileri Rumeli'ye sürülmüş ve çevrede bulunan yörükler Akören ve çevresindeki köylere yerleştirilmiştir. Ayrıca, bunları yayla olarak kullanan bazı yörükler ise Çukurova bölgesinde iskân ettirilmiştir. Yeni yerleştirilen aileler özellikle maden işletmesinde ve kesilen ağaçların Seyhan üzerinden kereste halinde sallarla Adana'ya gönderilmesinde çalışmışlar. Bir kısmı da tarım ve hayvancılık yapar.

Birinci Dünya Savaşı ve Millî Mücadele süreçleriyle birlikte önce Ermeniler tehcir edilir, sonra Türkiye-Yunanistan arasında imzalanan Nüfus Mübadelesi antlaşması ile birlikte Rumlar gönderilir ve böylelikle demografik yapı tamamen değişir.⁹ Değişen bu demografik yapı bölgede hem kültürel miras hem de sosyoekonomik yaşamda olumsuz sonuçlar doğurur.

Akören ve çevresinde yürüttüğümüz saha çalışması ve yaptığımız görüşmelerde bölgeye özgü, geleneksel üretim yöntemlerinin tarihî süreç içerisinde geliştiğini ancak hem

Geç Antik çağda Akören II köyünün rökonstrüksiyonu (J. Denkinger, Architekturreferat DAI Berlin)

Reconstruction of Akören II village during the late antiquity (J. Denkinger, Architekturreferat DAI Berlin)

demografik hem de sosyoekonomik dönüşümler dolayısıyla bu üretim yöntemlerinin kaybolma tehlikesi altında olduğunu gözlemledik.

Ulrike Wulf-Rheidt, Akören I ve II olarak adlandırılan iki geç antik dönem köylerinin evleri ve köy planlarına dair ayrıntılı bir çalışma yapar. Bu çalışmada, 5. ve 6. yüzyıllarda Akören I'de 300-400, Akören II'de ise 500-700 arası kişinin yaşadığı ve zorlu topografik yapısına rağmen insanların tarımla uğraştığının gözlemlendiğini aktarır. Wulf-Rheidt, Akören II yerleşimine dair şunları aktarır: "Zorlu topografyasına rağmen yerleşimin etrafındaki bütün alan teraslanmıştır. Dik, taşlı bayırlar harici, yerleşimin hemen yakınındaki arazilerden başlamak üzere toprağın her santimetresi ekilmiştir. Pek çok bahçede, hayvanları bağlamak için kullanılan delikli bir sütun ve bu sütunların önünde su yalaklarının günümüze kadar bozulmadan geldiği görülmüştür. Bunlar, bu evlerde hayvanların da barındırıldığına işaret etmektedir. Bununla beraber, her evde çanak parçalarının bulunmasından dolayı, hemen hemen her evin bu tür çanak ve yalaklarla donatıldığı varsayımında bulunulabilir."¹⁰ Burada görüldüğü üzere, erken Roma döneminden itibaren, tarım faaliyetinin bölgede aktif bir uğraş olduğu ve insanların geçimlerini bu şekilde sağladıkları anlaşılıyor. Yine arkeolojik çalışmalardan, çiftlik veya benzeri ayrılmış tarım yapılarının olmadığı, bütün yerleşimin ya setlere bölündüğü ya da tarım arazileri oluşturulduğu gözlenerek, bu bulgular bir köy topluluğunun aktif olmasının göstergesi kabul ediliyor.¹¹ Bununla birlikte günümüzde halen devam eden, evlerin alt katlarının ahır ve depo olarak kullanılması ve çatıların düz olarak inşa edilerek sebze ve meyvelerin kurutulması için kullanımı yine geç antik dönemdeki ev yapılarıyla benzerlik gösteriyor.¹² Elbette bu tarihî yerleşim çevresinde konulan köylerin, geçmişten bugüne uzanan tarımsal üretim tekniklerini güncel şartlara uyumlu olarak kullanmaya devam etmiş olmaları muhtemeldir.

KADİM ÜRETİM HAVZASINA ÖRNEK OLARAK AKÖREN VE CİVAR KÖYLER

Bölgenin dağlık ve sarp ormanlarla kaplı arazi yapısı yöre halkının tarımsal üretim ve hayvancılık için farklı yöntemler geliştirmesine neden olmuştur. Tarımsal üretim açısından öne çıkan yöntemlerden biri arazilerdeki taşların toplanarak ekim için uygun alanların açılmasıdır. Toplanan taşlarla teraslar oluşturularak erozyon ve toprak kaymasının önlenmesi sağlanmıştır. Böylelikle hem taşlık arazi temizlenerek ekilebilir düz bir arazi oluşturulmuş hem de bölgede yoğun olan erozyon tehdidi bertaraf edilmiştir.

Gireği ve Kayabaşı köyündeki bu yapılar binlerce yıldır devam eden tarımsal ve mimari geleneğin günümüzde de halen yaşamakta olduğunu göstermektedir. Kayabaşı

During World War I and the War of Independence, the population structure of the region changed drastically. First Armenians were deported then Greeks were sent in accordance with the Population Exchange Agreement between Turkey and Greece.⁹ This demographic structure change resulted in negative consequences for both the cultural heritage and socioeconomic life of the region.

Through the fieldwork and interviews we conducted in Akören and its surrounding areas, we observed that regional production methods have evolved through historical processes but that these production methods are at risk of being lost due to demographic and socioeconomic transformation.

Ulrike Wulf-Rheidt conducted a detailed study of dwellings and settlement plans of two late antique villages of Akören I and II. In the study, it is written that during the 5th and 6th centuries there were 300-400 people in Akören I and 500-700 people in Akören II. People were engaged in agriculture despite the difficult topography of the region. Wulf-Rheidt describes Akören II settlement thus: “Despite the difficult topography, the entire area around the settlement was terraced. With the exception of the steep, rocky slopes, every centimeter of land was cultivated, beginning with fields immediately adjacent to the settlement. In many yards, a pillar with a hole for tying animals and a water trough in front have been found intact, indicating that the houses also sheltered animals. In addition, fragments of basins were found in most houses so it can be assumed that almost every house was equipped

with such basins and troughs.”¹⁰ As is the case with this excerpt, it is understood that since the early Roman period agricultural activities have been a continuous occupation and provided the livelihood of the people in the region. Archaeological studies also reveal that there was no separate farm or similar agricultural structures in the settlement, but the settlement was either split into sets or cultivated areas, indicating the existence of a village community.¹¹ To this day village houses’ lower floors function as barns and warehouses, and their roofs are built flat and used for drying fruits and vegetables, which shows similarities with the late antique period houses of the region.¹² It is possible that villages located in the vicinity of the historical settlement have adapted traditional agriculture/farming methods compatible with the conditions of the era.

AKÖREN AND VILLAGES IN ITS VICINITY AS AN EXAMPLE OF INDIGENOUS PRODUCTION METHODS

The region’s mountainous terrain is covered with steep forests. As a result of this topographic structure, villagers had to develop different methods for agricultural production and livestock raising. One of the most prominent methods for agricultural production in the region is collecting stones in the land and creating suitable areas for sowing. By collecting stones into one place, terraces were formed which were helpful for the prevention of erosion landslide. Thus the stony land was transformed into a flat area suitable for sowing and also the prominent threat of erosion is prevented.

Topografik olarak zor bir alanda bulunmasına karşın erken dönemlerden itibaren yaşam alanı olan Agner Manastır ve çevresinde bugün kimse yaşamıyor. Anadolu KÜH’lerinin tipik göstergelerinden olan teraslama, münavebe ve nadas gibi yöntemler ise halen Akören köyünde yaşayanlar tarafından bölgede uygulanmakta.

The area of Agner Monastery and its surroundings, which were full of life in the early periods despite its difficult topography, are today uninhabited. Typical methods of Anatolian Indigenous Production methods such as terracing, crop rotation and fallowing are still being carried out by the villagers in the region.

Taşların herhangi bir yapı malzemesi kullanılmadan kuru olarak oldukça sağlam bir şekilde örülmüş olmasından dolayı bu terasları müstakil bir mimari yapı olarak düşünebiliriz. Bu taşlardan oluşturulan yapılar aynı zamanda pek çok canlıya yaşam alanı olmaya devam ederek ekolojik dengeyi devamlılığını da sağlar.

We can consider these terraces due to the solid stone masonry that was executed without any additional construction materials. These structures which were constructed only with stones also ensure the continuation of ecological balance as they are still living spaces for various species.

köyündeki bu yapılar havzada bugün yok olmuş veya oldukça yıpranmış olan geçmiş yaşam ve üretim alanları hakkında bir fikir verebilir. Örneğin Agner Manastırı'nın yer aldığı geniş havzada bu taş terasların oldukça yıpranmış olsa da kısmen devam etmekte olduğu veya kalıntıları görülmektedir. Her biri küçük teraslar olan yapılarda bugün Akören'in köylüleri ekim yapmaya devam etmektedirler.

Yağmura dayalı tarımsal üretim sisteminin parçası olan bu teraslama yöntemiyle, havzanın tamamı açısından değerlendirildiğimizde suyun en verimli şekilde kullanımı amaçlanır. Bir nevi su toplama havzası oluşturularak, dağlardan toplanarak gelen su, havzanın tabanında, harklar ve setlerle kontrol altına alınır ve tabanda derin sarnıçlarda biriktirilerek kurak yaz dönemlerinde hem tarımda hem evsel ihtiyaçlar için kullanılır.

Yöreye özgü bir diğer özellik ise dağın yamaç kısımlarının tarımsal üretim amacıyla setler haline getirilerek kullanılmasıdır. Dağın üst taraflarında yabani zeytin ve keçiboynuzları yer alırken aşağı doğru dar setler ve bağlar yapılagelmiş. Akören'de Agner Manastırı civarında sohbet etme imkânı bulduğumuz köylüler, yukarı setlerde üzüm bağları olduğunu önceki nesillerden duyum olarak aktardı. Delice zeytin, keçiboynuzu, badem gibi ağaç türlerinin ise yukarı teraslarda ve daha üst kesimlerinde tek tük kalıntıları görülebiliyor. Yaptığımız görüşmelerde bölgedeki yaşanan göçler ve oluşan demografik dönüşüm ve iskân faaliyetlerinin bu zeytinlerin kullanımı konusunda olumsuz sonuçlar doğurduğunu, tarımsal hafızanın ve kültürünün biyolojik çeşitlilik ile birlikte bugün gerilemiş olduğunu gördük. Buraya sonradan yerleştirilenler, zeytin işlemeyi bilmedikleri için ağaçları

kesip odun olarak kullandıklarını aktardılar. Saha çalışmasında, zeytinin yağını çıkarmak için kayalardan yapılmış, hayvanla çevrilen değirmen türü taş kalıntılarının olduğunu gördük. Wulf-Rheidt, Akören II'de yaptıkları araştırmada geç antik dönemde büyük zeytinyağı baskı aleti olarak kullanılmış olabilecek çeşitli değirmen taşları ve un değirmeni taşları bulduklarını belirterek; yerleşim sahasında herhangi bir zeytinyağı atölyesi ya da un değirmeni izi olmaması dolayısıyla yağ ve un üretiminin eviçi üretimde yaygın olduğu tespitini yapar.¹³ Bu bilgiler göz önüne alındığında, yörede zeytinden yağ çıkarmanın bilindiği ve uygulandığı; ancak demografik değişimler sonucu nesilden nesile aktarım olmadığı için bu bilginin zaman içerisinde kaybolduğu anlaşılıyor. Günümüzde devlet destekleri aracılığıyla zeytinciliğin yaygınlaştırılması deniyor. Bu kapsamda Çanakkale ve Ege taraflarından getirilen zeytin ağaçları yöreye dikilmiş ancak iklim uyumsuzluğu dolayısıyla beklenen verimin alınmadığı aktarıldı. Ayrıca, yabani zeytin ağaçlarının aşılmasına da başlanmış. Bu girişimlere rağmen zeytinyağı üretimi konusunda bilginin halen sınırlı olması dolayısıyla toplanan zeytinler Kozan ilçesine götürülerek yağ çıkartılmakta.

Özellikle Yapraklı Deresi ile Seyhan Nehri'nin birleştiği noktanın tepesinde yer alan Kayabaşı köyü kadim yöntemlerin halen kullanılması ve bilginin devamı açısından iyi bir örnek. Keçiboynuzu, delice zeytin, menengiç, yabani armut gibi ağaç türleri, vadi içerisinde ekilebilir alanlar dışında varlıklarını sürdürüyor. Kayabaşı'nda yaşayan insanlar günümüzde yetiştirdikleri buğday ve hayvansal ürünlere ek olarak bu ağaçların yemişlerini hasat ediyor ve ev ölçeğinde kullanım devam ediyor.

Terasların üst yüzeyinde yöreden toplanarak yerleştirilen kuru ve dikenli çalı türleri bu yapıların önemli bir bileşenidir, zira yamaçlarda ve dağlık alanlarda serbest bir şekilde yaşayan davaların (keçi ve koyun gibi küçükbaş hayvanlar) ekili tarım arazilerine girmeleri de basit bir şekilde engellenmiş olur.

Twigs and briars which are located in the upper part of these terraces are significant components of these structures; with such a simple method they guard the crops from smaller livestock (such as goats and sheep)

These structures in the villages of Gireği and Kayabaş reveal that the agricultural and architectural tradition that has been going on for thousands of years is still in existence today. These structures in Kayabaşı village can provide insights regarding the vanished or vacant living quarters and production areas in the basin. For instance, in the large area where Agner Monastery is located, these stone terrace structures or their remains can be partly seen despite their worn-out condition. In the small terrace structures, villagers of Akören still sow today.

In this terracing method which is part of a rain-based agricultural production system, we see that the aim is to utilize water in a way that is most compatible with the entire landscape. By creating a catchment basin, water from the mountains is controlled through water slots and terraces, then collected in deep cisterns established in order to be used for both agriculture and the village's domestic needs during dry summer periods.

Another distinctive method of the region is one in which the slopes of the mountain are converted into sets for the purpose of agricultural production. In the mountains, there are wild olives and carobs on the upper parts, whereas narrow sets and vineyards are formed through the downwards. Villagers that we had the opportunity to talk to around Agner Monastery in Akören mentioned that there were grapevines in the sets above according to stories they had heard from their elders. A few occasional remains of tree species such as

Yerel ve atalık bir buğday çeşidi olan 'Karakılçık' gibi türler yerini konvansiyonel tohumlara bırakmış ve artık endüstriyel gübre kullanımı yaygın olsa da Akören köyünde yaşayanlar yağmura dayalı, sulama yapılmayan, küçük teras alanlarda, el emeğine dayalı olarak binlerce yıllık tarım kültürünü sürdürmeye devam ediyorlar.

Although local and ancient wheat species such as 'Karakılçık' have been replaced by conventional seeds, and the use of industrial fertilizers now widespread, residents of Akören village continue to pursue rain-fed, non-irrigated, manual labor-based methods in small terrace areas in accordance with agricultural traditions of the region that have been around for thousands of years.

Bir zamanlar Agner Manastırı havzasında dağlardan gelen suyun arklar yardımıyla yönlendirilip kurak dönemler için biriktirildiği sarnıçlara aktaran sistemlerin kalıntılarından.

An example from the remains of the water systems in the Agner Monastery region, in which water from the mountains was canalized through arcs and accumulated in cisterns.

wild olive, carob and almond can be seen in the upper sets and above. In the interviews we conducted we came to the conclusion that the demographic transformation, the migration processes, and construction activities caused negative impacts regarding utilization of the olives in the region. Furthermore, we saw that agricultural memory and culture is also in decline, along with biodiversity. In the interviews, villagers reported that the people who were settled in the region later used to cut down olive trees and used them for wood since they did not know anything about olives or olive oil extraction. In our fieldwork, we came upon some remains of a stone structure formed by rocks which had the characteristics of an animal-powered mill used for olive oil extraction. Wulf-Rheidt mentions that in the research they conducted in Akören II archeological site they found various grindstones and flour millstones that could have been left from the olive oil presses of the late antiquity. She further mentions that since there was no oil factories nor remains of any flour mills, the production of oil and flour was rather done domestically.¹³ This information acknowledges that in the region people knew how to extract and produce olive oil. However, due to the lack of information transfer between the generations as a result of the demographic changes, this knowledge was lost over time. Nowadays, with the recently introduced support from the government, efforts are being made to increase olive cultivation. We were told that olive trees from Çanakkale and the Aegean were planted in the region; however, due to incompatibility with the climate the expected efficiency from the trees was not obtained. In addition, the process of grafting wild olive trees began. Despite the government supported olive cultivation, because

Kayabaşı köyünde dağlık arazide yabani zeytin ve keçiboynuzu ağaçları. 'Gıcık zeytin' ya da 'dağ zeytini' olarak da adlandırılan bu zeytinler, küçük çekirdekli ve yağlıdır.

Wild olive and carob trees on the mountainous terrains of Kayabaşı village. These olives, also known 'contemptuous olive' or 'mountain olive' are small-seeded and oily.

Bölgede kullanılan diğer bir yöntem ise Anadolu'da oldukça yaygın olan ve havza bazında yapılagelen münavebeli tarım. Bu yöntemde göre, köylerin havza içindeki ortak tarım alanları coğrafi sınırlar da göz önüne alınarak iki farklı arazi şeklinde kullanılıyor. Özellikle inek, sığır gibi büyükbaş hayvanlar bölünen arazinin bir tarafında kalırken diğer tarafta buğday, çavdar, arpa gibi ürünler ekiliyor. Ekilen yer hasat edildikten sonra hayvanlar o tarafa alınıyor ve hayvanların kaldığı diğer taraf ekiliyor. Hayvanlar otladıkları bölgede ekinin sapları ile beslenirken araziye de gübreleriyle beslemiş oluyorlar. Böyle bir sistemde dışarıdan herhangi bir girdi almada toprağın verimliliği de korunmuş oluyor. Günümüzde özellikler hayvan varlığının azalmış olmasından dolayı hem Akören havzasında hem de Kayabaşı ve diğer köylerde endüstriyel gübre kullanımı yaygın. Buğday gibi türlerin özellikle bu şekilde ilave bir gübrelemeye ihtiyaç duymalarının önemli sebeplerinden birinin de atalık tohumların artık kalmamış olduğunu söyleyebiliriz. Kanaatkâr ve bereketli ata tohumlarının aksine endüstriyel tohumların dışarıdan daha fazla girdiye ihtiyaç duydukları açık. Eskiden yörenin karakılçık buğdayının ekimi yaygınmış. Yaptığımız sohbetlerde bu buğdayın çok lezzetli olduğunu, yöreye özgü olan bezdirme denilen mayalı hamurdan yapılan ekmeğin bu buğdaydan elde edilen unla yapıldığında daha lezzetli olduğunu, piştiği esnada çıkan kokuların uzaklardan bile çok güzel koktuğunu özellikle anlattılar. Neden artık ekilmediği sorusuna ise karakılçık buğdayını yörede karaböcük dedikleri yabani domuzların çok sevdiği ve ekinlere zarar verdiklerini, hükümet tarafından domuz avının yasaklanması dolayısıyla ekinlerin korunmasının zorlaştığı ve bu nedenle insanların karakılçık ekmemeye başladığını aktardılar.

Köylüler, halen taşlık arazileri ekili bir alana çeviriyor, dönümlü tarım yapıyor. Ancak modern teknikler de üretimde kullanılıyor. Bir yandan düz araziler traktör ile ekilip biçilirken bazı tepelerde yer alan, taşlık ve traktörün giremeyeceği yerlerde katırlarla saban kullanılarak ekim biçim yapılıyor. Kayabaşı köyünün tepe noktasında yer alan bazı yerlerde çok küçük dönümler halinde olsa da buğday ekilmeye devam ediliyor. Ayrıca, hem büyükbaş hem de küçükbaş hayvanlar yetiştiriliyor. Keçiler dağlık ve ormanlık alanda tek başlarına bırakılırken koyun ve büyükbaş hayvanlar münavebeli tarım sistemi bağlamında otlatılıyorlar.

Bölgedeki tarımsal üretim yapısını değiştiren diğer bir faktör ise 2010'da Seyhan Nehri üzerine inşa edilen Yedigöze Barajı. Eğner dahil üç köy, su altında kalacakları için başka yere taşınırken, sekize yakın değirmen ve bazı tarihî yapılar baraj suyu altında kalmış. Köylülerin aktardığı kadarıyla, baraj dolayısıyla zeytin ağaçlarının sayısı da azalmış. Yukarıda bahsedilen Ermenice elyazma eserlerinin kolofonlarında, Agner köyünün değirmenlerinden de bahsedilir.¹⁴

KÜH'lerde yaşayagelen insanlar çevrelerinde doğal olarak yetişen bitki ve ağaçların meyve ve yapraklarını veya farklı ot türlerini toplayarak, işleyerek hem gıda hem de şifa olacak şekilde yaşamlarına katmışlardır. Bölgede keçiboynuzu ağaçları çok yaygın, zeytin ağaçlarıyla iç içe yetişmişler. Bunlar da eskiden beri toplanıyor ve geleneksel yöntemlerle kaynatılarak keçiboynuzu pekmezi yapılıyor. Yabani olarak bulunan ve yiyecek ve hastalık gibi nedenlerle tüketilen otlar ise su teresi, yarpuz, baldıran, kuzukulağı, gömeç, nane ruhu, çarşak çayı, adaçayı ve dağ çayıdır.

Sonuç olarak bölgedeki kadim üretim havzalarının kültürel miras ile ilişkisiyle ilgili gözlemlerimizde Akören ören yeri olarak geçen ve antik döneme tarihlenen Agner Manastırı'nın, Bizans döneminde inşa edilip daha sonra Ermeniler

Kayabaşı köyünde hâlen ıslah edilmemiş, yerli kara sığırlara rastlamak mümkün

Non-domesticated native black cattle still can be seen in Kayabaşı village.

of the regional lack of knowledge regarding olive oil production, the collected olives are transferred and processed in the nearby province of Kozan.

Kayabaşı, a village located at the place where Yapraklı Stream and Seyhan River meet, is a significant example within the scope of indigenous production method continuation and knowledge transfer. Tree species such as carobs, wild olives, turpentine and wild pear still exist in the unsown areas of the valley. Currently, for domestic purposes, inhabitants of Kayabaşı harvest nuts and fruits from these trees, in addition to producing wheat and animal products.

Another method used in the region is basin based crop substitution, which is a prevalent system in Anatolia. According to this method, the shared agricultural land of the villages is divided in two according to geographical borders. One side of the land is reserved for bovine animals such as bulls and cows whereas the other side is used to grow agricultural products such as rye, wheat, and barley. After the harvest, the animals are moved to the other side, and the land that was reserved for the animals is planted the following year. In this system, in which animals are fed with haulms then fertilize the land, soil fertility is preserved without the need for external factors. Nowadays, industrial fertilizer use is fairly common in both the Akören basin, Kayabaşı and other villages due to the decline in the animal population of the region. Another reason species like wheat need additional fertilizer is the fact that local/ancient seeds can no longer be found. It is evident that unlike local/ancient seeds which are abstemious and fertile, industrial seeds require more external additives. In the past, karakilcik wheat sowing was widespread in region. In conversations we had, we were specifically told that

Ceritler köyünde dağdan andızların (selvilerin) meyvesi toplanarak andız pekmezi, Dailer köyünde yine dağdan yabani olarak keçiyoynuzu meyvelerinden geleneksel yöntemlerle harnup pekmezi yapılıyor.

In the village of Ceritler, cypress fruits from the mountains are used for samphire molasses and in the village of Dailer, carob molasses is made using traditional techniques from wild carobs from the mountains.

KÜH'lerde yaşayanların sanatsal eserlerinde de coğrafyaları ile kurdukları ilişkiyi gözlemlemek mümkün

In the artistic works of people of IPLs, it is possible to see their interconnectedness with their geography.

this wheat was very delicious. They mentioned that the bread made with a yeasted pastry called *bezdirme*, unique to the region, was more delicious when made with the flour of this wheat. They still remember how amazing that bread smelled. When asked why karakilcik wheat is no longer sown, they told us that warthogs known as *karaböçük* like that specific wheat so much that they kept damaging the crops. After the government ban on warthog hunting, crop preservation became more difficult. Thus people stopped sowing *karakilcik* wheat.

Villagers still transform stony areas into cultivated land and still do crop substitution. However, modern methods are also used in the production processes. While flatlands are sown by tractors, in hilly and stony areas not suitable for tractors the sowing is done with mules and plows. In some of the places at the top of Kayabaşı village, wheat continues to be planted in small acres. Both bovine animals and smaller livestock are still raised in the region. While goats are left to themselves in the mountains and forests, sheep and cattle are grazed in the crop substitution system.

Another change in the agricultural production system of the region was caused by the construction of the Yedigöze Dam. When this dam was constructed on the Seyhan River in 2010, three villages, including Eğner, were submerged and had to be relocated. Furthermore, approximately eight mills and several historical buildings disappeared under the dam waters. According to the villagers, the number of olive trees decreased as a result of the dam construction. Mills of Agner village are also mentioned in the Armenian manuscript colophons mentioned above.¹⁴

People who live in an IPLs collect nature's offerings such as fruits, leaves and different herb species from naturally grown trees and plants without intervening with nature. They integrate those methods into their lives for the

tarafından yeniden kullanılması bu ilişki bağlamında iyi bir örnek sunar. Akören köyünün bir buçuk kilometre kuzeydoğusunda yer alan manastır dağ yamacı üzerinde, doğu ve batı sınırlarından geçen ve bugün kurumuş olan iki derenin arasında kurulmuştur. Manastır kalıntılarının çevresinde kadim tarım teraslarının izleri halen görülür. Havza içerisinde taşların temizlenerek, teras haline getirilmesi ve böylece ekilebilir bir arazi ortaya çıkartılması, havzanın ikiye bölünerek çobanların kontrollü otlatması sayesinde münavebeli bir tarımın yapılması, yağmura dayalı sulanması gibi yöntemler bugün hala Akören köyünde yaşayanlar tarafından devam ettirilmektedir. Manastırın aktif olduğu zamanlarda tarımsal faaliyetlerin de sürekli bir şekilde yapıldığı ve çevredeki köylerle yukarıda bulunan kalenin ekonomisine buranın katkısı olduğu gözlemleniyor.

Manastırlara dair yapılan araştırmalar, buraların yalnızca dinî bir kompleks olarak değerlendirilemeyeceği, çevresindeki tarım arazileri ve köylerle ilişkiseliliği de baz alınarak ele alınması gerektiğini ortaya koyar. Merkezi yerleşim alanlarına uzaklığına rağmen zengin bir tarım ve hayvancılık kültürü ile kendi kendine yeten, doğayla uyumlu ilişkiler kurabilmiş olan Anadolu'daki bu alanlara örnek olarak Agner ve çevresinde gördüklerimiz bu tespiti doğruluyor ve bunun için daha ayrıntılı bir çalışmanın yürütülmesi gerektiğini gösteriyor. Bununla birlikte kadim üretim havzalarının korunması ve bölgenin biyoçeşitlilik ve ekolojik dengesinin zarar görmemesi için yapılacak çalışmalarda havzada bulunan kültürel yapıların da dikkate alınmasının önemini de görüyoruz. Buradaki manastır ve diğer tarihî yapıların restorasyonu ve yeniden kullanımı düşünüldüğünde çevresindeki tarımsal yapıyla ve üretim faaliyetleriyle kurduğu ilişkinin bir bütün halinde ele alınması hem üretim havzasının hem de kültürel mirasın korunmasında önem teşkil edecek. Bu ve Anadolu'dan diğer kadim üretim havzalarında yapılacak ek çalışmalar birbirimizle ve dünyanın yaşam ağı içinde uyum içinde yaşama arayışımızı önemli ölçüde ileri taşıyacak ve destekleyecektir.

NOTLAR

- * Bu bölüm Hrant Dink Vakfı araştırma ekibi tarafından yazılmıştır.
- 1 Stephen Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria* (Hampshire: Variorum, 1996), s. 66-68 ve Gabriele Mietke, "Survey der Römisch-Frühbyzantinischen Siedlung Akören in Kilikien" [Kilikya'da Roma-Erken Bizans Yerleşimi Akören'in Yüzeysel Araştırması], *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, cilt 1 (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), s. 35-48.
- 2 Tsağud kelimesi eski Ermenice'de ormanlık, ağaçlık, tahtalı anlamına gelir.
- 3 M. H. Cevahircyan, "Giligyayı Agner Vanki Değatruyunı [Cilician Agner Monastery's Location]," *Badma-Panasiragan Handes* 3 (1982): 126-134 ve Roberts W. Edwards, *The Fortifications of Armenian Cilicia* (Dumbarton Oaks, 1987).
- 4 Cevahircyan, "Giligyayı Agner," s. 127.
- 5 Ğevont Alişan, *Levon Medzakordz* [Levon The Magnificent] (Venedik, 1893).
- 6 <https://www.youtube.com/watch?v=w-egBkwUSmA>
- 7 Nerses Aginyan, *Madenakragan Hedazodutyunner: Hador* 5 [Filoloji Araştırmalar, Cilt 5] (Viyan: Mihitryan Dbaran, 1953), s. 149.
- 8 Hovannes Ayvazyan, "Agants Anabad," *Krisdonya Hayasani Hanragitaran* [Hıristiyan Ermenistan Ansiklopedisi] (Yerevan: Haygagayn Hanrakidaran, 2002).
- 9 Aladağ ve bölgesinin tarihi için bkz. Ahmet Karataş ve Volkan Deneri (der.), *Aladağ Rehberi* (Ankara: ALDER, 2011) ve "Belediye Tarihçesi," <http://www.aladag.bel.tr/index.php/aladag-belediyesi/belediye-tarihcesi>.
- 10 Ulrike Wulf-Rheidt, "Akören: Two Late Antique Villages in Cilicia" [Akören: Kilikya'da İki Geç Antik Çağ Köyü], *Archaeology and the Cities in Asia Minor in Late Antiquity* [Geç Antik Çağda Küçük Asya'da Arkeoloji ve Şehirler] içinde, der. Ortwin Dally ve Christopher Ratté (Michigan: Kelsey Museum Publication, 2011), s. 198.
- 11 a.g.y., s. 200.
- 12 a.g.y., s. 198.
- 13 Wulf-Rheidt, "Akören," s. 198. Geç antik çağda, zeytinyağı üretimi ve zeytinyağı preslerine dair başka bir örnek için Güneydoğu Suriye bölgesine dair yapılan şu çalışmaya bakılabilir: Gündar Varinlioğlu, "Trade, Crafts, and Agricultural Production in Town and Countryside in Southeastern Isauria" [Güneydoğu Suriye'de Kasaba ve Kırsal Bölgelerde Ticaret, Zanaat ve Tarımsal Üretim], *Archaeology and the Cities in Asia Minor in Late Antiquity* içinde, der. Ortwin Dally ve Christopher Ratté (Michigan: Kelsey Museum Publication, 2011), s. 173-187.
- 14 Aginyan, *Madenakragan*, s. 155.

purposes of domestic use and healing. In the region, carob trees are widespread and grow along with olive trees. Carobs are collected and boiled into carob molasses through traditional methods. Wild herbs used for the purpose of domestic use and healing in the region include watercress (*Nasturtium officinale*), pennyroyal (*Mentha pulegium*), sorrel (*Rumex acetosa*), mallow (*Malva* sp.), malva vulgaris, mint spirit (*Ziziphora* sp), çarşak tea (*stachys bayburtensis*), sage (*Salvia officinalis*) and Siteritis.

In conclusion, regarding the relationship between the region's indigenous production landscapes and cultural heritage, we observed that Agner Monastery which dates back to the antiquity and was constructed later in the Byzantine period and reused by Armenians in time is a significant example as it shows interconnectedness. The monastery, located one kilometer distance northeast of Akören village, was constructed on mountain slopes between two streams passing the east and west border. Traces of indigenous production terraces are still seen around the monastery remains. Indigenous production methods such as cultivating land with stone collection and terraces, dividing land in two for crop rotation and controlled grazing, and rain-fed irrigation are still carried out by the inhabitants of Akören village. It is observed that these agricultural methods were also prevalent when the monastery was active. This area contributed to the economy of villages and the fortress above.

The studies conducted on monasteries reveal that monastery lands cannot be regarded as merely religious complexes but should be examined through their relationship with surrounding villages and agricultural land. As an example of such places in Anatolia which are rich in agriculture and livestock culture, self-sufficient and in harmony with nature, our observations in Agner and its surroundings confirm this approach, though further and more detailed study is needed. However, we have come to understand that it is important to consider the cultural structures of the region while working for indigenous production landscape preservation and biodiversity and ecological balance protection. When we consider the restoration and reuse of the monastery and other historical buildings in relation to agricultural land and production activities, the integrated approach seen between those practices in the region could be a significant example for the preservation of indigenous production landscapes and cultural heritage. This approach and further studies on other indigenous landscapes of Anatolia will move forward and support our pursuit of a harmonious life with each other and our living environment.

NOTES

- * This part has been written by the research team of the Hrant Dink Foundation.
- 1 Stephen Hill, *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria* (Hampshire: Variorum, 1996), pp. 66-68 and Gabriele Mietke, "Survey der Römisch-Frühbyzantinischen Siedlung Akören in Kilikien" [The Surface Survey of Roman-Early Byzantine Settlement in Cilicia], *XIII. Research Results Meeting*, vol 1 (Ankara: Ministry of Culture Publications, 1996), p. 35-48.
- 2 The Word Tsaghud means woodland, wooded, woody in Ancient Armenian.
- 3 M. H. Cevahircyan, "Giligyayi Agner Vanki Deghatrutuyuni [Cilician Agner Monastery's Location]," *Badma-Panasiragan Handes* 3 (1982): 126-134 and Roberts W. Edwards, *The Fortifications of Armenian Cilicia* (Dumbarton Oaks, 1987).
- 4 Cevahircyan, "Giligyayi Agner," p. 127.
- 5 Ghevon Alishan, *Levon Medzakordz* [Levon The Magnificent] (Venice, 1893).
- 6 <https://www.youtube.com/watch?v=w-e9BkwUSmA>
- 7 Nerses Aginyan, *Madenakragan Hedazodutyunner: Hador* 5 [Philology Studies, Vol 5] (Vienna: Mihitryan Dbaran, 1953), p. 149.
- 8 Hovannes Ayyvazyan, "Agants Anabad," *Krisdonya Hayasdani Hanragitaran* [Encyclopedia of Christian Armenia] (Yerevan: Haygagayn Hanrakidaran, 2002).
- 9 For the history of Aladağ and vicinity see also: Ahmet Karataş and Volkan Deneri (ed.), *Aladağ Guide* (Ankara: ALDER, 2011) and "Municipality History", <http://www.aladag.bel.tr/index.php/aladag-belediyesi/belediye-tarihcesi>
- 10 Ulrike Wulf-Rheidt, "Akören: Two Late Antique Villages in Cilicia," in *Archaeology and the Cities in Asia Minor in Late Antiquity*, ed. Ortwin Dally and Christopher Ratté (Michigan: Kelsey Museum Publication, 2011), p. 198.
- 11 *Ibid.*, p. 200.
- 12 *Ibid.*, p. 198.
- 13 Wulf-Rheidt, "Akören," p. 198. For another example of olive oil production and olive oil presses in the late antiquity, the following work on the Southeast Isauria region can be looked at: Günder Varinlioğlu, "Trades, Crafts, and Agricultural Production in Town and Countryside in Southeastern Isauria," in *Archaeology and the Cities in Asia Minor in Late Antiquity*, ed. Ortwin Dally and Christopher Ratté (Michigan: Kelsey Museum Publication, 2011), pp. 173-187.
- 14 Aginyan, *Madenakragan*, p. 155.

KAYNAKÇA VE DİZİN

**BIBLIOGRAPHY
AND INDEX**

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

- Agos Gazetesi Arşivi
Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul
Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT)
Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)
Hrant Dink Vakfı Arşivi
Resmi Gazete

BASILİ KAYNAKLAR

- Aginyan, Nerses (1953) *Madenakragan Hedazodutyunner: Hador 5* [Bibliyografik Araştırmalar, Cilt 5]. Viyana: Mihitryan Dbaran.
Alboyadjian, Arshak (1946) *Badmutyun Hay Tbrotsi* [Ermeni Okul Tarihi]. Kahire: Nor Astegh.
Alişan, Ğevont (1893) *Levon Medzakordz* [Muhteşem Levon]. Venedik.
---- (1885) *Sisvan*. Venedik. www.digilib.am/book/1343/Uhuniwlu
Aydin, Suavi, (2012) "Adana", *Encyclopaedia of Islam, THREE*, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_ei3_COM_23734
Ayvazyan, Hovannes (2002) "Agants Anabad" [Agants Manastırı], *Krisdonya Hayasdani Hanragitaran* [Hiristiyan Ermenistan Ansiklopedisi]. Yerevan: Haygagayn Hanrakidaran.
Bali, Rifat N. (2016) "Adana Yahudileri", *Türkiye'deki Yahudi Toplumlarından Geriye Kalanlar* içinde (der. Rifat N. Bali). İstanbul: Libra.
Baltacı, Mehmet ve S. Haluk Uygur (2009) *Tarihi Fotoğraflarla Adana*. Adana: Adana Büyükşehir Belediyesi Altınkoza Yayınları.
Barker, William Burckhardt (1853) *Lares and Penates, or, Cilicia and Its Governors: Being a Short Historical Account of that Province from the Earliest Times to the Present*

- Day [Lares ve Penates veya Kilikya ve Valileri: En Eski Zamanlardan Günümüze Bu Vilayetin Kısa Bir Tarihsel Anlatımı]. Londra: Ingram, Cooke.
Başaran, Betül (1997) *Reinterpreting American Missionary Presence in the Ottoman Empire: American Schools and the Evolution of Ottoman Educational Policies (1820-1908)* [Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Faaliyetlerine Yeni Bir Bakış: Amerikan Okulları ve Osmanlı Eğitim Politikalarının Gelişimi ve Dönüşümü (1820-1908)] (yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bilkent Üniversitesi, Ankara.
Beihammer, Alexander D. (2016) "Christian Views of Islam in Early Seljuq Anatolia: Perceptions and Reactions" [Erken Selçuklu Anadolu'sunda Hıristiyanların İslam'a Bakışları: Algılar ve Tepkiler], *Islam and Christianity in Medieval Anatolia* içinde [Ortaçağ Anadolu'sunda İslamiyet ve Hıristiyanlık] (der. A. C. S. Peacock, Bruno de Nicola ve Sara Nur Yıldız). Londra: Routledge, s. 51-76.
Brock, Sebastian P., Aaron Butts, George Kiraz ve Lucas van Rompay (der.) (2011) *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage* [Gorgias Süryani Mirası Ansiklopedik Sözlüğü]. River Road: Gorgias.
Cevahiryan, M. H. (1982) "Giligyayı Agner Vanki Değatruyunı [Kilikya Agner Manastırının Konumu]", *Badma-Panasiragan Handes 3*, s. 126-134.
Cevdet Paşa (1986) *Tezâkir 21-39* (der. Cavid Baysun). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
Cowe, S. Peter (2016) "Patterns of Armeno-Muslim Interchange on the Armenian Plateau in the Interstice between Byzantine and Ottoman Hegemony" [Osmanlı ve Bizans Hegemonyası Arasındaki Boşlukta Ermeni Platosunda Ermeni-İslam Teatisinin Biçimleri], *Islam and Christianity in Medieval Anatolia* içinde (der. A. C. S. Peacock, Bruno de Nicola and Sara Nur Yıldız). London: Routledge, s. 77-105.
Çanak, Erdem (2014) "Atatürk'ün Adana Ziyaretleri", *Atatürk Araştırmaları Merkezi 30*, sayı 90, s. 49-81, <http://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Erdem-%C3%87ANAK-Atat%C3%BCrk%E2%80%99C3%BCn-Adana-Ziyaretleri.pdf>
Çanak, Erdem ve Ahmet Yeşil (2015) "Atatürk Döneminde Adana (Seyhan) Vilayetinin Demografik Yapısı", *Tarihin Peşinde Dergisi 14*, s. 101-128.
Çomu, Aslı Emine (2005) *The Impact of the Exchange of Populations on the Social and Economic Life of the City of Adana* [1923 Nüfus Mübadelesinin Adana Şehrindeki Sosyal ve Ekonomik Etkileri (1875-1927)] (yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

BIBLIOGRAPHY

ARCHIVAL SOURCES

- Agos Weekly Archives
 Hrant Dink Foundation Archives
 Prime Ministry's Ottoman Archive (BOA), İstanbul
 Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT)
 Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)
 Resmi Gazete [Official Gazette]

PUBLISHED SOURCES

- Aginyan, Nerses (1953) *Madenakragan Hedazodutyunner: Hador 5* [Bibliographical Studies: Volume 5]. Vienna: Mkhitarian Dbaran.
- Alboyadjian, Arshak (1946) *Badmutyun Hay Tbrotsi* [History of Armenian School]. Cairo: Nor Astegh.
- Alişan, Ghevont (1893) *Levon Medzakordz* [Levon the Magnificent]. Venice, 1893.
- (1885) *Sisvan*. Venice. www.digilib.am/book/1343/Uhunuwlu
- Aydin, Suavi, (2012) "Adana", *Encyclopaedia of Islam, THREE*, http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912-ei3-COM_23734
- Ayvazyan, Hovannes (2002) "Agants Anabad" [Agants Monastery], *Krisdonya Hayasdani Hanragitaran* [Encyclopedia of Christian Armenia]. Yerevan: Haygagayn Hanrakidaran.
- Bali, Rifat N. (2016) "Adana Yahudileri" [Jews of Adana], in *Türkiye'deki Yahudi Toplumlarından Geriye Kalanlar* [Remnants of the Jewish Communities in Turkey] (ed. Rifat N. Bali). İstanbul: Libra.
- Baltacı, Mehmet and S. Haluk Uygur (2009) *Tarihi Fotoğraflarla Adana* [Adana with Old Photos]. Adana: Adana Büyükşehir Belediyesi Altınkoza Yayınları.
- Barker, William Burckhardt (1853) *Lares and Penates, or, Cilicia and Its Governors: Being a Short Historical Account of that Province from the Earliest Times to the Present Day*. London: Ingram, Cooke.
- Başaran, Betül (1997) *Reinterpreting American Missionary Presence in the Ottoman Empire: American Schools and the Evolution of Ottoman Educational Policies (1820-1908)* (unpublished master's thesis). Bilkent University, Ankara.
- Beihammer, Alexander D. (2016) "Christian Views of Islam in Early Seljuq Anatolia: Perceptions and Reactions", in *Islam and Christianity in Medieval Anatolia* (ed. A. C. S. Peacock, Bruno de Nicola and Sara Nur Yıldız). London: Routledge, pp. 51-76.
- Brock, Sebastian P., Aaron Butts, George Kiraz and Lucas van Rompay (ed.) (2011) *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*. River Road: Gorgias.
- Cevahirçyan, M. H. (1982) "Giligyayı Agner Vanki Deghatrutyun [Cilician Agner Monastery's Location]", *Badma-Panasiragan Handes 3*, pp. 126-134.
- Cevdet Paşa (1986) *Tezâkir 21-39* [Memoirs] (ed. Cavid Baysun). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Cowe, S. Peter (2016) "Patterns of Armeno-Muslim Interchange on the Armenian Plateau in the Interstice between Byzantine and Ottoman Hegemony", in *Islam and Christianity in Medieval Anatolia* (ed. A. C. S. Peacock, Bruno de Nicola and Sara Nur Yıldız). London: Routledge, pp. 77-105.
- Çanak, Erdem (2014) "Atatürk'ün Adana Ziyaretleri" [Atatürk's Visits to Adana], *Atatürk Araştırmaları Merkezi 30*, no. 90, pp. 49-81, <http://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Erdem-%C3%87ANAK-Atat%C3%BCrk%E2%80%99%C3%BCn-Adana-Ziyaretleri.pdf>
- Çanak, Erdem and Ahmet Yeşil (2015) "Atatürk Döneminde Adana (Seyhan) Vilayetinin Demografik Yapısı" [Demographic Structure of the Province of Adana (Seyhan) during the Atatürk's Era], *Tarihin Peşinde Dergisi 14*, pp. 101-128.
- Çomu, Aslı Emine (2005) *The Impact of the Exchange of Populations on the Social and Economic Life of the City of Adana* (unpublished master's thesis). Boğaziçi University, İstanbul.
- Davis, Edwis John (1879) *Life in Asiatic Turkey: A Journal of Travel in Cilicia*. London: Edward Stanford.
- Edwards, Robert W. (1987) *The Fortifications of Armenian Cilicia*. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Exertzoglou, Charis (18 Eylül 2002) "Adana (Ottoman Period)", *Encyclopaedia of Hellenic World*, asiaminor.ehw.gr/forms/fLemma.aspx?lemmaId=7070
- Gould, Andrew G. (1976) "Lords or Bandits? The Derebeys of

- Davis, Edwis John (1879) *Life in Asiatic Turkey: A Journal of Travel in Cilicia* [Asya Türkiye'sine Yaşam: Bir Kilikya Seyahatnamesi]. Londra: Edward Stanford.
- Edwards, Robert W. (1987) *The Fortifications of Armenian Cilicia* [Ermeni Kilikya'nın Savunma Yapıları]. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Exertzoglou, Charis (18 Eylül 2002) "Adana (Ottoman Period)" [Adana (Osmanlı Dönemi)], *Encyclopaedia of Hellenic World*, asiaminor.ehw.gr/forms/fLemma.aspx?lemmaId=7070
- Gould, Andrew G. (1976) "Lords or Bandits? The Derebeys of Cilicia" [Lordlar veya Eşkiyalar? Kilikya'nın Derebeyleri], *International Journal of Middle East Studies* 7, s. 485-506.
- Gülalp, Cevdet Naci (2007) *Adana'yı Seviyorum*. Adana: Alev Dikici Ofset.
- Güleryüz, Naim A. (2008) *The Synagogues of Thrace and Anatolia* [Anadolu ve Trakya'nın Sinagogları] (çev. Leon Keribar). İstanbul: Gözlem.
- Hill, Stephen (1996) *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria* [Kilikya ve Suriye'nin Erken Dönem Bizans Kiliseleri]. Aldershot: Variorum.
- Karacakaya, Recep (2003) "Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)", *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi* 3, s. 127-142.
- Karataş, Ahmet ve Volkan Deneri (der.) (2011) *Aladağ Rehberi*. Ankara: ALDER.
- Kemal, Orhan (2000) *Murtaza*. İstanbul: Tekin.
- Kévorkian, Raymond (2015) *Ermeni Soykırımı* (çev. Ayşen Ekmekçi). İstanbul: İletişim.
- Kévorkian, Raymond H. and Paul B. Paboudjian (2012) *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*. İstanbul: Aras.
- Kocabaşoğlu, Uygur (2013) "Bir Varmış Bir Yokmuş: Talas Amerikan Koleji", *Kebikeç* 36, s. 105-119.
- Kurkjian, Vahan M (1919) *The Armenian Kingdom of Cilicia* [Kilikya Ermeni Krallığı]. New York.
- Kurt, Mehmet (2009) "Kilikya'da Yeni Asur Egemenliği ve Yerel Güçler", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21, s. 327-337.
- Mietke, Gabriele (1996) "Survey der Romisch-Frühbyzantinischen Siedlung Akören in Kilikien" [Kilikya'da Roma-Erken Bizans Yerleşimi Akören'in Yüzey Araştırması], *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, cilt 1 içinde. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 35-48.
- Mildanoğlu, Zakarya (2014) *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000*. İstanbul: Aras.
- Özyüksel, Murat (2013) *Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi - Anadolu ve Bağdat Demiryolları*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.
- Pınar, Mehmet (2015) "Adana Türk Ocağı ve Faaliyetleri (1923-1931)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8, sayı 41, s. 537-552.
- Poş, Abdullah (2005) "Osmanlı Döneminde Tarsus (1516-1923)", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, sayı 1, s. 243-278.
- Shaw, Stanford (1976) *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* [Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Tarihi], cilt 1. New York: Cambridge University Press.
- Shaw, Stanford and Ezel Kural Shaw (1976) *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* [Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye Tarihi], cilt 2. New York: Cambridge University Press.
- Terziyan, Hagop (2010) "H. Giligyo Ağedi" [Kilikya Felaketi], *Hişadagaran Adanayi Ağedi* [Adana Felaketi Anıları], cilt 2 içinde. Antlias: Kilikya Ermenileri Katolikosluğu.
- (2009) *1909: The Massacre of Armenians* [1909: Ermeni Katliamı]. Londra: Gomidas Institute.
- (1909) *Adanayi Gyankı* [Adana'da Yaşam]. İstanbul: Zareh Nishan Berberian.
- TMMOB (2006) *Adana Mimarlık Rehberi 1900-2005*. Adana: TMMOB Mimarlık Odası Adana Şubesi.
- Toksöz, Meltem (2010) *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin Region 1850-1908* [Doğu Akdeniz'de Göçebeler, Göçmenler ve Pamuk: Adana-Mersin Bölgesinin Oluşumu, 1850-1908]. Leiden: Brill.
- (2009) "Bölgesel Ekonominin Oluşumu: Göçebe Hayattan Ticari Tarıma Çukurova", *Toplumsal Tarih* 191, s. 78-83.
- Toksöz, Meltem ve Biray Kolluoğlu (der.) (2014) *Cities of the Mediterranean: From the Ottoman Times to the Present* [Akdeniz Şehirleri: Osmanlı Dönemi'nden Günümüze]. London: I.B.Tauris.
- Ünal, Ahmet (2006) "Hitit İmparatorluğu'nun Yıkılışından Bizans Dönemi'nin Sonuna Kadar Adana Ve Çukurova Tarihi", *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15, sayı 3, s. 67-102.
- Ünal, Ahmet ve K. Serdar Girginer (2007) *Kilikya-Çukurova: İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi'ne Kadar Kilikya'da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji*. İstanbul: Homer.
- Üngör, Uğur Ümit ve Mehmet Polatel (2011) *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property* [El Koyma ve Yıkım: Jön Türklerin Ermeni Mülklerini Gaspı]. Londra: Bloomsbury.
- Varinlioğlu, Günder (2011) "Trades, Crafts, and Agricultural Production in Town and Countryside in Southeastern Isauria" [Güneydoğu Suriye'de Kasaba ve Kırsal

- Cilicia”, *International Journal of Middle East Studies* 7, pp. 485-506.
- Gülalp, Cevdet Naci (2007) *Adana’yı Seviyorum* [I Love Adana]. Adana: Alev Dikici Ofset.
- Güleryüz, Naim A. (2008) *The Synagogues of Thrace and Anatolia* (trans. Leon Keribar). Istanbul: Gözlem.
- Hill, Stephen (1996) *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*. Aldershot: Variorum.
- Karacakaya, Recep (2003) “Meclis-i Mebusan Seçimleri ve Ermeniler (1908-1914)” [Elections of Chamber of Deputies and Armenians (1908-1914)], *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi* 3, pp. 127-142.
- Karataş, Ahmet and Volkan Deneri (ed.) (2011) *Aladağ Rehberi* [Guide of Aladağ]. Ankara: Alder.
- Kemal, Orhan (2000) *Murtaza*. Istanbul: Tekin.
- Kévorkian, Raymond (2011) *The Armenian Genocide: A Complete History*. London: I.B. Tauris.
- Kévorkian, Raymond H. and Paul B. Paboudjian (2012) *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler* [Armenians in the Ottoman Empire before 1915]. Istanbul: Aras.
- Kocabaşoğlu, Uygur (2013) “Bir Varmış Bir Yokmuş: Talas Amerikan Koleji” [Once Upon a Time: Talas American College], *Kebikeç* 36, pp. 105-119.
- Kurkjian, Vahan M (1919) *The Armenian Kingdom of Cilicia*. New York.
- Kurt, Mehmet (2009) “Kilikya’da Yeni Asur Egemenliği ve Yerel Güçler” [Assyrian Sovereignty and Local Powers in Cilicia], *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 21, pp. 327-337.
- Mietke, Gabriele (1996) “Survey der Romisch-Frühbyzantinischen Siedlung Akören in Kilikien” [Survey of the Roman-Early Byzantine Settlement Akören in Cilicia], in *XIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, vol. 1. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, pp. 35-48.
- Mildanoğlu, Zakarya (2014) *Ermenice Süreli Yayınlar 1794-2000* [Armenian Periodicals 1794-2000]. Istanbul: Aras.
- Özyüksel, Murat (2013) *Osmanlı İmparatorluğu’nda Nüfuz Mücadelesi - Anadolu ve Bağdat Demiryolları* [Power Struggle in the Ottoman Empire - Anatolian and Baghdad Railways]. Istanbul: Türkiye İş Bankası.
- Pınar, Mehmet (2015) “Adana Türk Ocağı ve Faaliyetleri (1923-1931)” [Turkish Hearth in Adana and its Activities], *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8, no. 41, pp. 537-552.
- Poş, Abdullah (2005) “Osmanlı Döneminde Tarsus (1516-1923)” [Tarsus in the Ottoman Period], *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, no. 1, pp. 243-278.
- Shaw, Stanford (1976) *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol 1. New York: Cambridge University Press.
- Shaw, Stanford and Ezel Kural Shaw (1976) *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, vol 2. New York: Cambridge University Press.
- Terzian, Hagop (2010) “H. Giligyo Aghed” [The Cilicia Disaster], in *Hishadagaran Adanayi Aghedi* [Memories of the Adana Disaster], vol 2. Antilias: Catholicosate of the Holy House of Cilicia.
- (2009) *1909: The Massacre of Armenians*. London: Gomidas Institute.
- (1909) *Adanayi Gyanki* [Life in Adana]. Istanbul: Zareh Nishan Berberian.
- TMMOB (2006) *Adana Mimarlık Rehberi 1900-2005* [Adana Architectural Guide 1900-2005]. Adana: TMMOB Mimarlık Odası Adana Şubesi.
- Toksöz, Meltem (2010) *Nomads, Migrants and Cotton in the Eastern Mediterranean: The Making of the Adana-Mersin Region 1850-1908*. Leiden: Brill.
- (2009) “Bölgesel Ekonominin Oluşumu: Göçebe Hayattan Ticari Tarıma Çukurova” [Making of a Regional Economy: Çukurova from Nomadic Life to Commercial Agriculture], *Toplumsal Tarih* 191, pp. 78-83.
- Toksöz, Meltem ve Biray Kolluoğlu (ed.) (2014) *Cities of the Mediterranean: From the Ottoman Times to the Present*. London: I.B.Tauris.
- Ünal, Ahmet (2006) “Hitit İmparatorluğu’nun Yıkılışından Bizans Dönemi’nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi” [History of Cilicia and Adana from the Downfall of the Hittite Empire until the End of the Byzantine Period], *ÇÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 15, no. 3, pp. 67-102.
- Ünal, Ahmet and K. Serdar Girginer (2007) *Kilikya-Çukurova: İlk Çağlardan Osmanlılar Dönemi’ne Kadar Kilikya’da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji* [Cilicia-Çukurova: Historical Geography, History and Archaeology in Cilicia from the Early Ages until the Ottoman Period]. Istanbul: Homer.
- Üngör, Uğur Ümit and Mehmet Polatel (2011) *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*. London: Bloomsbury.
- Varinlioğlu, Günder (2011) “Trades, Crafts, and Agricultural Production in Town and Countryside in Southeastern Isauria”, in *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity* (ed. Ortwin Dally and Christopher Ratté). Michigan: Kelsey Museum Publication, pp. 173-187.
- Voskian, Hamazasb (1957) *Giligyayi Vankeri* [Monasteries of Cilicia]. Vienna: Mkhitarian.
- Wulf-Rheidt, Ulrike (2011) “Akören: Two Late Antique Villages in Cilicia,” in *Archaeology and the Cities of Asia*

- Bölgelerde Ticaret, Zanaat ve Tarımsal Üretim], *Archaeology and the the Cities of Asia Minor in Late Antiquity* [Geç Antik Çağda Küçük Asya'nın Şehirleri ve Arkeoloji] içinde (der. Ortwin Dally ve Christopher Ratté). Michigan: Kelsey Museum Publication, s. 173-187.
- Voskian, Hamazasb (1957) *Giligyayi Vankere* [Kilikya Manastırları]. Viyana: Mihitryan.
- Wulf-Rheidt, Ulrike (2011) "Akören: Two Late Antique Villages in Cilicia" [Akören: Kilikya'da İki Geç Antik Çağ Köyü], *Archaeology and the the Cities of Asia Minor in Late Antiquity* [Geç Antik Çağda Küçük Asya'nın Şehirleri ve Arkeoloji] içinde (der. Ortwin Dally ve Christopher Ratté). Michigan: Kelsey Museum Publication, s. 189-203.
- Yeğyayan, Püzant (2012) *Adanayi Hayots Badmutyun* [Adana Ermenileri Tarihi]. Antilias: Holy See of Cilicia
- Yeğyayan, Püzant (1975) *Jamanagagits Badmutyun Gatoghigosutyay Hayots Giligyo 1914-1972* [Kilikya Ermeni Katolikosluğu Yakın Tarihi, 1914-1972]. Antilias: Catholicosate of the Holy House of Cilicia.
- Yesayan, Zabel (2014) *Yıkıntılar Arasında* (çev. Kayuş Ç. Gavrilo). İstanbul: Aras, 2014.
- Zeidner, Robert Farrer (1991) *The Tricolor Over the Taurus: The French in Cilicia and Vicinity, 1918-1922* [Torosların Üzerinde Fransız Bayrağı: Kilikya ve Civarında Fransa, 1918-1922] (yayımlanmamış doktora tezi). Utah Üniversitesi, Utah.
- Ottoman History Podcast*. <https://soundcloud.com/ottoman-history-podcast/migrant-workers-in-ottoman#t=14:45>
- "Nuri Has Pasajı, Adana," <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/adana/kulturenvanteri/nuri-has-pasaji>
- Tekerek, Nurhan (2009), "Hayallerim, Yıldızlar ve Bereketli Topraklarda Sinema", <http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=31716>.
- "The Origin of the Armenian Church" [Ermeni Kilisesi'nin Kökeni], www.armenianorthodoxchurch.org/en/history

İNTERNET KAYNAKLARI

- "Anadolu Katolik Kilisesi", www.anadolukatolikkilisesi.org
- Arıkoğlu, Kaya (2010, 18 Mart), "Kentlerin Yaşam ve Ölümleri", *Arkitera*, <http://v3.arkitera.com/k312-kentlerin-yasam-ve-olumleri.html>
- Arkeofili (2017, 18 Mayıs), "Adana Müze Kompleksi Açıldı", arkeofili.com/adana-muze-kompleksi-acildi
- "Azkayin Apkarian Varjaran" [Apkarian Ermeni Okulu], <http://www.armprelacylb.org/schools/azk-apkarian/>
- "Belediye Tarihçesi", <http://www.aladag.bel.tr/index.php/aladag-belediyesi/belediye-tarihcesi>.
- ÇEKÜL (2017, 24 Ocak), "Nuri Has Pasajında Restorasyon", <https://www.cekulvakfi.org.tr/haber/nuri-has-pasajinda-restorasyon>
- "Gazi Paşa Adana'da", *Cumhuriyet*, 19 Kânunısani 1925.
- Gezici, Aytakin (2012, 22 Ocak), "Adanalılar Orosdi-Back'i Nasıl Horozdibek'e Dönüştürdü?", *Adana 5 Ocak Gazetesi*. <http://www.5ocaknews.com/haberler/kose-yazilari/adanalilar-orosdi-back-i-nasil-horozdibek-e-donusturdu.html>
- Gratien, Chris (2015), "Migrant Workers in Ottoman Anatolia" [Osmanlı Anadolu'sunda Göçmen İşçiler],

- Minor in Late Antiquity* (ed. Ortwin Dally ve Christopher Ratté). Michigan: Kelsey Museum Publication, pp. 189-203.
- Yeghiayan, Puzant (2012) *Adanayi Hayots Badmutyun* [History of Adana Armenians]. Antilias: Holy See of Cilicia
- Yeghiayan, Puzant (1975) *Jamanagagits Badmutyun Gatoghigosutyayn Hayots Giligyo 1914-1972* [Contemporary History of the Catholicosate of the Holy House of Cilicia, 1914-1972]. Antilias: Catholicosate of the Holy House of Cilicia.
- Yessayan, Zabel (2016) *In the Ruin: The 1909 Massacres of Armenians in Adana, Turkey* (trans. G. M. Goshgarian). Boston: Armenian International Women's Association Press.
- Zeidner, Robert Farrer (1991) *The Tricolor Over the Taurus: The French in Cilicia and Vicinity, 1918-1922* (unpublished PhD dissertation). Utah University, Utah.
- Tekerek, Nurhan (2009), "Hayallerim, Yıldızlar ve Bereketli Topraklarda Sinema" [My Dreams, Stars and Cinema on Fertile Lands], <http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?t=31716>.
- "The Origin of the Armenian Church", www.armenianorthodoxchurch.org/en/history

ONLINE SOURCES

- "Anadolu Katolik Kilisesi" [Catholic Church of Anatolia]. www.anadolukatolikkilisesi.org
- Arıkoğlu, Kaya (2010, 18 March), "Kentlerin Yaşam ve Ölümleri" [Life and Death of Cities], *Arkitera*, <http://v3.arkitera.com/k312-kentlerin-yasam-ve-olumleri.html>
- Arkeofili (2017, 18 May), "Adana Müze Kompleksi Açıldı" [Museum Complex of Adana Opened]. arkeofili.com/adana-muze-kompleksi-acildi
- "Azkayin Apkarian Varjaran" [Apkarian Armenian School], <http://www.armprelacylb.org/schools/azk-apkarian/>
- "Belediye Tarihçesi" [History of Municipality], <http://www.aladag.bel.tr/index.php/aladag-belediyesi/belediye-tarihcesi>.
- ÇEKÜL (2017, 24 January), "Nuri Has Pasajında Restorasyon" [Restoration in the Nuri Has Arcade]. <https://www.cekulvakfi.org.tr/haber/nuri-has-pasajinda-restorasyon>
- Gezici, Aytekin (2012, 22 January), "Adanalılar Orosdi-Back'ı Nasıl Horozdibek'e Dönüştürdü?" [How Did Adana Residents Turn the Name of Orosdi-Back into Horozdibek?], *Adana 5 Ocak Gazetesi*. <http://www.5ocaknews.com/haberler/kose-yazilari/adanalilar-orosdi-back-i-nasil-horozdibek-e-donusturdu.html>
- Gratien, Chris (2015), "Migrant Workers in Ottoman Anatolia", *Ottoman History Podcast*. <https://soundcloud.com/ottoman-history-podcast/migrant-workers-in-ottoman#t=14:45>
- "Nuri Has Pasajı, Adana," <https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/adana/kulturenvanteri/nuri-has-pasaji>

GÖRSEL MALZEME KAYNAKLARI

ön kapak: Hrant Dink Vakfı Arşivi

ön kulak: Püzant Yeğyayan (2012) *Adanayi Hayots Badmutyun* [Adana Ermenileri Tarihi]. Antilias: Holy See of Cilicia, s. 634.

arka kulak: Hrant Dink Vakfı Arşivi

s. 16 “St. Paul, the Apostle,” *Encyclopædia Britannica Online*,
<https://www.britannica.com/biography/Saint-Paul-the-Apostle?oasmId=127003>

Hrant Dink Vakfı Arşivi

“The Armenian Catholicosate in Sis”, Nubarian Library Collection, *Houshamadyan*, https://www.houshamadyan.org/fileadmin/_processed_/9/8/csm_SisCatholicosat.BNU-retocadaweb_02_ac4e3968d5.jpg

Mehmet Baltacı ve S. Haluk Uygur (2009) *Tarihi Fotoğraflarla Adana / Adana with Old Photos*. Adana: Adana Büyükşehir Belediyesi Altınkoza Yayınları, s. 17.

s. 17 “Leon V tomb in the Couvent des Celestins,” *Wikimedia Commons*, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:LeonVCouventDesCelestins.jpg>

“Cennetmekan Yavuz Sultan Selim Han Hazretlerinin Mercidabık Cengi”, Maximillian Fruchtermann (der), Atatürk Kitaplığı Krt 003583, http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/kartpostal/Krt_003583.jpg

Edwis John Davis (1879) *Life in Asiatic Turkey: A Journal of Travel in Cilicia*. London: Edward Stanford, s. 61 ve “Taşköprü (Adana)”, *Wikiwand*, [http://www.wikiwand.com/en/Ta%C5%9Fk%C3%B6pr%C3%BC_\(Adana\)](http://www.wikiwand.com/en/Ta%C5%9Fk%C3%B6pr%C3%BC_(Adana))

“Adana, Çukurova’da Harman”, foto: M. Sadık Aldatmaz, Atatürk Kitaplığı Krt, 014118, http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/kartpostal/Krt_014118.jpg

Baltacı ve Uygur (2009), s. 7.

s. 18 Raymond H. Kévorkian ve Paul B. Paboudjian (2012) *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler*. İstanbul: Aras, s. 272.

“Image extracted from page 017 of volume 2 of *La Turquie d’Asie. Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l’Asie-Mineure.*, by CUINET, Vital. Original held and digitised by the British Library,” *Wikimedia Commons*, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:CUINET\(1892\)-2.017-Adana_Vilayet.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:CUINET(1892)-2.017-Adana_Vilayet.jpg)

Kévorkian ve Paboudjian (2012), s. 280.

s. 19 “Image extracted from page 733 of *Life on the Bosphorus. Doings in the city of the Sultan. Turkey, past and present, including chronicles ...*, by Spry, William James Joseph. Original held and digitised by the British Library,” *Wikimedia Commons*, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:SPRY\(1895\)-p733--THE_OTTOMAN_PARLIAMENT,-1877.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:SPRY(1895)-p733--THE_OTTOMAN_PARLIAMENT,-1877.jpg)

“Mersin,” <http://www.levantineheritage.com/mersina.htm>

Baltacı ve Uygur (2009), s. 67.

s. 20 Zabel Yessayan (2016), *In the Ruins* (çev. G. M. Goshgarian). Boston: AIWA Press, s. 198.

“Adana, 1897. The Gechijian Family”, *Houshamadyan*, <https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayet-of-adana.html>

Dr. Vahram Shemmassian Koleksiyonu

s. 21 “The Lawrence and the Arab Revolt 1916 - 1918”, Imperial War Museum, Q 60048, <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205074755>

“General Marshall Reading the Proclamation of the Armistice with Turkey in the Serai, Baghdad”, Imperial War Museum, Q 56808, <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205218826>

Garabet K. Moumdjian, “Cilicia Under French Mandate, 1918-1921”, <http://www.armenian-history.com/Nyuter/HISTORY/G.Moumdjian/Social-Political.htm>

VISUAL MATERIAL SOURCES

- front cover:** Hrant Dink Foundation Archives
- front flap:** Püzant Yeghyayan (2012) *Adanayi Hayots Badmutyun* [History of Armenians in Adana]. Antilias: Holy See of Cilicia, p. 634.
- back flap:** Hrant Dink Foundation Archives
- p. 16** “St. Paul, the Apostle,” *Encyclopædia Britannica Online*, <https://www.britannica.com/biography/Saint-Paul-the-Apostle?oasmId=127003>
Hrant Dink Foundation Archives
“The Armenian Catholicosate in Sis”, Nubarian Library Collection, *Houshamadyan*, https://www.houshamadyan.org/fileadmin/_processed_/9/8/csm_SisCatholicosat.BNU-retocadaweb_02_ac4e3968d5.jpg
Mehmet Baltacı and S. Haluk Uygur (2009) *Tarihi Fotoğraflarla Adana / Adana with Old Photos*. Adana: Adana Büyükşehir Belediyesi Altınkoza Publishing House, p. 17.
- p. 17** “Leon V tomb in the Couvent des Celestins,” Wikimedia Commons, <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:LeonVCouventDesCelestins.jpg>
“Cennetmekan Yavuz Sultan Selim Han Hazretlerinin Mercidabık Cengi”, Maximillian Fruchtermann (ed.), Atatürk Kitaplığı Krt 003583, http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/kartpostal/Krt_003583.jpg
Edwis John Davis (1879) *Life in Asiatic Turkey: A Journal of Travel in Cilicia*. London: Edward Stanford, p. 61 and “Taşköprü (Adana)”, Wikiwand, [http://www.wikiwand.com/en/Ta%C5%9Fk%C3%B6pr%C3%BC_\(Adana\)](http://www.wikiwand.com/en/Ta%C5%9Fk%C3%B6pr%C3%BC_(Adana))
“Adana, Çukurova’da Harman”, photo: M. Sadık Aldatmaz, Atatürk Kitaplığı Krt, 014118, http://katalog.ibb.gov.tr/kutuphane2/kartpostal/Krt_014118.jpg
Baltacı and Uygur (2009), p. 7.
- p. 18** Raymond H. Kévorkian and Paul B. Paboudjian (2012) *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler* [Armenians in the Ottoman Empire before 1915]. Istanbul: Aras, p. 272.
“Image extracted from page 017 of volume 2 of *La Turquie d’Asie. Géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l’Asie-Mineure.*, by CUIINET, Vital. Original held and digitised by the British Library,” *Wikimedia Commons*, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:CUIINET\(1892\)_2.017_Adana_Vilayet.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:CUIINET(1892)_2.017_Adana_Vilayet.jpg)
Kévorkian and Paboudjian (2012), p. 280.
- p. 19** “Image extracted from page 733 of *Life on the Bosphorus. Doings in the city of the Sultan. Turkey, past and present, including chronicles ...*, by Spry, William James Joseph. Original held and digitised by the British Library,” *Wikimedia Commons*, [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:SPRY\(1895\)_p733--THE_OTTOMAN_PARLIAMENT,_1877.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:SPRY(1895)_p733--THE_OTTOMAN_PARLIAMENT,_1877.jpg)
“Mersin,” <http://www.levantineheritage.com/mersina.htm>
Baltacı and Uygur (2009), p. 67.
- p. 20** Zabel Yessayan (2016), *In the Ruins* (trans. G. M. Goshgarian). Boston: AIWA Press, p. 198.
“Adana, 1897. The Gechijian Family”, *Houshamadyan*, <https://www.houshamadyan.org/mapottomanempire/vilayet-of-adana.html>
Dr. Vahram Shemmassian Collection
- p. 21** “The Lawrence and the Arab Revolt 1916 - 1918”, Imperial War Museum, Q 60048, <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205074755>
“General Marshall Reading the Proclamation of the Armistice with Turkey in the Serai, Baghdad”, Imperial War Museum, Q 56808, <https://www.iwm.org.uk/collections/item/object/205218826>
Garabet K. Moumdjian, “Cilicia Under French Mandate, 1918-1921”, <http://www.armenian-history.com/Nyuter/HISTORY/G.Moumdjian/Social-Political.htm>

- s. 22 “Holy See of Cilicia”, *Encyclopedia of Armenian Religion*, http://www.armenianreligion.am/en/Encyclopedia_of_armenian_religion_Metsi_Tann_Kilikio_Katoghikosoutyun
“Mübadele Fotoğrafları”, <http://mubadelesempozyumu.tekirdag.bel.tr/sempozyum-fotograflari.html>
- s. 23 Hrant Dink Vakfı Arşivi
“Antelias: From Orphanage to Seminary”, <http://pontificalvisit.armenianprelacy.org/seminary.html>
- s. 32 Bir Adana şehir panoraması, Salt Araştırma, (American Board of Commissioners for Foreign Missions Koleksiyonu), ABAHADN008, archives.saltresearch.org/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=4051990&silolibrary=GEN01
- s. 33 Adana Hastanesi Girişi, Salt Araştırma, (American Board of Commissioners for Foreign Missions Koleksiyonu), ABAHADN017, archives.saltresearch.org/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=4052019&silolibrary=GEN01
- s. 50-61 Hrant Dink Arşivi
- s. 66 Osman Köker (der) (2008) *Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonundan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye’de Ermeniler*, cilt 1. İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, s. 245, no. 509; Hrant Dink Vakfı Arşivi
- s. 67 Kévorkian ve Paboudjian (2012), s. 273; Hrant Dink Vakfı Arşivi
- s. 68 Osman Köker (der) (2013) *Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonundan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye’de Ermeniler*, cilt 2. İstanbul: Birzamanlar Yayıncılık, s. 275, no. 622; Baltacı ve Uygur (2009), s. 53; Hrant Dink Vakfı Arşivi
- s. 69 Köker 2013, s. 276, no. 623; Hrant Dink Vakfı Arşivi
- s. 70 Yeğyayan (2012), s. 196, 303, 634.
- s. 71 Yeğyayan (2012), s. 689; Hrant Dink Vakfı Arşivi
- s. 72 Yeğyayan (2012), s. 608; Hrant Dink Vakfı Arşivi
- s. 73 Hrant Dink Vakfı Arşivi; Yeğyayan (2012), s. 472.
- s. 74 Hrant Dink Vakfı Arşivi; Yeğyayan (2012), s. 489.
- s. 75 Hrant Dink Vakfı Arşivi
- s. 76 Hrant Dink Vakfı Arşivi; Köker (2013), s. 271, no. 612; Hrant Dink Vakfı Arşivi
- s. 77 <https://www.youtube.com/watch?v=UPwJBGM3sPM>; Hrant Dink Vakfı Arşivi
- s. 79 TMMOB (2006) *Adana Mimarlık Rehberi 1900-2005*. Adana: TMMOB Mimarlık Odası Adana Şubesi, s. 102; Hrant Dink Vakfı Arşivi; Baltacı ve Uygur (2009), s. 99; Hrant Dink Vakfı Arşivi
- s. 80, 82 Hrant Dink Vakfı Arşivi
- s. 84 Yeğyayan (2012), s. 1059, s. 660, s. 223; Hrant Dink Vakfı Arşivi
- s. 85 Yeğyayan (2012), s. 667; Köker (2013), s. 276, no. 624; Hrant Dink Vakfı Arşivi
- s. 88 Yeğyayan (2012), s. 649
- s. 89 *Kragan Tert*, <http://grakantert.am>
- s. 90-92 Hrant Dink Vakfı Arşivi
- s. 93 Hrant Dink Vakfı Arşivi; Yeğyayan (2012), s. 646.
- s. 96 “Limahuli Bahçesi ve Koruma Alanı”, <https://onlyinhawaii.org/limahuli-garden-and-preserve-one-of-the-best-botanical-gardens-in-hawaii/>
- s. 97-105 Derya Engin Arşivi
- s. 100 Wulf-Rheidt, Ulrike (2011) “Akören: Two Late Antique Villages in Cilicia” [Akören: Kilikya’da İki Geç Antik Çağ Köyü], *Archaeology and the the Cities of Asia Minor in Late Antiquity* [Geç Antik Çağda Küçük Asya’nın Şehirleri ve Arkeoloji] içinde (der. Ortwin Dally ve Christopher Ratté). Michigan: Kelsey Museum Publication, s. 197.

- p. 22 “Holy See of Cilicia”, Encyclopedia of Armenian Religion, http://www.armenianreligion.am/en/Encyclopedia_of_armenian_religion_Metsi_Tann_Kilikio_Katoghikosoutyun
“Mübadele Fotoğrafları”, <http://mubadelesempozyumu.tekirdag.bel.tr/sempozyum-fotograflari.html>
- p. 23 Hrant Dink Foundation Archives
“Antelias: From Orphanage to Seminary”, <http://pontificalvisit.armenianprelacy.org/seminary.html>
- p. 32 A city panorama of Adana, Salt Research (American Board of Commissioners for Foreign Missions Collection), ABAHADN008, archives.saltresearch.org/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=4051990&silolibrary=GEN01
- p. 33 Entrance to Adana Hospita, Salt Research (American Board of Commissioners for Foreign Missions Collection), ABAHADN017, archives.saltresearch.org/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=4052019&silolibrary=GEN01
- pp. 50-61 Hrant Dink Foundation Archives
- p. 66 Osman Köker (ed.) (2008) *Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonundan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye’de Ermeniler* [Armenians in Turkey 100 Years Ago / With the Postcards from the Collection of Orlando Carlo Calumeno], vol. 1. Istanbul: Birzamanlar Yayıncılık, p. 245, no. 509; Hrant Dink Foundation Archives
- p. 67 Kévorkian and Paboudjian (2012), p. 273; Hrant Dink Foundation Archives
- p. 68 Osman Köker (ed.) (2013) *Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonundan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye’de Ermeniler* [Armenians in Turkey 100 Years Ago / With the Postcards from the Collection of Orlando Carlo Calumeno], vol. 2. Istanbul: Birzamanlar Yayıncılık, p. 275, no. 622; Baltacı and Uygur (2009), p. 53; Hrant Dink Foundation Archives
- p. 69 Köker 2013, p. 276, no. 623; Hrant Dink Foundation Archives
- p. 70 Yeghyayan (2012), pp. 196, 303, 634.
- p. 71 Yeghyayan (2012), p. 689; Hrant Dink Foundation Archives
- p. 72 Yeghyayan (2012), p. 608; Hrant Dink Foundation Archives
- p. 73 Hrant Dink Foundation Archives; Yeghyayan (2012), p. 472.
- p. 74 Hrant Dink Foundation Archives; Yeghyayan (2012), p. 489.
- p. 75 Hrant Dink Foundation Archives
- p. 76 Hrant Dink Foundation Archives; Köker (2013), p. 271, no. 612; Hrant Dink Foundation Archives
- p. 77 <https://www.youtube.com/watch?v=UPwJBGm3sPM>; Hrant Dink Foundation Archives
- p. 79 TMMOB (2006) *Adana Mimarlık Rehberi 1900-2005*. Adana: TMMOB Mimarlık Odası Adana Şubesi, p. 102; Hrant Dink Foundation Archives; Baltacı and Uygur (2009), p. 99; Hrant Dink Foundation Archives
- pp. 80, 82 Hrant Dink Foundation Archives
- p. 84 Yeghyayan (2012), p. 1059, p. 660, p. 223; Hrant Dink Foundation Archives
- p. 85 Yeghyayan (2012), p. 667; Köker (2013), p. 276, no. 624; Hrant Dink Foundation Archives
- p. 88 Yeghyayan (2012), p. 649.
- p. 89 *Kragan Tert*, <http://grakantert.am>
- pp. 90-92 Hrant Dink Foundation Archives
- p. 93 Hrant Dink Foundation Archives; Yeghyayan (2012), p. 646.
- p. 96 “Limahuli Garden and Preserve”, <https://onlyinhawaii.org/limahuli-garden-and-preserve-one-of-the-best-botanical-gardens-in-hawaii/>
- pp. 97-105 Derya Engin Archives
- p. 100 Wulf-Rheidt, Ulrike (2011) “Akören: Two Late Antique Villages in Cilicia”, *Archaeology and the the Cities of Asia Minor in Late Antiquity* (ed. Ortwin Dally ve Christopher Ratté). Michigan: Kelsey Museum Publication, p. 197.

TEŞEKKÜRLER

THANKS

Kürşat Açıkgöz
Mehmet Uğur Akçay
Mustafa Akgedik
Pelin Aktaş
Ali Alkan
Galip Deniz Altınay
Jozef Amado
Celalettin Apak
Narot Avcı
Ömer Aydın
Talin Azar
Ezgi Bağ
Aysel Barış
Güniz Baykam
Fırat Berksan
Hacı Biçer

Baret Binatlı
Sercan Ceyhan
Odil Çincaner
Khachig Dedeyan
Remzi Can Demircioğlu
Adnan Duman
Can Durmuşoğlu
Erdal Düzgün
Derya Engin
Jan Gavrilof
Cevdet Naci Gülalp
Ezgi Nilgün Güney
Merve Kanak
Ayşegül Kanat
Sıla Karabiber
Ahmet Karataş

Gülay Kayacan
Halit Kayacan
Mari Kelleci
Şahin Kelleci
Sebuh Koçak
Emine Kolivar
Furkan Merçin
Alen Mevlat
Bülent Mühür
Zeynep Oğuz
Mustafa Onar
Zafer Özgentürk
Gizem Özkan
Gizem Öztoprak
Arzu Öztürkmen
Ferzan Özyaşar

Duygu Saban Ökseli
Yasemin Sarıkaya Levent
Defne Sariöz
Ercan Selvitepe
Tahir Sezer
Yakup Tatlı
Utku Tansuğ
Ali Tekdal
Meltem Toksöz
Berna Türkan
Murat Ulaş
Orhan Ürgenç
Altuğ Yılmaz
İbrahim Yılmaz
Cezmi Yurtsever
Sait Özkal Yüreğir

Adana Valiliği
Aladağ Belediyesi
Atölye Bir
Ermenistan Millî Kütüphanesi
Huşamadyan
The Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts - Matenadaran
Seyhan Belediyesi
Kültürel Mirası Koruma Derneği

Adana Governorate
Aladağ Municipality
Atölye Bir
National Library of Armenia
Houshamadyan
Mesrop Mashtots Eski El Yazmaları Enstitüsü - Matenadaran
Seyhan Municipality
Association for Protection of Cultural Heritage

**ADANA'YI TANIMAMIZDA BÜYÜK PAYI OLAN
WHO HELPED US UNDERSTAND ADANA MUCH BETTER**

Leon Erarlan

**DANIŞMA KURULU
ADVISORY BOARD**

Barış Altan
Rabia Harmanşah
Zakarya Mildanoğlu
Leyla Neyzi
Jelle Verheij

DİZİN

- I. Aram 23
 II. Abdülhamid 19
 II. Fokas 16
 II. Levon (Muhteşem) 16, 98
 II. Sahak 21, 22
 VI. Levon 17
 1909 28, 56, 58, 66, 68, 70, 72, 73, 74, 76, 78, 80, 82, 90, 93
 23 Nisan İmam Hatip Ortaokulu 66
- A**
 Abbasi Halifeliği 16
 Abidin Dino Parkı 78
 Abidinpaşa (Caddesi) 66, 70, 74, 78, 80, 82
 Açıbahyan, Yeprem II 72
 Adana Apkaryan Derneği 86
 Adana Arkeoloji Müzesi 76, 78
 Adana Büyükşehir Belediyesi 78
 Adana Ermenileri Eğitimsever Derneği 23
 Adana Etnografya Müzesi 23, 28, 58, 72 ayrıca bkz. Ayios Nikolaos
 Adana Fen Lisesi, bkz. Taw Mim Simtah
 Adana İl Müftülüğü 76
 Adana Katliamı 20, ayrıca bkz. 1909
 Adana Katolik Kilisesi 18
 Adana-Mersin-Tarsus Hemşehrilik Derneği 23
 Adana Mimarlık Rehberi 90
 Adana Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü 72
 Adana Rum Ortodoks Cemaati Nizamnamesi 20
 Adana Ticaret Odası 76, 92
 Adana Türk Ocağı 80
 Adana Vergi Dairesi 70
 Agner (Manastırı) 12, 14, 50, 98, 100-104, 106, ayrıca bkz. Eğner
- Agos 6, 7
 Ağırnas 6
 Ağoren, bkz. Akören
 Ağva Oteli 82
 Akdeniz 12, 18, 26, 98
 Akören 50, 98, 100, 102-104, 106, Aladağ 12, 26, 50, 97, 98
 Alasonya 76
 Alevi 7
 Ali Münif Yeğenağa Caddesi 70
 Alişan, Ğevont 70, 72, 78, 98
 Alman 74, 78, 80, 90
 Alman Fabrikası, bkz. Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft
 Alsaray Sineması 80
 Amado, Moiz ve Alber 22
 Amerika 21
 Amerikan İç Savaşı 18, 76
 Amerikan Kız Koleji 19, 56, 80, 84
 Amerikan Pazarı 76
 Anadolu 6, 7, 16, 17, 30, 32, 56, 57, 78, 80, 86, 96, 98, 101, 104, 106
 Anadolu (Katolik) Kilisesi 30, 78
 Anarad Hığutyun 4, 18,
 Anavarza (Kalesi) 16, 22
 Anayasa Mahkemesi 23
 Ani 16
 Ankara 22, 28
 Ankara Antlaşması 22
 Antakya 16, 30
 Antilyas 23, 32
 Apkaryan Okulu 14, 30, 58, 70, 72, 86, 88, 90, 92
 Apkaryan Okulu (Beyrut) 90
 Apostolik 23, 30, 54
 Aramyan 28, 80, 82, 85, 88, 90
 Arap(lar) 12, 16, 19, 20, 22, 32, 57, 90, 98
 Arıkoĝlu, Kaya 92
 Arkitera 92
 Asri Mezarlığı 30, 60
- Asri Sinema 80, 82
 Aşhenyan (Kız Okulu) 70, 90
 Atatürk 77, 80
 Avakyan, Kasbar Ağa 68
 Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi 23
 Avrupa(lı) 16, 17, 23, 76
 Ayhan, Yusuf 80
 Ayios Nikolaos 23, 28, 58, 72, 75
 Aziz Mesrob 7
 Aziz Movses 7
 Aziz Pavlus (Kilisesi) 16, 19, 30, 78, 82
 Aziz Pavlus Enstitüsü 19
 Azkayin Miyutyun 72, 74, 88
- B**
 Babikyan, Diran 86
 Back, Herman 70, ayrıca bkz. Orosdi-Back
 Bağdat 74, 78
 Bakımyurdu Caddesi 72
 Bali, Rifat 28
 Bebekli Kilise, bkz. Aziz Pavlus Kilisesi
 Bedros Çiftliği 22
 Belçika Çırçır ve Prese Fabrikası 74
 Benyeş 23
 Bereketli Hilal 98
 Beyrut 21, 23, 86, 90
 Bızdıkyan (Krikor) 19, 22, 68
 Birinci Dünya Savaşı 21, 28, 100
 Bizans (İmparatorluğu) 12, 16, 28, 32, 50, 51, 52, 98, 104
 Boĝosyan, Hagop 26
 Boyacıyan, Hampartsum 20
 Brazofolli, Antuvan 22
 Buenos Aires 23
 Bükreş 70
 Büyük Arap İsyanı 20
 Büyük İskender 16
 Büyük Saat 66, 69
- C**
 Cebel-i Bereket (Sancağı) 18, 26
 Celali isyanları 17
 Cemal Gürsel Caddesi 78, 80
 Ceritler 105
 Cevahirciyan 98
 Cevdet Naci Güllalp 74
 Ceyhan 26, 50
 Charis Exertzoĝlou 82
 Cicero 16
 Cizvit 19
 Cuinet, Vital 19
 Cumhuriyet Caddesi 78
- Ç**
 Çakmak Caddesi 78
 Çanakkale 102
 Çerak 72
 Çerkes 18
 Çırakyan, Diran 88, 89
 Çukobirlik 74
 Çukurova 12, 18, 22, 26, 28, 30, 74, 78, 100
- D**
 Dailer 105
 Damadyan, Mihran 21
 Darendede 22
 Dehasa 96
 Deliferyan 18
 Demirhisar 22
 Derviş Paşa 18
 Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft (DLBG) 78, 80
 Develi 72
 Dink, Hrant 7
 Diyab, Alber 22
 Diyarbakır 21
 Doĝa Derneği 14, 98
 Doĝu Lejyonu 21 ayrıca bkz. Ermeni Lejyonu
 Dolapdere 7
 Domburoĝlu Hacı Kevork Ağa 80

- Dört Yol 20, 26
Dürzi 18
- E**
Edwards, Robert W. 28
Ege 22, 102
Eğner 50, 98, 104, ayrıca bkz.
Agner
Erarlan, Leon 68, 70, 72, 747, 76, 78, 80, 82
Erdal Acet Caddesi 78
Ermeni Dernekleri Birliği 88
Ermeni Lejyonu 21
Esayan Okulu 7
Eski İstasyon 74, 75, 76, 77
Eskiçarşı 70, 88
- F**
FAO 96
Feke 26, 30, 51, 98
Fırka-i İslâhiye 18, 100
Filibe 70
Filistin 16, 30
Fransa - Fransız 17-22, 26, 28, 30, 32, 66, 68, 70, 72, 74, 76, 82, 90
- G**
Gabriel Katolikos 72
Galata 70
Ganaçyan 7
Gaston Mizrahi 78
Gezici, Aytekin 70
Gilodo (Yağ Fabrikası) 23, 74, 78, 79
Gilodo, Solomon Rafael 22, 78
Gireği 98, 100
Giritli(ler mahallesi) 76, 78
Gülbenkyan 18, 72, 74, 76
- H**
Hacı Şahzade 80
Hacın 20, 26, 28, 30, 54, 55, ayrıca bkz. Saimbeyli
Hacınlı Murad 20
Hagop, Kalfa 80
Halep 17, 18, 20, 22, 28
Hamburg 78
Hamzalı 22
Harput 86
- Has, Nuri (Pasajı) 14, 19, 58, 70, 72, 86, 88, 90-93
Hasanbeyli 20
Hatay 26
Havai 96
HAYCAR 7
Heyet-i Tanzimiye 20
Hıdıryas 78
Hınçak Partisi 20
Hiristiyan 16, 22, 28, 30, 60, 98
Hill, Stephen 28, 32
Horata 96
Horozdibek, bkz. Orosdi Back
Hrant Dink Vakfı 12, 30, 98
Hüseyin, Mekke Şerifi 20
- İ**
İbrahim Paşa 17
İçel 18, 27
İncil 18
İncirlik 22, 59
İndra, bkz. Çırakyan, Diran
İngiliz(ce) 18, 20, 21, 74, 86, 90
İnönü Caddesi 78
İnönü Parkı 78
İsakyan 18
İskenderiye 70
İskenderun 22, 26
İsmail Hakkı Bey 20
İspanya 96
İsrail 21, 23
İstanbul 18, 20, 23, 30, 32, 70, 88, 90
İstanbul Ermeni Patrikliği 19, 32
İstiklal İlkokulu 66
İttifak Devletleri 21
İttihat ve Terakki Cemiyeti 20
İzmir 70
- J**
Jamanak 7
Jansen, Hermann 76, 80
Japonya 96
Jön Türk 28
- K**
Kahire 70
Kamparosyan, Berç 7
Kanun-ı Esasi 19
Kapadokya 19
Karaisalı 26
Karaisalı Caddesi 74
Karakilise 51, 98
Karasoku Mahallesi 86
Karboğazi Muharebesi 21
Karsantioğulları 100
Katolik 18, 19, 22, 23, 30, 54, 66, 67, 78, 82, 84
Kavalalı Mehmet Ali Paşa 17
Kayabaşı 97, 98, 100, 102, 104
Kayseri 6, 7, 17, 22, 26, 28, 72, 78, 90, 98, 100
Keçeciyan, Kapriyel 18
Keleşyan, Misak 26
Kemal, Orhan 76, 78, 84
Kennedi Köprüsü 78
Kıbrıs 22
Kırım Savaşı 18
Kızılay Caddesi 66
Kilikya 16, 17, 18, 21-23, 26, 28, 30, 32, 53, 86, 90, 98
Kilikya Ermeni Krallığı 16, 17, 32, 98
Kilikya Ermenileri Geçici Anayasası 21
Kilikya (Ermenileri) Katolikosluğu 16-18, 22, 23, 32, 53, 86
Kilikya Okulu 86, 90
Kilis 80
Kireçciyan, Mimar 80
Kolağası Hasan Bey 78
Konya 28
Kosmo'nun Çiftliği 19
Kozan 18, 20, 23, 26, 28, 30, 32, 52, 53, 98, 102
Köprüköy 22
Köşkeryan 22
Kudüs 16, 21
Kulis 7
Kurtuluş Caddesi 74
Kuru Köprü 23, 74, 75
Küçük Asya 16
Küçüksaat Meydanı 72
Kültür ve Turizm Bakanlığı 30, 90
Kültürel Mirası Koruma Derneği 30
Kürt 7
Kütahya Antlaşması 17
- L**
Londra Antlaşması 17
Lozan Antlaşması 22, 23
Lübnan 18, 19, 21-23, 28, 30, 32, 53
Lübnan Ermenileri Kilise Önderliği 23
Lütfullah, George 22
- M**
Macar 70
Madama'nın Çiftliği 19
Madenli 98
Madi Otel 76
Mahdesi, Manuk Ağa 18
Makedonya 16
Marcellino 18
Marmara (gazete) 7
Marmara Pavyonu 72
MARSA 74, 78, 79
Maruni 18, 19, 30
Meclis-i Mebusan 19, 20
Memlûklüler 16
Mericidabık Muharebesi 17
Mericemek Devlet Çiftliği 19
Meridyen Düğün Salonu 68
Merkez Bankası 28, 56, 80, 82, 88
Mersin 18, 19, 23, 26, 32, 74, 78, 80
Meryem-Abdurrahim Gizer Ortaokulu 78
Mesrob Maşdots 7
Mestan Hamamı 72
Meşrutiyet 19, 20, 76, 86
Meydan Kalesi 98
Meymaryan, Apraham Ağa 18
Mısır 17, 30, 70
Millî Eğitim 19
Millî Mensucat (Fabrikası) 19, 74, 76, 77, 78, 79, ayrıca bkz. Simyonidis
Millî Mücadele 100
Milsan Mensucat 19
Misis 16, 26, 61
Moğollar 16
Mondros Mütarekesi 21
Musabekyan, IX. Krikor 17
Muş 7
Muşegyan, bkz. Apkarian Okulu
Müslüman 17, 18, 21, 22, 30, 78

N

Nalbantyan Çiftliği 76
 Nişan 18
 Niğde 28
 Nor [Yeni] Adana 90
 Nubar, Boğos 21
 Nuh Naci Yazgan 19, 90
 Nuri Has Pasajı, bkz. Has, Nuri (Pasajı)
 Nusratiye 19
 Nüfus Mübadelesi (Antlaşması) 22, 28, 76, 78, 100

O

Orosdi, Adolf 70
 Orosdi-Back 70
 Osmaniye 26
 Osmanlı 17, 19, 21, 22, 26, 28, 32, 70, 80, 86, 90
 Osmanlı Bankası 70

Ö

Ömer Efendi'nin Giyim Mağazası 70, 71
 Özel İdare 90, 91
 Özilhan 86

P

Pakraduniler 16
 Palu 86
 Paris 23
 Partsrapert, bkz. Meydan Kalesi
 Payas 26
 Piskoposluk Kilisesi, bkz. Surp Asdvadzadzin
 Pozantı 28
 Protestan 18, 19, 23, 28, 30, 32, 66, 68, 78

R

Raffi 7
 Ramazanoğulları 16, 17, 32
 Roma 12, 16, 30, 68, 78, 82, 98, 100
 Rubinyanlar 16
 Rue Principale 68, 70
 Rum 12, 16, 18-20, 22, 23, 26, 28, 30, 32, 51, 58, 72, 75, 76, 80, 98, 100
 Rumeli 100
 Rusya 21, 22, 78

S

Sabancı, Ömer 19, 23, 90
 Saimbeyli 26, 28, 30, 54, 55, ayrıca bkz. Hacın
 Saray Müzikhol 68
 Sarı Konak 90
 Sarıçam 26
 Satoyama 96
 Saul Paulus, bkz. Aziz Pavlus
 Saydam Caddesi 88
 Selanik 70
 Selçuklular 16
 Serez 22
 Seropyan, Muşeg (Episkopos) 76, 88, 90, 93
 Seropyan, Sarkis 6, 7
 Seropyan, Vağarşag 7
 Seyhan 26, 56, 57, 66, 74, 78, 86, 92, 98, 100, 102, 104
 Sıptilli 70, ayrıca bkz. Surp Dalila Manastırı
 Simyonidis 19, 22, 76, 78, 81
 Sis 16, 17, 18, 19, 20, 22, 23, 26, 28, 30, 32, 53, 98, 100 ayrıca bkz. Kozan
 Sivas 7, 17
 Stilianidis, Kiprianos 20
 Sultaniye Mektebi 78
 Suriye 16, 17, 20-22, 28, 30, 70
 Surp Arakelots 100
 Surp Asdvadzadzin (Kilisesi) 28, 32, 54, 56, 80, 82, 85, 88, 98
 Surp Dalila (Manastırı) 72
 Surp Dalila, bkz. Sıptilli
 Surp Dilla Manastırı, bkz. Surp Dalila Manastırı
 Surp Garabed Manastırı 7
 Surp Hagop 32, 55, 57, 68, 100
 Surp Istepannos 28, 68, 70
 Surp Nişan 100
 Surp Pırgıç 100
 Surp Pırgıç (dergi) 7
 Surp Sofya (Manastırı) 23, 32, 53
 Sümerbank 74
 Süreyya Nihat Oral Ortaokulu 76
 Süryaniler 12, 16, 20-22, 26, 28, 30
 Sykes-Picot 20

Ş

Şahbazyan, Manuk 90
 Şar, bkz. Tufanbeyli
 Şeyh Murat 18

T

Takke-i Zimmiye 18
 Tan Sineması 56, 80
 Tanta 70
 Tanzimat Fermanı 18
 Tarsus 16, 18, 19, 23, 26, 28, 78, 82
 Taşçıkan 68
 Taşköprü 66, 67, 82
 Taşmağaza 68
 Taw Mim Simtah 21, 30
 Tepebağ (Mahallesi) 19, 23, 56, 66, 78, 80, 82
 Tepebağ Anadolu Lisesi 56, 80
 Terskapı 82, 83
 Terziyan, Hagop 68, 76, 90
 Tılan Çiftliği 76
 Ticaret Bakanlığı 19
 Tirpani 19, 28, 72, 74, 76, 77
 Tirpani, Hovace 74
 Tonguç, Baki 80
 Toroslar 12
 Toroslar A.Ş 78
 Tsağud 98
 Tufanbeyli 26
 Tunus 70
 Turan Okulu 66
 Turhan Cemal Beriker Caddesi 76
 Tuval, Shaul 23
 Türk Nebati Yağlar Fabrikası 74
 Türk Ocağı 80, 82, 83
 Türk Tarih Kurumu 30
 Türkiye Bilimler Akademisi 30
 Türkmen 17

U

Ulrike Wulf-Rheidt 100
 Ulu Cami 32, 66
 Ulu Cami Caddesi 66
 Uzunkuyu 98

V

Vagharshapat-Eçmiadzin 17
 Vahka bkz. Feke
 Vakıflar Genel Müdürlüğü 19, 30

Vakıflar Sarayı 70
 Varlık Vergisi 23, 28, 78
 Vartan, Kalfa 80
 Vayvayan 22
 Voskiyan 32

Y

Yağ Camii 32, 57, 68, 69
 Yahudi 12, 16, 21-23, 26, 28, 30, 60, 70, 78
 Yahyalı 26
 Yapraklı Deresi 98, 102
 Yaşar Kemal Kültür Merkezi 74
 Yavuz Sultan Selim 17
 Yazlık Işık Sineması 78
 Yedigöze Barajı 104
 Yeğyayan, Misak Göv- 80
 Yeğyayan, Püzant 26, 68, 80, 84, 86
 Yeni Camii 72, 74, 75
 Yeni Çarşı 70, 73
 Yeni Sinema 80
 Yesayan, Zabel 82
 Yunanistan 22, 76, 100
 Yüreğir 26, 59-61

Z

Zamantı Irmağı 26, 98
 Zamir Bey 80
 Zarifyan, Mateos 90
 Zeytun 20
 Zimmar Manastırı 18
 Ziyapaşa Bulvarı 58, 72, 78
 Ziyapaşa Mahallesi 30

INDEX

- 1909 29, 56, 58, 67, 69, 71, 73, 75, 77,
79, 81, 83, 87, 89, 93
23 Nisan İmam Hatip Middle
School 67
- A**
Abbasid Caliphate 16
Abdulhamid II 19
Abidin Dino Park 81
Abidinpaşa (Street) 67, 73, 75,
81, 83
Achabahian, Yeprem II 73
Adana Apkarian Association 87
Adana Archaeology Museum 77, 81
Adana Architectural Guide 91
Adana Armenian Educational
Association 23
Adana Catholic Church 18
Adana Chamber of Commerce 79,
93
Adana Directorate of Surveying
and Monuments 75
Adana Ethnography Museum
23, 29, 58, 75, see also Agios
Nikolaos
Adana Massacre 20 see also 1909
Adana Metropolitan Municipality
81
Adana Regional Mufti Office 77
Adana Science High School, see
Taw Mim Simtakh
Adana Tax Office 73
Adana Türk Ocağı 83
Adana-Mersin-Tarsus Compatriot
Association 23
Aegean 22, 103
Agios Nikolaos 23, 29, 58, 75
Agner (Monastery) 13, 15, 50, 98,
99, 101, 103, 105, 107, see also
Eğner
Agos 6, 7
Ağırnas 6
Ağören see Akören
- Ağva Hotel 83
Akören 50, 97-101, 103, 105
Aladağ 13, 27, 50, 97, 99
Aleppo 17, 18, 20, 22, 29
Alevi 7
Alexander the Great 16
Alexandria 71
Ali Münif Yeğenağa Street 71
Alishan, Ghevont 73, 81, 99
Allies 21
Alsaray Cinema 83
Amado, Moiz and Alber 23
America 21
American Civil War 18, 79
American Girls' College 19, 56,
83, 84
American Market 77
Anarad Hghutyun 18
Anatolia 6, 7, 16, 17, 31, 33, 34, 56,
57, 81, 83, 87, 97, 99, 101, 105,
107
Anavarza (Fortress) 16, 22
Ani 16
Ankara 22, 29
Antelias 23, 33
Antioch 16, 29
Apkarian School 15, 31, 58, 72, 73,
86-88, 91
Apkarian School (Beirut) 91
Apostolic 23, 31, 33, 54
Arab(s) 13, 16, 19, 20, 22, 33, 57,
91, 99
Aram I 23
Aramian 29, 83, 85, 87, 89
Arikoğlu, Kaya 93
Arkitera 93
Armenian Apostolic Diocese of
Lebanon 23
Armenian Catholicosate of Cilicia
see Holy See of Cilicia
Armenian Kingdom of Cilicia 16,
17, 99
- Armenian Legion 21, 22
Armenian Patriarchate in Istanbul
19, 33
Armistice of Mudros 21
Ashkhenian (Girls' School) 71, 89
Asia Minor 16
Asri Cinema 83
Asri Mezarlık 31, 60
Association for the Protection of
Cultural Heritage 31
Atatürk 81, 83
Avakian, Kasbar Agha 69
Ayhan, Yusuf 83
Azkayin Miyutyun 73, 74, 87
- B**
Babikian, Diran 87
Back, Herman 71, see also
Orosdi-Back
Baghdad 75, 81
Bakımyurdu Street 75
Bali, Rifat 29
Bebeki Church, see Saint Paul
Bedros Farm 22
Beirut 23, 23, 87, 91
Belgian Cotton Ginning and
Pressing Factory 77
Benyeş 23
Bible 18
Boghosian, Hagop 29
Boyadjian, Hampartsum 20
Brazofolli, Antoine 23
British 20, 21, 77
Bucharest 71
Buenos Aires 23
Büyük Tower 69
Byzantine (Empire) 13, 16, 29, 32,
33, 50, 51, 52, 99, 107
Bzdikian (Krikor) 19, 22, 69
Bzommar Monastery 18
- Ç/Ç**
Cairo 71
- Cappadocia 19
Catholic 18, 19, 21, 23, 31, 33, 54,
67, 81
(Catholic) Church Anatolia 31,
81, 83
Cemal Gürsel Street 81
Central Bank 29, 56, 83, 87
Ceritler 105
Cevahirjian 99
Cevdet Naci Güllalp 75, 77
Ceyhan 27, 50
Charis Exertzoglou 29
Chirakian, Diran 89
Christian 16, 19, 22, 23, 29, 31, 33,
60, 81
Chukurova 13, 18, 22, 27, 29, 31, 77,
81, 99
Cicero 16
Cilicia 16, 17, 18, 22, 23, 27, 29, 31,
33, 53, 87, 91, 99
Cilician School 87, 91
Circassians 18
Committee of Union and Progress
20
Convention of Kütahya 17
Convention of London 17
Cretan (neighbourhood) 79, 81
Crimean War 18
Cuinet, Vital 19
Cumhuriyet Street 81
Cyprus 22
Çakmak Street 81
Çanakkale 103
Çerak 73
Çukobirlik 77
- D**
Dailer 105
Damadian, Mihran 22
Darende 22
Dehasa 97
Deliferian 18
Demirhisar 22

- Dervish Pasha 18
 Deutsche Levantinische
 Baumwolle Gesellschaft
 (DLBG) 80, 81
 Develi 75
 Dink, Hrant 7
 Diyar, Alber 23
 Diyarbakır 21
 Doğa Derneği 15, 97
 Dolapdere 7
 Domburoğlu Hacı Kevork Agha 83
 Dört Yol 20, 27
 Druze 18
- E**
 Eastern Legion 21, see also
 Armenian Legion
 Edwards, Robert W. 29
 Egypt(ian) 17, 29, 71
 Eğner 50, 97, 99, 105, see also
 Agner
 Ellassona 79
 English 18, 87, 91
 Erarlan, Leon 69, 71, 73, 75, 79,
 81, 83
 Erdal Acet Street 81
 Esayan School 7
 Europe(an) 16, 17, 23, 79
 European Court of Human Rights
 23
- F**
 FAO 96, 97
 Feke 27, 31, 51, 99
 Fertile Crescent 99
 Fırka-i İslâhiye 18, 99
 Foundations Palace 71
 France - French 17-19, 21, 22, 29, 31,
 33, 67, 71, 75, 77, 83, 89
- G**
 Gabriel Catholicos 73
 Galata 71
 Ganaçyan 7
 Gaston Mizrahi 81
 General Directorate of Foundations
 19, 31
 German 75, 80, 81, 89
 German Factory see Deutsche
 Levantinische Baumwolle
 Gesellschaft
- Gezici, Aytekin 71
 Gilodo (Oil Factory) 23, 77, 79, 81
 Gilodo, Solomon Rafael 23, 81
 Gireği 97, 99, 103
 Great Arab Revolt 20
 Greece 22, 79, 101
 Greek 13, 16, 19, 20, 22, 27, 29, 51,
 58, 75, 77, 79, 83, 99, 101
 Gulbenkian 18, 75, 76, 79
- H**
 Hacı Şahzade 83
 Hadjin 27, 29, 31, 54, 55, see also
 Saimbeyli
 Hagop, Kalfa 83
 Hamburg 81
 Hamzalı 22
 Has, Nuri (Arcade) 15, 20, 58, 72,
 73, 87, 89, 91-93
 Hasanbeyli 20
 Hatay 27
 Hawaii 96
 HAYCAR 7
 Heyet-i Tanzimiye 20
 Hıdırlıyas 81
 Hill, Stephen 29, 33
 Hnchak Party 20
 Holy See of Cilicia 16-18, 22, 23, 33,
 53, 87
 Horata 97
 Horozdibek 71, 85, see Orosdi Back
 Hrant Dink Foundation 13, 31, 97
 Hungarian 71
 Hussein, Sharif of Mecca 20
- İ/Î**
 İbrahim Pasha 17
 İçel 18, 26
 İncirlik 22, 59
 Indra, see Çırakyan, Diran
 Isakian 18
 Iskenderun 22, 27
 İsmail Hakkı Bey 20
 İsrail 21, 23
 İstanbul 18, 20, 23, 31, 33, 71, 87,
 89, 91
 Işık Summer Cinema 81
 İzmir 71
 İnönü Park 81
 İnönü Street 81
- İstiklal Primary School 67
- J**
 Jamanak 7
 Jansen, Hermann 79, 83
 Japan 97
 Jebel-i Bereket 18, 27
 Jelali revolts 17
 Jerusalem 16, 21
 Jesuit 19
 Jew(ish) 13, 16, 21, 23, 27, 29, 31, 60,
 71, 81
- K**
 Kamparosyan, Berç 7
 Kanun-ı Esasi 19
 Karaisalı 27
 Karaisalı Street 75
 Karakilise 51, 99
 Karasoku Mahallesi 87
 Karboğazı Battle 21
 Karsantioğulları 99
 Kavalalı Muhammed Ali Pasha 17
 Kayabaşı 97, 99, 103-105
 Kayseri 6, 7, 17, 22, 27, 29, 75, 81, 91
 Kechecian, Kapriyel 18
 Keleshian, Misak 29
 Kemal, Orhan 79, 81, 85
 Kennedy Bridge 81
 Kharpert 87
 Kızılay Street 67, 69
 Kilis 83
 Kireçciyan, Architect 83
 Kolağası Hasan Bey 79
 Konya 29
 Koshkerian 23
 Kosmo's Farm 20
 Kozan 18, 20, 23, 27, 29, 31, 33, 52,
 53, 99, 105
 Köprüköy 22
 Kulis 7
 Kurds 7
 Kurtuluş Street 75
 Kuru Köprü 23, 75
 Küçüksaat Meydanı 73
- L**
 Lebanon 18, 19, 21, 23, 29, 31, 33, 53
 Leon II (The Magnificent) 16, 99
 Leon VI 17
 Lütfullah, George 23
- M**
 Macedonia 16
 Madama's Farm 20
 Madenli 99
 Madi Hotel 77
 Mahdesi, Manuk Agha 18
 Mamluks 16
 Marcellino 18
 Marj Dabiq 17
 Marmara (newspaper) 7
 Marmara Pavyonu 73
 Maronites 18, 19, 31
 MARSAs 77, 79, 81
 Mateos Zarifian 91
 Meclis-i Mebusan 19, 20
 Mediterranean 13, 18, 27, 99
 Mercimek State Farm 19
 Meridyen Wedding Hall 71
 Mersin 18, 19, 23, 27, 33, 75, 77,
 80, 81
 Meryem-Abdurrahim Gizer Middle
 School 81
 Mesrob Mashdots 7
 Mestan Hamam 73
 Meşrutiyet 19, 20, 79, 87
 Meydan Fortress 99
 Meymarian, Apraham Agha 18
 Milsan Textile 20
 Ministry of Commerce 20
 Ministry of Culture and Tourism
 31, 91
 Ministry of Education 19
 Misis 16, 27, 61
 Mongols 16
 Mousabegian, Gregory IX 17
 Moush 7
 Mousheghian School, see Apkarian
 School
 Murad of Hajin 20
 Muslim 17, 18, 21-23, 31, 81
- N**
 Nalbantian Farm 79
 National Textiles (Factory) 20, 77,
 79, 81, also see Simeonidis
 New Bazaar 73
 New Cinema 83
 New Mosque 73, 74, 75
 Niğde 29
 Nor [New] Adana 91

- Nshan 18
 Nubar, Boghos 21
 Nuh Naci Yazgan 20, 91
 Nuri Has Arcade, see Has, Nuri (Arcade)
 Nusratiye 19
- O**
 Old Bazaar 73, 87
 Old Station 75, 76, 77
 Orosdi, Adolf 71
 Orosdi-Back 71, 85
 Osmaniye 27
 Ottoman 17, 19-21, 27, 29, 32, 33, 71, 81, 83, 87, 89
 Ottoman Bank 71
 Ömer Efendi's Clothing Store 71
 Özilhan 87
- P**
 Pakraduni Dynasty 16
 Palestine 16, 29
 Palu 87
 Paris 23
 Partsrapert, see Meydan Fortress
 Payas 27
 Phokas II 16
 Plovdiv 71
 Population Exchange (Agreement) 22, 29, 79, 81, 101
 Pozantı 29
 Prelacy church see Surp Asdvadzadzin
 Protestant 18, 19, 23, 29, 31, 32, 67, 68, 81
 Provisional Constitution of Cilician Armenians 22
- R**
 Raffi 7
 Ramazanoğulları 16, 17, 33
 Regulation of Adana Greek Orthodox Community 20
 Rome (Roman) 13, 16, 31, 69, 81, 83, 99, 101
 Rubinians 16
 Rue Principale 71
 Rumeli 99
 Russia 21, 23, 81
- S/Ş**
 Sabancı, Ömer 20, 23, 91
 Sahak II 21, 22
 Saimbeyli 27, 29, 31, 54, 55 see also Hajin
 Saint Mesrob 7
 Saint Movses 7
 Saint Paul (Church) 16, 19, 31, 81, 82
 Saint Paul's Institute 19
 Saray Music Hall 71
 Sarıçam 27
 Satoyama 97
 Saul Paulus, see Saint Paul
 Saydam Street 87
 Seljuk 16
 Serez 22
 Seropian, Moushegh (Bishop) 79, 89, 93
 Seropyan, Sarkis 6, 7
 Seropyan, Vağarşag 7
 Seyhan 27, 56, 57, 67, 77, 81, 87, 91, 93, 99
 Shahbazian, Manuk 89
 Sheikh Murat 18
 Siptilli 73, see also Surp Dalila Monastery
 Simeonidis 20, 22, 77, 79, 81
 Sis 16, 17, 18, 19, 20, 22, 29, 23, 31, 33, 53, 99, 101, see also Kozan
 Sivas 7, 17
 Spain 97
 Special Administration 91
 Stilianidis, Kiprianos 20
 Sultaniye Mekteb 83
 Surp Arakelots 99
 Surp Asdvadzadzin (Church) 29, 32, 54, 56, 83, 87, 99
 Surp Dalila (Monastery) 73
 Surp Dalila, see Siptilli
 Surp Dilla Monastery, see Surp Dalila Monastery
 Surp Garabed Monastery 7
 Surp Hagop 33, 55, 57, 69, 99
 Surp Nshan 99
 Surp Pırgiç (periodical) 7
 Surp Prgich 99
 Surp Sophia (Monastery) 23, 33, 53
 Surp Stepanos 29, 69-71
 Sümerbank 77
- Süreyya Nihat Oral Middle School 77
 Sykes-Picot 21
 Syria(n) 16, 17, 20-22, 71
 Syriacs 13, 16, 20, 21, 22, 27, 29
 Şar, see Tufanbeyli
- T**
 Takke-i Zımmiye 18
 Tan Cinema 56, 83
 Tanta 71
 Tarsus 16, 18, 19, 23, 27, 29, 81, 83
 Taşçıkan 69
 Taşköprü 67, 83
 Taşmağaza 69
 Taurus 13
 Taw Mim Simtakh 21, 29
 Tepebağ (Neighborhood) 19, 23, 56, 67, 81-83
 Tepebağ Anatolian High School 56, 83
 Ters Gate 83
 Terzyan, Hagop 69, 71, 89
 The Imperial Rescript of Gülhane 18
 Thessaloniki 71
 Tılan Farm 79
 Tirpani, Hovace 74
 Tonguç, Baki 83
 Toroslar Corp. 81
 Treaty of Ankara 22
 Treaty of Lausanne 22, 23
 Tsaghud 99
 Tufanbeyli 27
 Tunis 71
 Turan School 67
 Turhan Cemal Beriker Street 77
 Turkish Academy of Sciences 31
 Turkish Constitutional Court 23
 Turkish Historical Society 31
 Turkish Vegetable Oils Factory 77
 Turkmens 17
 Tuval, Shaul 23
 Türk Ocağı 83
 Tyrpani 19, 29, 74, 75, 77
- U**
 Ulrike Wulf-Rheidt 101
 Ulu Cami 33, 69
 Ulu Cami Street 69
- Union of Armenian Associations 87
 Uzunkuyu 97
- V**
 Vagharshapat-Etchmiadzin 17
 Vahka, see Feke
 Vartan, Kalfa 83
 Vayvayan 22
 Voskian 33
- W**
 War of Independence 101
 Wealth Tax 23, 29, 81
 World War I 21, 29, 101
- Y**
 Yağ Camii 33, 57, 69, 71
 Yahyalı 27
 Yapraklı Stream 99, 105
 Yaşar Kemal Cultural Centre 77
 Yavuz Sultan Selim 17
 Yedigöze Dam 105
 Yeghyayan, Puzant 29, 69, 83, 84, 87
 Yeğyayan, Misak Göv- 83
 Yellow Mansion 89
 Yesayan, Zabel 83
 Young Turk 29
 Yüreğir 27, 59-61
- Z**
 Zamantı River 27, 99
 Zamir Bey 83
 Zeytun 20
 Ziyapaşa Boulevard 58, 75, 81
 Ziyapaşa Neighborhood 31

© HRANT DİNK VAKFI YAYINLARI, 2018

© HRANT DINK FOUNDATION PUBLICATIONS, 2018